

RESSENYES
I NOTES CRÍTIQUES

RESSENYES COLLECTIVES

Literatura europea dels orígens. Introducció a la literatura romànica medieval

MARINA NAVÀS

École nationale des chartes

marina.navas@gmail.com

CERDA, Jordi (coord.); Maria Reina BASTARDAS, Stefano M. CINGOLANI, Isabel DE RIQUER, Francesc MASSIP i Meritxell SIMÓ: *Literatura europea dels orígens. Introducció a la literatura romànica medieval*, Barcelona: Editorial UOC, 2012; «Manuals», 198.

Ki Deus ad duné esciencie
e de parler bone eloquence
ne se'n deit taisir ni celer
ainz se deit voluntiers mustrer.
(vv. 1-4)

(‘A qui Déu ha donat saber i bona eloqüència en el parlar no ha de callar ni amagar, sinó que ho ha de difondre de bon grat’.)

Els coneguts versos que Maria de França va compondre per encapçalar el pròleg dels seus *Lais* evoquen el deure moral del savi a propagar els seus coneixements. No hi ha dubte que els autors de la *Literatura europea dels orígens* comparteixen el mateix afany divulgador que la seva cèlebre antecessora. El volum és un compendi de literatura romànica medieval que aplega sis especialistes de reconegut prestigi per posar a l’abast de tots els públics el canemàs de la seva ciència, fins avui privilegi d’alguns estudiants. Celebrem la iniciativa de l’editorial UOC de no celar i publicar *voluntiers* aquestes lliçons, basades en els materials virtuals de l’assignatura homònima. Les edicions de la UOC acostumen a complir la tasca que encomiava d’antuvi l’escriptora medieval, però en aquest cas és també una primícia: es tracta del primer manual de literatura romànica a casa nostra, és a dir, compta amb el mèrit afegit d’omplir un buit bibliogràfic molt important.

El títol, insòlit i deliberat, ens revela el rol fonamental que tindrà la literatura romànica en la desclosa d’Europa, la mateixa que avui ens congria sota l’empara

de la pau i l'estat de dret, com llavors ho havia fet de la cristiandat i la croada. El llibre s'enceta, precisament, amb una reflexió sobre la concepció d'Europa, entesa com una entitat bàsicament cultural, que neix i creix a l'edat mitjana, quan brolla un nou univers literari expressat en vernacle i adoptat per tota la Romània.

Després d'aquest prolegomen exposat a les «Qüestions preliminars» (capítol I, ps. 13-64), Jordi Cerdà, el coordinador de l'obra, presenta una panoràmica general per introduir el lector a l'edat mitjana, repassant les transformacions politico-socials, econòmiques i religioses que propicien l'eclosió de la literatura culta en vulgar i que posen de manifest la imbricació entre realitat i ficció.

Aquesta literatura incipient fa un paper decisiu en la creació, la regulació i la propaganda dels nous valors que exigiran els canvis socials, com l'adveniment del cavaller o el dret vassallàtic. El llibre de cavalleries o la novel·la artúrica configuren i propaguen la deontologia de l'orde de cavalleria, de la mateixa manera que la lírica trobadoresca disposa el codi ètic de les relacions en la societat feudal cortesana. La bellesa tindria una funció primigènia, tot i que no necessàriament principal, de gestionar la violència i prevenir, així, un possible desenllaç tràgic. En certa manera, i més enllà de l'exercici purament estètic, esmolar la ploma evitaria desembeinar l'espasa.

Després d'oferir les claus per interpretar l'imaginari medieval, el romanista continua fent algunes consideracions (potser vertiginoses en algun punt) de caire lingüístic o hermenèutic per encarar-se a la lectura. A mesura que va travant el discurs, repassa enfocaments metodològics destacats, com les teories antropològica, genealògica, de la recepció o dels gèneres, que determinen l'organització de la matèria al llarg de l'obra. Un quadre il·lustra la divisió en els quatre gèneres o capítols en què s'estructura el volum: èpica, lírica, narrativa i dramàtica.

Maria Reina Bastardas clou les qüestions preliminars amb «Les llengües de la literatura d'Europa a l'edat mitjana» (ps. 56-64), on succintament dibuixa el panorama lingüístic de la Romània que permet contextualitzar el naixement de la literatura europea, la fortuna i l'ús literari de les llengües hegemòniques i altres característiques, algunes de les quals ja apuntades per Cerdà a l'apartat precedent.

Al segon capítol, «La tradició èpica a l'edat mitjana europea» (ps. 65-132), Stefano M. Cingolani s'interroga sobre els pilars teòrics que han bastit el castell de l'èpica, al moment en què Europa, en plena embriaguesa nacionalista, cercava en l'epopeia les arrels fundacionals de cada poble. L'autor es fa ressò del garbuix que regna sota l'etiqueta «èpica» i al llarg del capítol es dedica a espolsar les borres patriòtiques i posar ordre dintre aquest calaix de sastre. L'endreqa és engrescadora, tot i el risc de perdre-s'hi en algun racó.

Cingolani renega de qualsevol tendència metodològica i dialoga directament amb el text, centrant-se en alguns dels testimonis que tradicionalment s'han considerat exemples paradigmàtics d'èpica: el *Waltharius* llatí, el *Beowulf*, la *Cançó de Rotllan*, la *Cançó de Guillem* i la *Cançó del Cid*.¹ Aquests obres

1. Cito d'acord amb la GEC.

varien segons cada tradició literària: l'aurèola tràgica i la mort fatídica de l'heroi de l'epopeia anglonormanda o germànica, per exemple, contrasta vivament amb el final feliç de la *Cançó del Cid*, literàriament més original. D'aquí que es revalorin els dots literaris dels autors de les cançons, ja que la crítica tradicional havia desplaçat el focus d'atenció cap als fantasmes ancestrals que habitaven el castell de fum de l'èpica. I és que tot plegat el mena a la conclusió que l'èpica només existeix com a categoria de la crítica moderna. Sí que hi ha una poesia heroica, però en cap cas és inherent a la condició humana, ni és fundadora de cap ètnia, ni corol·lari d'una llarga i remota tradició popular desapareguda (com, per altra banda, ja havia anunciat Bédier). L'epopeia medieval reflecteix el conflicte derivat del xoc cultural entre cristians i bàrbars; és, per tant, un producte de nova creació.

La catedràtica de Literatura Romànica Medieval, Isabel de Riquer, té cura de la «Lírica» (capítol III, ps. 133-208). Contràriament a l'anterior, aquest capítol és més clàssic. Es divideix en cinc blocs: la lírica pretrobadoresca, la lírica dels trobadors occitans, la dels *trouvères*, la galaicoportuguesa, i la poesia italiana anterior a Dant. Per articular els apartats, la professora emèrita es basa en l'estructuralisme de Zumthor repensat per Bec, que agrupa els gèneres poètics en tres registres: l'aristocràtic, el popularitzant i l'híbrid. Com totes les classificacions, no està exempta de problemes. En certs moments, per exemple, pot resultar paradoxal: l'alba de Guiraut de Bornelh es troba a l'apartat de lírica pretrobadoresca; en canvi, una pastorel·la cerveriniana es tracta al capítol dels trobadors occitans; tanmateix aquí escau per la seva claredat i didacticisme.

Són poques les pàgines destinades a la lírica en comparació a la narrativa, és precisament per aquest motiu que no es poden tractar tots els gèneres (trobo a faltar el vers, per exemple) ni tots els conceptes per endinsar-se en la complexa lírica trobadoresca, però es capeix molt bé l'evolució d'aquesta poètica, com la tendència a l'experimentació formal a partir del segle XIII. S'ofereix una visió de conjunt de la lírica occidental no sempre fàcil de trobar, en què tornades mossàrabs, bullici cultural urbà d'Arràs, exercicis paròdics escolars, o refinament àulic es donen la mà. A la voluntat integradora, cal sumar-hi la qualitat d'atansar la literatura antiga al lector d'avui.

La «Joglaria i teatre» (capítol IV, ps. 209-258) ocupa una posició central en el llibre —en lloc de la posició final, com ens tenen avesats els manuals o les històries de la literatura (o en el mateix quadre de la p. 54)—, d'aquesta manera el vers no es desvincula de l'oralitat o la *performance* escènica intrínseca en la seva difusió i recepció. Francesc Massip, catedràtic d'història del teatre català, ens introdueix en el naixement i l'evolució de la teatralitat medieval, i ho fa mitjançant una sèrie d'imatges (l'únic capítol que en conté) que van escenificant el seu discurs placent.

Per bé que el teatre medieval no coneix un espai específic —a diferència del teatre clàssic, amb el qual trenca radicalment—, és a l'interior de l'església on es documenta la primera mostra d'escenificació: el drama litúrgic. A l'edat mitjana

la dramaturgia es caracteritza per la barreja de gèneres, estimulada per l'afany adoctrinador del cristianisme: la tensió dramàtica i el rigor que exigeix la representació del diví es va amollant amb contrapunts humorístics i burlescos, de la mística transcendental a l'anècdota més casolana (només cal pensar en els sermons de sant Vicent Ferrer, per exemple).

Amb el temps van apareixent a escena personatges profans, com el mercader-apotecari i, més endavant, la seva esposa i l'aprenent, que irrompen a l'episodi sagrat amb una escena laica i quotidiana plena de comicitat. Aquest personatge no és l'únic que aportarà la riallada: les escenes més grotesques i jocosos són protagonitzades pels dimonis.

L'emergència de la burgesia va comportar un punt d'inflexió també en l'evolució de la dramaturgia romànica, i no només en la figura del mercader. Fruit del teatre urbà seran les obres firmades de Jean Bodel o Adam de la Halle. Amb el renaixement de les ciutats, l'ofici del joglar evoluciona i arriba a la seva època d'esplendor. A cavall dels segles XII i XIII, la joglaria es va dignificant: de la possible salvació per als joglars especialitzats a cantar històries de les quals se'n pot desprendre un ensenyament (que recorda el Joglar de Valor de Ramon Llull), a la revalorització en ple segle XIV, quan se li atribueix una funció social eutrapèlica. Fins i tot participen en espectacles sagrats, com en el misteri de la Passió. En el marc de la nova espiritualitat burgesa, agrupada en confraries, neixen els misteris religiosos. A diferència dels drames litúrgics, es representen en múltiples espais de la burg i són interpretats per laics, tot i que de mica en mica va creixent la participació eclesiàstica, ja que són espectacles fastuosos d'implicació col·lectiva. El secret de l'èxit continua sent el pastitx del sagrat i el grotesc.

Mentrestant, a la cort es destil·la un producte literari ben diferent, refinat i destinat a la lectura. «La narrativa cavalleresca als segles XII i XIII» (capítol VI, ps. 259-397), a càrrec de Meritxell Simó, ocupa una tercera part del volum. És potser el capítol més didàctic, ben estructurat i acompanyat de resums que clouen cada capítol i subcapítol.

A diferència de l'origen poligenètic del teatre, el bressol de la novel·la es pot situar amb precisió a la cort d'Enric II Plantagenet i Elionor d'Aquitània, ja que és un producte de la cort per a la cort. La convivència de la *chevalerie*, homes d'armes, i la *clergie*, homes de lletres, dona lloc al naixement del *roman*, en el sentit etimològic d'arromançar, és a dir, traduir al romanç. En aquesta operació s'hi aplicarà el recurs retòric de l'*amplificatio* i l'adaptació als ideals àulics de l'aristocràcia.

Els nous gèneres narratius es caracteritzen per una major presència femenina en tots els sentits: la dona exerceix un rol decisiu com a mecenes, esdevé una gran consumidora d'aquesta literatura, i adquireix protagonisme com a personatge, sobretot en la trama sentimental. I és que al costat dels episodis bèl·lics, la casuística amorosa guanya terreny. A nivell ideològic, les relacions amoroses es descriuen basant-se en la *fin'amors* trobadoresca, d'acord amb els flamants valors cortesos; l'estil, en canvi, beu bàsicament d'Ovidi, que els proporciona el llenguatge

amorós i l'expressió interna de la passió. Un altre tret distintiu del romanç és l'element meravellós, ja que de la *gesta* s'evoluciona cap a la *fabula*, és a dir, la ficció. En aquest món fabulós es recrea un passat llegendari per a la classe cavalleresca i, a diferència de l'epopeia, l'interès d'una col·lectivitat deixa pas a la individualitat del protagonista, sol en la seva aventura cavalleresca i sentimental.

Simó subdivideix el capítol segons la matèria tractada (a l'estil bodelià). En primer lloc, s'ocupa de la matèria antiga, és a dir, el romanç inspirat en la literatura clàssica: el romanç d'Alexandre i la tríada clàssica: romanç de Tebes, romanç d'Enees i romanç de Troia. L'espigolament d'altres fonts, com els mites celtes, afavoreix la llibertat creativa. El segon apartat versa, precisament, de la matèria de Bretanya, dividida en lais, cicle tristaní i cicle artúric. En tercer i últim lloc, tracta altres corrents narratius destacats, com *Floris i Blancaflor* —considerada germen de la novel·la idíl·lica—, Gualter d'Arràs o Joan Renart. Tot i que justifica la no-adequació del concepte *romans realista* que s'atribueix a Renart, sí que adueix que de mica en mica la narrativa s'encamina vers la conquesta de la realitat, per dir-ho en paraules de Johan Huizinga.

És molt pràctic que cada capítol contingui al final la seva pròpia bibliografia, no sempre exhaustiva però ben ordenada en apartats. Hauria estat d'agrair, també, que hi hagués un índex de noms propis al final, de gran utilitat per cercar la referència concreta d'un autor o una obra. Temo que les exigències editorials de brevetat no han permès als autors esplaiar-se tant com voldrien. A parer meu, es troba a faltar una aproximació al *Roman de la Rose* de Guillaume de Lorris i Jean de Meun, que podria il·lustrar l'al·legoria, a la qual es fa referència a la introducció com una constant estètica i que no s'ha vist reflectida en els capítols següents.

S'endevina que el contingut ha estat articulat per mòduls separadament i manquen alguns detalls que acabarien d'arrodonir el volum com a conjunt. La defensa al primer capítol de l'etiqueta «occità» per a la llengua supradialectal trobadoresca contrasta amb la denominació «provençal» del tercer capítol, per exemple. Algun cop es defineix algun concepte que ja ha estat tractat anteriorment (p. 377, n. 29), o a la inversa (p. 324, n. 30). En dues ocasions es repeteix la mateixa cita (pg. 52 i 260 i pg. 16 i 266), fet que causa estranyesa al lector, ja que encara les té fresques i potser amb una simple referència n'hi hauria hagut prou (val a dir, però, que les traduccions són diferents, i en el segon cas il·lustra arguments diferents). Són detalls formals fútils, però precisament per això fàcils de resoldre, i no imputables als autors, com la manca d'unificació de criteris en les traduccions dels fragments citats o en la bibliografia, per exemple. O altres descuits de correcció: la referència a Asperti (2006) de la p. 42 no apareix a la bibliografia pertinent (p. 54), però se cita a la p. 64 amb data de la segona edició de 2009 (*Origini romanze. Lingue, testi antichi, letterature*, Roma: Viella). Un altre exemple és la desaparició de la nota 16 a la p. 313. És cert que els lapsus i les errates són inevitables i acompanyen les millors obres, tanmateix considero que una edició tan important com aquesta bé mereixia una correcció ortogràfica acurada, com també una paginació respectuosa amb el text; l'escàs marge interior del revers de

cada foli no permet llegir els darrers mots de cada frase sense forçar l'obertura del volum, fet que afeixuga la lectura i resulta força empipador.

Tot plegat són minúcies perepunyetes alienes als autors, *peccata minuta* que en cap cas entorpeixen la labor excel·lent duta a terme per tots sis investigadors en una obra que freturava. No hi ha dubte que els autors han reeixit en la tasca de compendiar la seva *escience* de manera ben estructurada i amena, amb *bone eloquence* i claredat expositiva. I per acabar, vegem la continuació dels versos de la primera escriptora romànica ja citats a la capçalera, car escauen per qualificar la feina feta i celebrar la florida d'aquesta obra.

Quant uns granz biens est mult oïz
dunc a primes est il fluriz,
e quant loëz est de plusurs,
dunc ad expandues ses flurs.

(vv. 5-8)

(Quan un gran bé arriba a molta gent, / llavors és quan comença a florir, / i quan ha estat aprovat per molts, / aleshores és quan esclaten les seves flors.)

Fourteenth-Century Classicism. Petrarch and Bernat Metge

DAVID GUIXERAS

Universitat de Girona, Departament de Filologia Catalana
daguixeras@gmail.com

CABRÉ, Lluís; Alejandro COROLEU i Jill KRAYE (eds.): *Fourteenth-Century Classicism. Petrarch and Bernat Metge*, Londres-Torí: The Warburg Institute-Nino Arago, 2012; «Warburg Institute Colloquia», 21.

El 12 de febrer del 2010 el Warburg Institute de Londres va acollir el col·loqui *Fourteenth-Century Classicism. Petrarch and Bernat Metge*. L'objectiu era analitzar-hi l'interès primerenc que l'obra de Petrarca va rebre a la Corona d'Aragó i el paper jugat per Bernat Metge en aquesta recepció. El volum que ressenyem recull les contribucions d'aquell col·loqui i hi afegeix dos articles complementaris. Els textos formen dos grups temàticament coherents: el primer bloc (Romana Brovia, Lluís Cabré, Montserrat Ferrer, Jaume Torró) estudia la disseminació de les obres de Petrarca a la Corona d'Aragó i a França; el segon (Lola Badia, Enrico Fenzi, Stefano Maria Cingolani, Roger Friedlein, Barry Taylor, Miriam Cabré-Sadurní Martí) analitza l'activitat intel·lectual i literària de Bernat Metge en relació amb les fonts petrarquesques.

La introducció, signada per Alejandro Coroleu (p. 1-14), arrenca amb una síntesi magistral de la recepció de Metge entre els historiadors de la literatura

catalana del Noucentisme a l'actualitat. Coroleu apunta tot seguit que els canals de disseminació del Petrarca llatí a la Corona d'Aragó, a finals del segle XIV, van estar íntimament connectats amb la mena de circulació que va tenir aquest corpus a França. Les contribucions de Lluís Cabré, Brovia, Torró i Ferrer, com veurem de seguida, enfilen aquesta línia de recerca amb resultats molt evidents. Coroleu dibuixa el marc cronològic de la difusió del Petrarca llatí, entre 1375 i 1435, a França i —sobretot— a la Corona d'Aragó i ressegueix de manera preliminar el camí que va menar Bernat Metge a conèixer, admirar i assimilar àmpliament l'obra de Petrarca (p. 5-13).

L'article de Romana Brovia, «Per una storia del petrarchismo latino: il caso del *De remediis utriusque fortune* in Francia (secoli XIV-XV)» (p. 15-28), analitza amb detall les formes de difusió del *De remediis* en les tres àrees o ambients que més s'hi van interessar: les cancelleries reial i pontifícia (París i Avinyó), les biblioteques dels Valois i les biblioteques monàstiques i capitulars del nord. Cap de les formes de reescritura estudiades va mantenir el procés d'argumentació, l'estructura dialògica, «il movimento del pensiero tipicamente petrarchesco che procede per approssimazioni e minime variazioni sul tema» (p. 28). Pràctiques com ara l'anotació sistemàtica, la glossa escolàstica o el centó de sentències van convertir la polifonia de les veus en un discurs unívoc, tancat.

Lluís Cabré és l'autor de «Petrarch's *Griseldis* from Philippe de Mézières to Bernat Metge» (p. 29-42), un article d'enorme interès que analitza la *Història de Valter e Griselda* no només com a traducció, sinó també com a epístola inspirada de dalt a baix en *Seniles*, XVII.3-4. Cabré demostra que la versió francesa del *Griseldis* de de Mèzières, incorporada al seu compendi *Le Livre de la vertu du sacrement de mariage et du réconfort des dames mariées*, va ser l'estímul que va fer decidir Metge a adreçar l'epístola *de fide uxoria* a Isabel de Guimerà, una dona noble casada. L'article de Cabré aporta proves textuais concloents que Metge va tenir damunt de l'escriptori una còpia de la versió francesa del *Griseldis* juntament amb un manuscrit llatí de Petrarca. L'anàlisi d'aquests deutes revela el talent de Metge en percebre —i traslladar a la versió catalana— algunes novetats intel·lectuals del *Griseldis* de Petrarca i fins i tot certes subtileses estilístiques i fraseològiques del text llatí.

A l'article «Petrarch's *Africa* in the Aragonese Court: *Anníbal e Escipiò* by Antoni Canals» (p. 43-55), Montserrat Ferrer argumenta per què Canals es va estimar més traduir un episodi de l'*Africa* de Petrarca —coneguda segurament durant l'estada a la cort papal d'Avinyó— que no pas el fragment corresponent de la *Història de Roma* de Tít Livi —obra que va fer servir ocasionalment en el procés de traducció. Aquesta tria s'hauria degut al fet que Petrarca va ser rebut inicialment com un moralista cristià. Hi va pesar, a més, un component estilístic.

L'última contribució del primer grup d'articles, signada per Jaume Torró, és «Il *Secretum* di Petrarca e la confessione in sogno di Bernat Metge» (p. 57-68). Les circumstàncies històriques i polítiques que van envoltar la redacció de *Lo somni* i el grau de sinceritat de la conversió política i moral de Metge són, segons

Torró, objectes d'estudi pertinents, però «incentrare la interpretazione dell'opera su questi problemi ci conduce ad una dimensione extraletteraria irrisolvibile dal punto di vista letterario» (p. 59). La presència, en el fragment conservat de l'*Apologia*, del tema de la conversa amb els llibres demostra un coneixement sorprenent de Petrarca per part de Metge. Aquesta obra hauria tractat els temes dels dos primers llibres de *Lo somni*, i el procés de 1396 hauria transformat, amb l'ajut del *Secretum* de Petrarca, la conversa entre Bernat i Ramon de l'*Apologia* en el diàleg entre Bernat i el rei Joan I de *Lo somni*.

El segon grup d'articles, dedicats al rerefons intel·lectual i a la producció literària de Metge, comença amb l'aportació de Lola Badia: «*Lo somni* di Bernat Metge e coloro 'che l'anima col corpo morta fanno' (*Inferno*, X.15)» (p. 69-83). El punt de partida de Badia és l'actitud herètica de Metge en el *Llibre de Fortuna i Prudència*, divuit anys anterior a *Lo somni*. Totes dues obres tenen en comú, a banda de la inspiració en el *De consolazione Philosophia* de Boeci, l'aguda especulativa, la capacitat provocativa i la intel·ligència literària (p. 71). Badia analitza en primer lloc la «quasi eresia» de Bernat en el *Llibre de Fortuna i Prudència* (p. 71-76) i tot seguit estudia l'evolució d'aquesta actitud herètica, deutora dels models literaris de Metge, des del vague averroisme del *Llibre* fins a l'epicureisme de *Lo somni*. A Avinyó, Metge havia entrat en contacte amb textos que, amb Petrarca al capdavant, proposaven un platonisme fàcilment interpretable des d'una òptica cristiana, superadora del coneixement basat en els sentits. Aquests elements conflueixen en el teixit dialògic de *Lo somni*. Resta obert el dubte tocant a la credibilitat del penediment de Metge, d'una banda, i a les intencions últimes de l'autor, de l'altra.

A «*Lo somni* di Bernat Metge e Petrarca: Platone e Aristotele, *opinió e sciència certa*», d'Enrico Fenzi (p. 85-108), llegim que Metge va refusar de seguir l'empremta de Petrarca en la contraposició sistemàtica dels dos filòsofs clàssics. Segons Metge, totes les qüestions teològiques, inaccessibles a la raó natural, només poden donar lloc a *opinions*. L'expressió *sciència certa*, Metge la fa servir davant de Joan I per acceptar la immortalitat de l'ànima, sense que això comprometi el seu discurs sobre l'opinió: *sciència certa* equival a *vera conexença* i es refereix al producte de la discussió, de la confrontació d'opinions. L'article de Fenzi intenta fer un pas més enllà per no tancar-se en la pregunta de si Metge creia o no creia: «da questo punto di vista può darsi che il discorso che cerco di fare sull'*opinione* costituisca una via di uscita, o in ogni caso arricchisca di sfumature una contrapposizione troppo rigida» (p. 108, n. 73).

Stefano Maria Cingolani signa l'article «Bernat Metge e gli *auctores*: da Cicerone a Petrarca, passando per Virgilio, Boezio e Boccaccio» (p. 109-124). Cingolani elabora una doble classificació de les fonts del diàleg. Segons la funció que tenen en el text, hi trobem cinc tipologies de fonts: erudites, psicològiques, estructurals, de referència i de pensament (p. 111-112). A partir d'una consideració estrictament històrica, les fonts es poden classificar en religioses / cristianes, modernes i clàssiques (p. 112-113). Cingolani ressegueix, amb brevetat no exempta

de rigor, el funcionament d'aquelles cinc tipologies dins el teixit textual de *Lo somni* (p. 114-123).

«Bernat Metge in the Context of Hispanic Ciceronianism» (p. 125-139), la contribució de Barry Taylor, parteix de la base que Metge és un «interesting case study» perquè la seva obra data del moment en què Ciceró «is becoming a burning topic in the Peninsula» (p. 125). L'objectiu principal de Taylor és descobrir fins a quin punt l'estil de Metge és ciceronià, aspecte poc aprofundit fins ara pels especialistes, que no han superat encara l'estudi d'Anfós Par de 1923 (p. 135). Tot i que el ciceronianisme estilístic no va quallar a la Península Ibèrica fins al segle XVI, la prosa catalana de la Cancelleria ja havia adoptat àmpliament les fórmules del *cursus* d'arrel ciceroniana, i Metge en va ser un dels millors exponents, tant a les cartes llatines com a l'obra en vernacle.

Una de les aportacions més interessants d'aquest volum és l'article de Roger Friedlein, «A Tale of Disconsolation: A Structural and Processual Reading of Bernat Metge's *Lo somni*» (p. 141-158). Després de resumir l'obra cabdal de Metge en dotze seccions, a l'apartat «another close reading» (p. 143-147), Friedlein en descabdella una lectura estructural (147-151) i una altra de processual (p. 152-158). La lectura estructural reconeix l'adscripció de cadascun dels quatre llibres de *Lo somni* a un tema concret —filosofia, teologia, poesia i experiència—, relació que ja van fer present els primers editors de l'obra, però negligeix la naturalesa híbrida de *Lo somni*, que és alhora discurs teòric i literari, perquè tracta l'obra com si fos de no ficció. La lectura processual supleix aquesta mancança perquè se centra en la narrativitat i en la seqüenciació del diàleg. Friedlein classifica en tres grups els elements que indiquen la progressió narrativa i la presència física dels parlants: indicadors de temps, de gestualitat i fragments autoreferencials. En el context de la progressió narrativa, els quatre àmbits de coneixement anteriors —filosofia, teologia, poesia i experiència— es disposen de manera clarament jeràrquica. Així, «the fiction of a disconsolation process holds a position of primary importance, and reigns over the four conflicting approaches to this world and the afterlife» (p. 157).

L'última contribució del volum, «Manuscripts and Readers of Bernat Metge» (p. 159-195), la signen Miriam Cabré i Sadurní Martí. L'apèndix d'aquest article (p. 170-195) conté la descripció exhaustiva dels testimonis manuscrits de les obres de Metge. Abans, Cabré i Martí analitzen la tipologia de la transmissió manuscrita de l'*opus* de Metge (p. 160-164) i apleguen i interpreten tota la informació relativa als propietaris i als lectors dels manuscrits (p. 165-170). La circulació manuscrita de l'obra de Metge hauria estat prou destacada, en especial pel que fa a *Lo somni* i al *Valter e Griselda*, però escassegen les traces de la influència directa d'aquest autor en la prosa del xv. La transmissió manuscrita no presenta cap indici de ser «a corpus gathered by the author or a sponsor» (p. 168).

Un personatge incòmode

MAGÍ SUNYER

Universitat Rovira i Virgili, Departament de Filologia Catalana
magi.sunyer@urv.cat

PLA, Xavier (ed.), *Maurras a Catalunya: elements per a un debat*, edició a cura de Xavier Pla, Barcelona: Quaderns Crema, 2012.

Maurras a Catalunya: elements per a un debat publica les conferències pronunciades en el seminari del mateix títol que es va celebrar els dies 4 i 5 de març de 2010 a la Universitat de Girona, precedides per dos articles anteriors de Jaume Vallcorba i Albert Manent. L'organitzador de la trobada científica i curador del volum, Xavier Pla, quan emmarca el tema, planteja la incomoditat que el personatge produeix i, alhora, la necessitat, que Vallcorba ja considerava urgent en un article de 1982, d'examinar-ne l'influx sobre determinats intel·lectuals catalans del seu temps.

El retrat de Charles Maurras que proveeixen els articles reunits en el llibre no ofereix altres contradiccions que les que acumulava el personatge: escriptor brillant d'extrema dreta, monàrquic, antiromàntic, felibre, racista, agnòstic que reivindicava l'Església catòlica com a element d'ordre i que va arribar a ser excomunicat pel Papa, antisemita, partidari de la violència per accedir al poder, favorable al feixisme italià, propagandista de la sedició durant la guerra de 1936-1939 i de la dictadura de Franco en els anys posteriors, antigermànic però ideòleg del govern de Vichy, motiu pel qual va ser condemnat a mort el 1945, una pena que li fou commutada per la de cadena perpètua. Afegim-hi que, malgrat l'atenció que li van dispensar una part dels catalanistes, Maurras, partidari de descentralitzacions a França i a Espanya, negava opcions polítiques al nacionalisme català. No és estrany que —ni que no hagués calgut— Xavier Pla senti la necessitat de declarar que ni en el seminari ni en el llibre no hi ha hagut «cap voluntat, ni una, d'home-natge [...] cap forma de nostàlgia ni de revisió». Per a Pla, l'interès del llibre rau en l'examen de les raons per les quals Maurras va rebre una atenció tan àmplia per part d'intel·lectuals catalans durant una quarantena d'anys.

Les aportacions del seminari s'ocupen d'aspectes concrets que confirmen i amplien les informacions que contenen l'article-crida de Jaume Vallcorba —«La influència de Maurras a Catalunya»— i el d'Albert Manent, el qual, malgrat la modèstia del títol «Notes sobre la recepció de Charles Maurras a Catalunya», apunta les conclusions de la resta del llibre en el que fa referència al tema. Un com a convocatòria i l'altre com a panoràmica exerceixen la funció de pòrtic, abans de les especialitzacions. Manent aclareix que l'impacte major de Maurras es va fer notar, sobretot, en una part de la intel·lectualitat conservadora o reaccionària —Eugeni d'Ors, Josep Maria Junoy, Josep Maria López-Picó, Josep Pla, J. V. Foix, Joan Estelrich— però fins i tot aquests escriptors, que hi van manifestar entusias-

mes en determinats períodes, no van deixar de mantenir-hi una distància que esdevenia actitud crítica o francament contrària quan els que en parlaven eren Pere Coromines, Antoni Rovira i Virgili, Ferran Soldevila, Joan Crexells, Rossend Llates o Carles Cardó.

Tot va arrencar en l'emmirallament en el felibritge per part del catalanisme conservador dels anys noranta i en la visita de Maurice Barrès a Barcelona l'any 1895, quan va ser acollit pel grup de *La Veu de Catalunya* i més particularment per Narcís Verdaguer i Callís, i en l'emmirallament dels primers noucentistes en l'École Romane. Manent ho explica i Joaquim Coll i Amargós hi dedica la seva intervenció, centrada en la magnificació que en aquells anys el catalanisme conservador va fer del regionalisme francès i en el fet que Barrès va cedir el protagonisme a Maurras, rebut primer com a home d'acció del felibritge amb possible projecció en l'àmbit general francès i, de seguida, com a teòric del regionalisme francès antirepúblicà i antisemita admirat també per la sofisticació que desprenia i pel seu estil hipeculturalista. Tanmateix, Coll remarca les diferències amb Prat de la Riba, de formació similar però amb derivacions força diferents.

Hi va haver més fascinació d'uns catalans per Maurras que no pas atenció de Maurras cap a Catalunya, conclou Stéphane Giocanti a «Les Catalunyes de Charles Maurras», segurament perquè el francès se sentia dividit entre la solidaritat monàrquica amb Madrid i la solidaritat amb el catalanisme. Un cert acostament a Prat de la Riba, la relació directa amb alguns escriptors catalans i, sobretot, el suport a Catalunya quan Roma va prohibir al clergat català la relació amb el catalanisme són els actius que contrabalancen la «rarsa de les evocacions literàries i culturals de Catalunya en Maurras» i el suport actiu a Franco.

Els articles de Maximiliano Fuentes i Sílvia Coll-Vinent sobre les relacions de Maurras amb Eugeni d'Ors i Joan Estelrich, respectivament, proporcionen uns matisos molt interessants. Quan el francès va morir, Ors li va dedicar una necrològica en què assenyalava la seva coincidència amb dos dels quatre principis vertebrals de la ideologia maurrassiana, classicisme i monarquia, i la seva oposició als altres dos, positivisme i nacionalisme. Fuentes estudia les tensions que se'n van derivar en un període tan conflictiu com és el que va de la Gran Guerra fins al triomf del feixisme italià. Fou quan Ors es va distanciar de Maurras per la seva concepció d'imperialisme, que s'adreçava a una idea d'unitat europea que es va concretar en la creació del Comitè d'Amics de la Unitat Moral d'Europa i en la neutralitat en la guerra, una posició en què va coincidir amb Romain Rolland i va topar amb el patriotisme maurrassià. Ors acusava Maurras i Daudet de promoure un nacionalisme excoent, vuitcentista, en desacord amb la seva idea d'Europa. La coincidència de Joan Estelrich, sobretot des que va esdevenir director d'Expansió Catalana, amb l'animador d'*Action Française* fou molt superior. Segons Sílvia Coll-Vinent, Estelrich «va sintonitzar plenament amb la visió culturalista i intel·lectual de Maurras» i va quedar seduït pel seu humanisme, per la seva retòrica brillant i polèmica i per la seva energia d'home d'acció. En apèndix, publica «Maurras en Espagne», el prefaci al llibre de Maurras *Vers l'Espagne de Franco*,

que va acabar no incloent-s'hi, i quatre cartes sobre aquest text de la correspondència entre els dos escriptors.

Francesc Montero examina els articles de Manuel Brunet que s'ocupen d'uns moments crítics de la trajectòria de Maurras, sobretot el de l'excomunió, l'any 1926, dels membres d'Action Française i la inclusió del periòdic en l'índex de llibres prohibits per l'Església catòlica. Brunet es va manifestar sempre provocativista però ja el 1928 va advocar per la rehabilitació de Leon Daudet, exiliat a Bèlgica. No va deixar de defensar Maurras ni en els moments més delicats, com l'època en què se li qüestionava la col·laboració amb Pétain, i va reaccionar amb indignació davant la condemna a mort. També sobre Brunet, i altres periodistes del primer franquisme, escriu Jordi Amat a «Guerra i política. Usos de Charles Maurras en la premsa franquista». Hi remarca que, l'any quaranta, amb l'adhesió a Pétain, per al franquisme, va passar de la consideració de clàssic del reaccionarisme a figura viva i en combat, que era a través dels seus articles que aquests periodistes narraven el que passava a França i constata la presència descendent del seu nom en la premsa franquista a partir de l'any 1942, quan va començar un procés d'oblit interessat, malgrat que havia estat «l'intel·lectual francès més conegut que va recolzar més i més combativament la insurrecció militar contra el govern de la Segona República». Episòdicament, hi va recuperar protagonisme en el moment del judici.

Més lateral pel que fa a la influència sobre Catalunya resulta l'article d'Antoni Martí Moner de «Ernst Robert Curtius, lector de Maurras». Només la traducció d'un article de Curtius a *La Revista* i la visita que va fer a la Universitat de Barcelona l'any 1932 l'hi relacionen. El text té molt més d'interès pel que fa a la connexió Maurras - Ortega i Gasset - Curtius en el marc de la revolució conservadora a l'Europa dels anys vint i trenta. Més decantada cap a l'àmbit de l'anàlisi literària és l'aportació de Peter Tame «Catalunya en l'obra del Robert Brasillach maurrassià», centrada en l'examen de la presència catalana en dues novel·les en francès d'aquest català de Perpinyà, amarat de maurrasianisme, que, arran de la coneixença de Jaume Miravittles, l'any 1926, es va entusiasmar per la catalanitat.

Una excel·lent manera d'encetar l'aprofundiment en el tema. L'article d'Albert Manent i la presentació de Xavier Pla apunten els camins per a una continuació: la posició crítica de Carles Cardó, la distància marcada per Antoni Rovira i Virgili, la carta de Joan Puig i Ferrer, en què manifesta una fervorosa admiració per Maurras, reproduïda en la introducció de Xavier Pla reclamen una investigació que sembla que hagi de conduir a resultats contradictoris i potser sorprenents. Encetada la revisió, sembla que s'ha evidenciat la necessitat d'una monografia sobre les vicissituds i els matisos d'aquesta seducció diabòlica de l'extrema dreta, durant mig segle, sobre una part de la intel·lectualitat catalana.

*Llegir Teodor Llorente al segle XXI***JOSEP CAMPS ARBÓS**Universitat Oberta de Catalunya, Estudis d'Arts i Humanitats
jcampsar@uoc.eduROCA, Rafael (ed.), *Teodor Llorente, cent anys després*, Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, «Symposia Philologica», 23, 2012.

L'1 de desembre de 2011 l'Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana i el Departament de Filologia Catalana de la Universitat de València van organitzar una jornada acadèmica en homenatge a Teodor Llorente amb motiu del centenari de la seva mort. La primera part del volum que ressenyem, *Teodor Llorente. Cent anys després*, a cura de Rafael Roca, un dels màxims conegedors de la vida i obra del cèlebre poeta valencià, recull tres de les quatre conferències que s'hi van pronunciar (només hi manca la de Felip Martel sobre la Renaixença Valenciana i Llorente vistos des d'Occitània); la segona part, en canvi, aplega quatre estudis encarregats expressament a especialistes en la figura del patriarca de les lletres valencianes.

El volum s'inicia amb «Teodor Llorente i Jacint Verdaguer», de Josep Massot i Muntaner, que analitza les relacions personals i intel·lectuals entre els dos prohoms renaixencistes i que van contribuir a afavorir els lligams entre els escriptors, no només del Principat i el País Valencià, sinó també de les Illes i la Catalunya Nord. Massot parteix en el seu estudi de la bibliografia existent i, alhora, d'una minuciosa lectura dels articles de premsa i de l'epistolari verdaguerià i llorentí. Així ens fa avinent com les relacions entre ambdós es van iniciar el maig de 1865 quan Llorente, a través de Marià Aguiló, va assabentar-se de l'èxit de Verdaguer en la convocatòria dels Jocs Florals de Barcelona. La coneixença personal va tenir lloc el 1868, l'any en què el poeta de Folgueroles no va obtenir cap premi en el certamen amb «L'Espanya naixent». Des de *Las Provincias*, el diari que dirigia, Llorente va donar notícia puntual dels èxits de Verdaguer als Jocs Florals al llarg de la dècada dels setanta i vuitanta. Un punt àlgid de l'amistat s'esdevé quan Llorente accedeix a la presidència dels Jocs Florals de Barcelona el 1880, convocatòria en què Verdaguer va aconseguir el títol de Mestre en Gai Saber; l'any següent el poeta català va acceptar, com a contrapartida, el càrrec de mantenidor dels Jocs Florals de Lo Rat Penat. A partir d'aquesta data el tracte entre els dos escriptors es van intensificar: en són prova el viatge a Poblet, Santes Creus, Valls i Tarragona el 1882 amb la companyia d'excursionistes i intel·lectuals d'arreu del domini català, els articles divulgatius de Llorente a propòsit dels llibres publicats per Verdaguer (especialment *Canigó*) o l'intercanvi epistolar, que inclou les valoracions dels poemes que anaven escrivint. Massot també posa en relleu la neutralitat que va mantenir Llorente entre 1895 i 1898, els anys de l'enfrontament entre Verdaguer i les jerarquies eclesiaístiques. I com, després de la mort de l'autor de

L'Atlàntida, encara va continuar des de *Las Provincias* recordant la seva vida i obra (assistí a l'homenatge que li va retre el 1908 el poble de Folgueroles).

De temàtica similar és el treball «Les relacions de Teodor Llorente amb Catalunya i Mallorca», de Margalida Tomàs, que consta de tres parts interrelacionades i que evidencien, de nou, un magnífic ús de les fonts primàries seguin documentació d'arxiu, premsa o llibres. En la primera, «Marià Aguiló i Teodor Llorente en els anys valencians», estudia un període de temps breu, de 1858 a 1861, quan l'intel·lectual mallorquí ocupà el càrrec de primer bibliotecari a València; uns anys en què va influir ideològicament sobre Llorente i, conjuntament, van emprendre activitats on la llengua catalana va començar a assolir un cert protagonisme com els Jocs Florals de València o el projecte —que no va arribar a qual·lar— d'una edició de les obres d'Ausiàs Marc. En la segona, «Llorente i Mallorca, una aproximació», es ressegueix la presència dels escriptors mallorquins en els Jocs Florals de Lo Rat Penat i les relacions entre Llorente i Joan Alcover a partir de l'epistolari conservat on els comentaris sobre el fet poètic són abundants: la poesia pròpia, sigui en castellà o català; les traduccions i les reflexions sobre el gènere. La tercera, «Teodor Llorente, llaç d'unió entre Catalunya i València», se circumscriu a la presència del poeta valencià en el moviment literari de la Renaixença, des d'inicis dels seixanta fins a la seva mort el 1911. En aquest sentit, es posa èmfasi en la tasca de Llorente com a divulgador de la literatura del Principat i de les Illes al País Valencià a partir de la seva oblidada obra crítica, que Tomàs considera d'un gran interès. Igualment ens apropa a les vicissituds a l'hora d'incorporar els textos llorentins a les edicions que es duïen a terme a Catalunya, amb l'exemple de *Poesies triades* a la Biblioteca Popular de l'Avenç.

Una panoràmica sobre la influència i la recepció que ha tingut l'autor de *Llibret de versos*, des d'inicis del segle xx fins a l'actualitat, és el que proposa Rafael Roca, a «La posteritat de Teodor Llorente». La conclusió que n'extreu és que el poeta ha esdevingut una referència ineludible per a la cultura valenciana dels darrers cent cinquanta anys tot i que, a voltes, se l'ha exalçat i també criticat. Com bé especifica, «Llorente fou poeta, periodista, traductor, historiador, crític literari, polític... I aquesta polivalència tan prominent li ha valgut, al llarg dels anys i de les dècades, múltiples simpaties i adhesions, i també no poques crítiques» (p. 73). L'estudiós comenta la bibliografia generada per l'autor, cosa que li permet assenyalar unes fites cronològiques en la seva trajectòria crítica, algunes de primerenques com l'homenatge que se celebrà el 1909 en què se'l coronà com a «Poeta de València» o la seva mort, el 1911, que provocà la identificació del poeta amb la Renaixença valenciana. Durant el període d'entreguerres la seva influència es perllongà i contribuï a la creació d'una escola de poetes que, semblantment a l'Escola Mallorquina, se cenyien a la creació del paisatge valencià. L'adveniment de la dictadura franquista va significar un retorn a Llorente de la mà de Carles Salvador i la seva figura adquirí una magna importància a causa de la repressió de què fou objecte l'idioma del país. Al llarg de la transició democràtica s'imposà, en canvi,

la imatge d'un Llorente folklòric i decadent que va negar-se a modernitzar la literatura catalana al País Valencià; una visió que va començar a capgirar-se arran de l'edició de la *Poesia valenciana completa* (1983) i dels estudis posteriors de Vicent Simbor i del mateix Roca. Nogensmenys, Llorente va passar a ser considerat com el creador de la moderna poesia en valencià, una qualificació que avui mereix i que el fa objecte de noves lectures i interpretacions.

Amb «“La barraca” llorentina: la creació d'un tòpic literari contemporani», de Vicent Simbor, s'obre el segon bloc de treballs. L'article és modèlic pel que fa al contingut i al mètode: una anàlisi detallada del cèlebre poema, un dels més emblemàtics de la producció de Llorente, i publicat per primera vegada el 1883. Simbor en fa una lectura minuciosa i en comenta el tema i l'estructura, les figures retòriques, el lèxic i la possible influència de Verdaguer (de *Canigó*, en concret, amb el recurs de la creu sagrada que protegeix la comarca i els seus habitants); com a conclusió, en destaca la visió romàntica que desplega l'autor i la recreació del tòpic clàssic del *locus amoenus*. Simbor completa el treball amb l'anàlisi d'altres textos deutors de la «La barraca». N'és una prova el poema homònim del murcià Vicente Medina (1898), que recrea també el tòpic del *locus amoenus* malgrat que ho fa des d'una perspectiva que relega a un segon terme el cristianisme de l'original. Seguint el fil del que exposava Roca a l'article anterior, Simbor repassa la influència de «La barraca» a la lírica valenciana del primer terç del segle passat. Són els casos de Miquel Duran de València, de qui es comenta «Les barraques» (1916); d'Enric Navarro Borràs, amb «Barraques» (1920), que esdevé l'elegia per un passat que no ha de tornar; o de Carles Salvador, amb «Barraques» (1923), per a qui la construcció simbolitza l'anacronisme. Igualment ens dona a conèixer dos autors del mateix període que imiten fidelment —tot i que amb escassa sort, s'ha de dir— el model llorentí: Chusep M. de la Torre amb «Cant a la barraca» (1915) i R. Codonyer amb «La barraca valenciana» (1916).

El posicionament de l'autor al voltant de dos aspectes relacionats amb la qüestió identitària valenciana —el nom del país i la consideració que li mereix la senyera de l'antic Regne de València— és el tema que tracta Antoni Ferrando Francès a «Teodor Llorente i Olivares: en defensa de la personalitat valenciana». I ho fa a partir d'un exhaustiu treball de documentació a partir de textos com la justificació de la capçalera del diari *Las Provincias* o les afirmacions contingudes en articles publicats a l'esmentat diari i a *Valencia. Sus monumentos y artes. Su naturaleza e historia* (1887-1889). Pel que fa a la primera qüestió, Ferrando destaca el fet que Llorente va ser qui va posar les bases ideològiques per a la construcció de la identitat regional (en són prova les mitificacions de Vicent Ferrer i d'Ausiàs March), estretament lligades amb el naixement de Lo Rat Penat, i amb l'exclusió, tanmateix, de tota derivació política. L'estudi demostra com la qüestió del nom és indiestriable dels canvis històrics que va viure l'autor: anomenava «Regne de València» per a referir-se al passat i «València» per al present encara que també va utilitzar expressions com «país valenciano» o «región valenciana», alhora que s'oposava a opcions despersonalitzades com «Levante». Quant al se-

gon tema, Llorente afirmava, amb motiu de la polèmica provocada pel trasllat a Madrid el 1889 de la senyera de la ciutat de València arran de l'homenatge que les autoritats espanyoles van oferir a l'escriptor Calderón de la Barca, que aquest estendard era només l'emblema de la ciutat.

L'article «La conferència “Llorente i els infants” de Carles Salvador (1948). Estudi i transcripció», de Gonçal López-Pampló, va més enllà del que anuncia el títol ja que és, de fet, un treball al voltant de la influència del patriarca renaixentista en l'obra literària i en l'activisme cultural del poeta, gramàtic i pedagog valencià. Un interès per Llorente que travessarà per una etapa crítica arran de la coneixença de la poesia de Joan Salvat-Papasseit que provocarà que Salvador s'allunyi de la tradició romàntica i proclami la necessitat d'obrir la literatura valenciana a la modernitat. De tota manera, a la segona meitat de la dècada dels trenta, amb la renúncia dels trets més avantguardistes que fins llavors havien qual·litat en la seva producció, s'afegirà al redescobriment de Llorente i, a través de diversos articles, en reivindicarà el llegat. Ara bé, és en el context de la immediata postguerra quan Salvador propugna el retorn definitiu a la poesia de Llorente com a tàctica per acostar els valencians a la literatura en llengua catalana i, en conseqüència, poder preservar la tradició. És en aquest període que cal datar la conferència «Llorente i els infants», que es presenta transcrita per primera vegada, i que va ser llegida el desembre de 1948 —però redactada l'estiu de 1944— al Centre de Cultura Valenciana. Un text divulgatiu en què Salvador pretén «exposar i comentar la manera que té la poesia de Llorente de retratar els infants i tot el que envolta aquesta etapa de la vida» (p. 166).

Rafael Roca edita a «L'epistolari entre Teodor Llorente i Vicent W. Querol (1876-1889)» les seixanta-nou cartes conservades dels dos escriptors, escrites íntegrament en castellà, i que abracen un arc temporal que va del 12 de juliol de 1876 al 3 d'octubre de 1889, pocs dies abans de la mort del segon corresponçal. D'aquestes cartes n'hi ha trenta-set, les que Llorente va enviar al seu amic, que havien romàs inèdites i que es completen amb les trenta-dues que Querol li va trametre i que ja havien estat publicades el 1928, al primer volum de l'*Epistolari Llorente*, per Teodor Llorente i Falcó. En el preàmbul a la correspondència, Roca dibuixa les relacions entre els dos poetes, estroncades pel decés prematur de Querol, i l'amistat que compartien amb prohoms de la Renaixença com Jacint Verdaguer o Marià Aguiló; per tot plegat, «es tracta d'un epistolari clau, de cara al coneixement de la Renaixença ja que aporta una considerable informació sobre els diversos episodis i protagonistes del moviment, i sobre la manera com aquest no sols a València [...] sinó també a Barcelona» (p. 213). A banda dels temes íntims i familiars, les lletres donen notícia sobre aspectes essencials de la Renaixença valenciana (l'esdeveniment historicoliterari que va tenir lloc a València el juliol de 1876 amb motiu del sisè centenari de la mort de Jaume I), edicions (la traducció del *Faust* de Goethe realitzada per Llorente o la primera edició del *Llibret de versos*) o certàmens (els Jocs Florals de Barcelona de 1885 presidits per Querol). També hi podem llegir opinions sobre escriptors coetanis: Querol considerava

Verdaguer com el «primer poeta del renacimiento catalán: Atenas no debe olvidar que alberga por breves días a Homero» (p. 225); o sobre textos concrets: el judici del mateix poeta de Folgueroles a propòsit de «La barraca», «una composició afortunadíssima que se perpetuará» (p. 243).

El volum ressenyat constitueix, en definitiva, una mostra de la revalorització crítica d'un intel·lectual a qui s'ha penjat, sovint, les etiquetes de «regionalista» i «anacrònic», i a qui el seu valor com a poeta s'ha reduït a unes minses composicions. No en va, les aprofundides lectures que trobem a *Teodor Llorente, cent anys després* obliguen, per si en restés algun dubte, a enterrar, de manera definitiva, aquesta imatge esbiaixada del patriarca de la Renaixença valenciana —tots i els estudis existents de Simbor i de Roca— i a substituir-la per una altra d'associada a la modernitat i que s'ha de relacionar estretament amb els profunds canvis que va experimentar la societat valenciana del vuit-cents. Una fita cabdal en el coneixement de Llorente que hauria d'anar acompanyada d'una necessària edició crítica de la seva poesia; una tasca en què l'infatigable Rafael Roca està treballant i de la qual esperem, ben aviat, els resultats.

Entorn de Joaquim M. Bartrina: estudis i edicions

MARGALIDA TOMÀS

Societat Verdaguer

mtomasvidal@gmail.com

1. SOLÉ (2000): Domènec Solé Gasull, *Joaquim Maria Bartrina Aixemús, poeta: Reus 1850-Barcelona 1880*, Reus.
2. CORRETGER (2001): Montserrat Corretger, «La poesia en català de Joaquim Maria Bartrina», *Revista del Centre de Lectura de Reus*, 71 (maig).
3. FERRÉ (2001): Xavier Ferré, «Bartrina: política i positivisme», *Revista del Centre de Lectura de Reus*, 71 (maig).
4. GINEBRA (2001): Jordi Ginebra, «Joaquim Maria Bartrina en el context lingüístic de la seva època», *Revista del Centre de Lectura de Reus*, 71 (maig).
5. BARTRINA (2001): Joaquim M. Bartrina, *La meteorología popular* (introducció a cura de Salvador Palomar, Montserrat Flores i Ferran Sugranyes), Reus.
6. CORRETGER & FERRÉ (2002): Montserrat Corretger i Xavier Ferré (eds.), *Joaquim M. Bartrina, entre les raons poètiques i les científiques*, Reus. (Rosa Cabré i Monné, «Joaquim Maria Bartrina; un mite. Creació i evolució»; Xavier Ferré i Trill, «Joaquim Maria Bartrina i el regeneracionisme possibilista»; Montserrat Corretger, «L'obra de Joaquim Maria Bartrina: arrels reusenques»; Xavier Vall, «Joaquim Maria Bartrina i Àngel Guimerà»; Carola Duran, «Algunes idees de Bartrina recollides pels seus amics»; Adolfo Sotelo

- Vázquez, «Joaquim Maria Bartrina y el prosaísmo poético»; Joaquim Molas, «Un poeta en temps de crisi». Apèndix: Xavier Ferré i Trill, «Bartrina: política i positivisme»; Rosa Cabré, «L'obra assagística de Joaquim M. Bartrina. Positivisme i progrés»; Jordi Ginebra, «Joaquim Maria Bartrina en el context lingüístic de la seva època».)
7. VALL (2003): Francesc Xavier Vall, «L'escepticisme de Joaquim M. Bartrina a través d'«Epístola»», dins *Professor Joaquim Molas*, volum II, Barcelona.
 8. ARQUÉS (2003): Rossend Arqués, «Les poesies catalanes de Joaquim M. Bartrina», dins *Momenti di cultura catalana in un millenio. Atti del VII Convegno dell'AISC*, Nàpols.
 9. VALL (2005): Francesc Xavier Vall, «Un poema de Joaquim Maria Bartrina en lloança de Frederic Soler i de la Renaixença», dins *Literatura i cultura reusenca del segle XIX*, Reus.
 10. BARTRINA (2012): Joaquim M. Bartrina, *Cor infinit i altres poemes*, edició a cura de Rosa Cabré; pròleg de Joaquim Molas, Lleida.
 11. BARTRINA (2012): Joaquim M. Bartrina, *¡Guerra a Dios!*, edició i estudi introductori de Xavier Ferré Trill, Tarragona.

L'any 2000 s'esdevenia el 150è aniversari del naixement de Joaquim M. Bartrina, un autor mort en plena joventut, el 1880, d'obra relativament escassa, però que ja des del moment de la seva desaparició merescu una notable atenció per part dels seus contemporanis; una atenció que, de manera més o menys constant, no decaigué al llarg de tot el segle XX i que l'efemerisme de l'aniversari —i també l'auge que estan vivint els estudis sobre el vuit-cents català en general— ha potenciat. El 2001 se celebrà a Reus un simposi dedicat a l'autor que significà el tret de sortida d'aquests nous estudis que aprofundeixen en el seu coneixement, uns estudis que han anat acompanyats de la reedició d'algunes de les seves obres i, sobretot, de l'edició en volum de la seva obra poètica catalana. La llista de publicacions que encapçala aquest article, ordenada cronològicament, és prou il·lustrativa d'aquest renovat interès per Bartrina, que té sempre com a eixos principals (si exceptuem la primera, d'un caràcter només testimonial) el pensament social i polític i la creació poètica, especialment la catalana, de l'autor de Reus (d'on provenen, precisament, la majoria de les noves iniciatives i estudis). El fet que alguns d'aquests estudis es repeteixin o s'ampliïn en successives publicacions ha fet que em semblés més pertinent agrupar les notes de lectura per eixos temàtics —per més que ideologia i poesia siguin realitats inseparables en el cas del nostre autor— que no anar comentant publicació rere publicació.

Joaquim M. Bartrina no es traslladà a Barcelona fins el 1874, encara que abans ja mantingués estrets contactes amb altres joves instal·lats a la capital i que també participés en les empreses culturals que aquests posaven en marxa. Però les primeres armes les practicà a Reus, on visqué intensament els fets revolucionaris desencadenats a partir de la Revolució de Setembre del 68. És Xavier Ferré qui ha entrat més a fons en la voluntat regeneracionista i en la praxi política de Bartrina, en tres

treballs, cada d'un d'ells més llarg i més detallat que l'anterior: A «Bartrina, política i positivisme» (2001), Ferré es planteja reflectir com les idees innovadores d'aquest s'aplicaren en el cycle revolucionari de 1868 a través dels articles apareguts a la publicació dirigida per Josep Güell i Mercader¹ *La Redención del Pueblo*, de la qual Bartrina fou secretari i que Ferré ressegueix detalladament, i també del fullet *¡Guerra a Dios!*, aparegut el 1869. L'estudi «Joaquim Maria Bartrina i el regeneracionisme possibilista» (2002) aprofundeix més en el tema de pensament i política, per acabar amb la conclusió que, en el cas de Bartrina, l'interès cultural, amb la seva interpretació progressista de la història i la seva voluntat de síntesi enciclopèdica, superà àmpliament la tàctica política. Hi resseguim, però, el camí que el portà del plantejament d'un programa intel·lectual de modernitat cultural enmig de l'estratègia possibilista de l'eix Castelar-Güell i Mercader —amb una intensa activitat intel·lectual de tipus regeneracionista el 1868-1869 (recordem que tenia llavors 18 i 19 anys) a l'entorn del Casino Democràtic, del Club Republicano Federal i del Centre de Lectura— a una nova sensibilitat respecte a Catalunya, fruit de les relacions amb la gent de La Jove Catalunya i de Valentí Almirall. Finalment, l'anàlisi es completa en el llarg prefaci que precedeix la nova edició (2013) del fullet bartriní *¡Guerra a Dios!* i del que l'originà, l'opuscle de Francesc Sunyer i Capdevila, *Dios*. En un primer apartat, «Context socioliterari», Ferré repassa la recepció fins a la Segona República de l'obra i pensament de Bartrina per part de la intel·lectualitat catalana progressista («Construcció d'un imaginari») i també el «model de pensament bartriní»: el cientisme i la fe en la ciència, inseparables, però, de l'escepticisme, analitzats a base d'articles, tots ells dels anys setanta. El segon capítol, «Germinació d'idees», torna a analitzar amb detall els seus articles apareguts a *El Eco del Centro de Lectura*, mostra de la diversificació d'interessos de Bartrina per arribar a construir un «projecte científic d'interpretació de la realitat». A «Bartrina i *La Redención del Pueblo*» (reelaboració d'una part del treball ja esmentat «Joaquim Maria Bartrina i el regeneracionisme possibilista») es tornen a analitzar les seves col·laboracions a l'òrgan de premsa dirigit per Güell i Mercader, a través de les quals Bartrina se'ns mostra com un reformista radical, «superador de l'Antic Règim, però sense qüestionar-se radicalment les bases polítiques i socials de la societat capitalista». Finalment, el quart apartat, «¡Guerra a Dios!» situa el fullet de Bartrina en tot el debat espanyol sobre la laïcitat i en el marc del Concili Vaticà I i, més en concret, en la polèmica desenvolupada per l'aparició de *Dios* de Sunyer i Capdevila i per la visita del diputat republicà a Reus el 8 de setembre de 1869, per acabar fent una anàlisi del seu contingut.

També Rosa Cabré proposa «una lectura del Bartrina més positivista» a l'article «L'obra assagística de Joaquim M. Bartrina. Positivisme i progrés» (2002), a

1. El volum *Josep Güell i Mercader: Per l'amor al progrés*, Montserrat Corretger i Xavier Ferrer, (eds) (Reus 2007) conté també el treball de Jordina Gort i Oliver, «Josep Güell i Mercader, mestre de Joaquim M. Bartrina, Josep Martí i Folguera, Antoni Gaudí i Eduard Toda», p. 115-146.

partir de l'anàlisi d'alguns treballs concrets de l'autor, com poden ser la conferència «L'Amèrica precolombina», que suposà la seva expulsió de l'Ateneu Barcelonès el 1877, o la «Memoria» de l'Ateneo Libre de Catalunya, llegida l'octubre de 1878.

La relació de Bartrina amb el món literari català, enfortida a mida que avançaven els anys setanta és un altre dels aspectes de la seva vida intel·lectual que ha merescut l'atenció dels investigadors. Jordi Ginebra (2001 i 2002), a «Joaquim M. Bartrina en el context lingüístic de la seva època» comença a endinsar-se en el complex tema de l'ús del català i del castellà per part de l'autor. Assenyala dues etapes en l'evolució lingüística de Bartrina: en els primers anys, malgrat que no mostri cap animadversió a escriure en català (amb l'exemple del seu germà Francesc) i, especialment, quan busca l'impacte local (*Lo matrimoni civil* o *Lo ball de les cartes*), el vehicle neutre, desproveït de connotacions, és l'espanyol (en l'estela del seu mestre Güell i Mercader); després, al llarg dels setanta, eixamplarà horitzons amb els contactes amb la gent de La Jove Catalunya i de *La Renaixença* i la seva mateixa curiositat intel·lectual el portarà a fer incursions en el camp de la filologia i cultura popular. Ginebra veu en el procés de Bartrina un reflex del canvi general: a meitat de la dècada dels setanta, la nova literatura catalana ja podia acollir un poeta com Bartrina que, en paraules de Valentí Almirall, «se inspiró siempre en los ideales de nuestro siglo».

Xavier Vall ha dedicat dos estudis a posar en relació Bartrina amb la nova literatura catalana del moment. A «Joaquim M. Bartrina i Àngel Guimerà» (2002), s'assenyalen en primer lloc diversos punts de contacte en les biografies intel·lectuals dels dos autors: la relació amb la Jove Catalunya abans de llur anada a Barcelona, Bartrina el 1874, Guimerà el 1876; el premi aconseguit per un i altre als Jocs Florals de Barcelona de 1876, amb una diferent participació i implicació posterior en el certamen; l'aspiració d'ambdós a triomfar en la cultura castellana. Després, es ressegueix la presència d'obres de Bartrina a les empreses editorials de Guimerà i Aldavert, amb qui l'unia un compartit interès per la ciència i la seva divulgació:² la primera edició d'*Algo*, la traducció de Darwin el 1876, les onze col·laboracions de Bartrina a *La Renaixensa* i la inclusió de poemes seus a les diverses antologies impulsades per l'editorial. I, de manera paral·lela, la presència de Guimerà a *El Diluvio* de la mà de Bartrina. En aquesta proposta d'aproximació al tema, Vall acaba assenyalant una afinitat més gran de la que es podria pensar entre els dos autors, fet, diu, «que il·lumina la interpretació de les seves respectives obres i, fins i tot, dels sectors ideològics de la Renaixença». L'altre estudi de Vall, «Un poema de Joaquim M. Bartrina en lloança de Frederic Soler i de la Renaixença» (2005), molt més ex-

2. Bona mostra d'aquest interès, així com el que manifestà també per la literatura popular, és el seguit de notes sobre meteorologia popular que deixà inèdites i que foren incloses a les *Obras en prosa y en verso* de 1881. A la introducció a la reedició facsimil apareguda el 2001, es remarca la connexió d'aquest projecte de treball de Bartrina amb el d'un altre reusenc contemporani seu, el folklorista Cels Gomis.

tens i d'un abast que supera en molt el seu títol, perquè incorpora també altres aspectes intel·lectuals de Bartrina i del món cultural de Reus. Així, analitza la sempre complexa actitud lingüística de Bartrina respecte a l'ús de la llengua catalana i castellana, els seus orígens literaris i la seva inicial i després conflictiva relació amb el *Diari de Reus*, on el 1866 publicà els primers poemes, catalans i castellans. Després d'analitzar l'interès de Bartrina pel teatre i per l'òpera i de centrar-se en l'activitat d'aquest en el 1872, Vall trasllada el focus d'atenció a Frederic Soler: les seves relacions amb els reusencs a partir de 1865 i molt més enllà de la mort de Bartrina, l'actuació de la companyia del Romea a Reus l'estiu de 1872 (amb una visió retrospectiva de la vida dels teatres d'estiu a aquesta ciutat) i la lectura de poemes que s'oferí en l'última representació de la companyia. Finalment, arribem al poema de Bartrina, el qual mereix una llarga descripció i anàlisi que inclou també molts aspectes tangencials (per exemple, les relacions entre les famílies Bofarull i Bartrina). Tot plegat porta l'autor de l'estudi a dues conclusions complementàries: que una revisió acurada de la premsa local permetria aprofundir encara molt més en l'estudi de la cultura a Reus i que el poema de Bartrina mostra «l'arrelament de la renaixença a la seva ciutat natal, també entre sectors progressistes, i adverteix de les simplificacions sobre les actituds lingüístiques i la seva evolució».

La pervivència de Bartrina després de la seva mort —una mort prematura que deixà sense realitzar molts dels seus nombrosos i diversificats projectes— és enfocada en dos treballs de característiques diferents. Per una banda, Carola Duran a «Algunes idees de Bartrina, recollides pels seus amics» (2002) estudia i reproduïx els textos escrits a partir d'idees bartrinianes, només esbossades oralment, pels seus amics immediatament després de la mort d'aquell: Damas Calvet, Narcís Oller, Joan Sardà, Josep Martí i Folguera i Jacint Verdaguer. Si en el cas dels quatre primers autors el que es posava de manifest era sobretot la seva estimació respecte al literat reusenc, el cas de Verdaguer i el seu poema «Amor de mare» acabà sent més complex, amb la polèmica desenvolupada per la nota que acompanyava l'aparició del text al *Calendari Català pera 1881* i, sobretot, amb el solt de Jaume Collell aparegut a *La Veu del Montserrat* del 15 de gener de 1885. Havia començat, encara no transcorregut un any de la seva mort, el procés de mitificació de Bartrina per una part de la intel·lectualitat catalana més progressista. Que és el que estudia precisament l'article de Rosa Cabré «Joaquim Maria Bartrina, un mite. Creació i evolució» (2002). Així, segons Cabré els primers articles necrològics de Josep Roca i Roca i de Valentí Almirall «determinen el decantament de Bartrina cap a la immortalitat com a símbol de l'intel·lectual republicà i lliurepensador», línia continuada en actes posteriors, com la vetllada celebrada el 14 d'agost al Centre de Lectura de Reus, amb el parlament de Güell i Mercader, o la del desembre a l'Ateneu Barcelonès, en què Frederic Rahola fa ja clara referència als efectes de la construcció del mite. Paral·lelament, però, Cabré assenyalava la condemna «dels seus detractors», amb Jaume Collell al capdavant (en l'afer al qual ja hem fet referència) i recull també la idea de Joaquim Molas de com els grups conservadors convertiren un altre poeta mort jove, Casas i Amigó, en la

seva contrafigura, presentant-lo com a portaveu de l'espiritualisme catòlic. Aquests atacs, o la negativa que el retrat del finat pengés durant la cerimònia dels Jocs Florals de 1881, polaritzaran la dicotomia en la recepció del seu llegat literari i, en definitiva, de la seva figura, com es posarà de manifest amb l'aparició de les successives edicions d'*Algo* o del volum preparat per Joan Sardà, *Obras en prosa y en verso*, també de 1881. Aquest procés de mitificació es tancarà amb el text que Pompeu Gener dedicà a Bartrina en el volum *Amigos y maestros* (1897). Cabré ressegueix després l'evolució de la recepció de Bartrina: rebutjat pels noucentistes i per Josep Pla, a Reus se li aixecava un monument i era objecte de diversos estudis, de manera que «el mite passava de la dimensió personal a tenir el suport col·lectiu del país».

Finalment, arribem a l'estudi de la producció poètica de Joaquim M. Bartrina, bàsicament de la seva obra catalana, que culminarà en l'edició al volum *Cor infinit* (2012) del conjunt poètic català conegut fins ara de l'autor reusenc.

En moltes de les anàlisis sobre la poesia catalana de Bartrina hi fa també acte de presència, com veurem, la seva producció castellana, sigui per marcar-ne les contraposicions amb la catalana, sigui, al contrari, per marcar-ne les afinitats de pensament. I també en totes elles s'insisteix en el lligam indissoluble entre pensament i ideologia, o en el xoc entre raó i sentiment, que manifesta la seva producció poètica. De la castellana exclusivament tracta l'estudi d'Adolfo Sotelo Vázquez «Joaquim M. Bartrina y el prosaísmo poético» (2002), en què es posa en relació l'obra de Bartrina amb la literatura espanyola de l'època, tant pel que fa a les coincidències i similituds amb els seus contemporanis (Manuel de la Revilla, sobretot), com amb els posteriors (els germans Machado, Miguel de Unamuno), així com les valoracions que se'n feren per la crítica castellana. Pel que fa, en concret, al prosaisme i humorisme de la poesia en castellà de Bartrina, Sotelo la veu com un fruit tardà del romanticisme, quan el llinatge romàntic lluitava amb el materialisme positivista i ho feia a través de la prosa, cosa que en Bartrina es traduirà en aquest prosaisme poètic i en l'ús de l'humorisme.

Xavier Vall dedica un llarg estudi a l'únic poema bartrinà premiat als Jocs Florals: «L'escepticisme de Joaquim M. Bartrina a través d'"Epístola"» (2003). En una primera part presenta una relació de la poesia catalana de Bartrina anterior a «Epístola» apareguda al *Diario de Reus*; després, a partir de l'escepticisme particular de Bartrina, fruit de l'escissió entre romanticisme i positivisme, se'ns ofereix una panoràmica general i detallada, amb profusió de notes, sobre la vigència de l'escepticisme en la literatura catalana del XIX, així com la incomprensió que acompanyà el poema de Bartrina fins i tot entre els seus amics i correligionaris. La part central de l'article és una anàlisi en profunditat del poema, en què relaciona cada una de les estrofes amb altres poemes catalans o castellans de l'autor i també amb obres d'altres poetes. Finalment, es tracta de la dicotomia religiositat/ateisme en Bartrina per tal d'interpretar les referències religioses del poema.

Montserrat Corretger s'apropa a la poesia de l'autor de Reus en dos treballs. El primer, «La poesia en català de Joaquim M. Bartrina» (2001), és una anàlisi de la

producció d'aquest autor posterior a 1871, quan Bartrina inicia un gir «cap a una poesia catalana de sentiment íntim»; escrits paral·lelament als castellans, els catalans abandonen la base positivista, són de temàtica més íntima (amorosos, cants d'enyor), però també satírics, fruits de les circumstàncies (com els aparegut a *L'Esquella de la Torratxa*). Corretger, en els comentaris als poemes de Bartrina —en què utilitza abundant informació tret de la correspondència inèdita entre aquest i Josep Martí i Folguera—, assenyalen el seu caràcter eminentment subjectiu malgrat el seu cientisme, els considera més existencials que no metafísics, però sobretot «físics, amb una materialitat escandalosa de tan evident». També en destaca la preferència per la natura i l'equilibri entre classicisme i romanticisme. En l'anàlisi d'un dels poemes més interessants de Bartrina, «Davant de Portvendres», assenyalen la identificació de l'ideal amb el paisatge i l'originalitat de plantejament, per concloure que un cop més hi conviuen «la racionalitat i el subjectivisme sentimental». D'un abast més ampli que no l'exclusiva dedicació poètica de Bartrina, encara que aquesta hi tingui un gran protagonisme, és l'altre estudi de Corretger, «L'obra de Joaquim M. Bartrina: arrels reusenques» (2002), com posen de manifest els epígrafs de les parts en què està dividit: «Bases interpretatives de l'obra i el pensament de Bartrina» (que ens forneix un altre recorregut per la recepció d'autor i obra, especialment des de Reus, amb nova informació); «L'obra de Bartrina: literatura, política i societat» (amb l'anàlisi de les obres d'intencionalitat social o política escrites en el Sexenni Revolucionari); finalment, «Pensament literari de Bartrina: poesia romàntica i positivisme. Obra satírica i popular», on es recullen i s'aprofundeixen idees provinents de l'estudi anterior, com per exemple, les diferències entre la seva producció poètica catalana i castellana i, també, un repàs més exhaustiu de la seva poesia satírica i popular publicada a Reus. Altre cop destaquen en aquest estudi les exhaustives notes extretes dels epistolars (dels dos germans Bartrina amb Martí i Folguera, i amb Francesc Matheu, especialment), que ofereixen molta informació.

Ja el mateix 2000, Rossend Arqués va presentar una nova edició de l'obra catalana en vers de Bartrina en el marc del congrés de l'Associació Italiana d'Estudis Catalans celebrat a Nàpols, publicada després en el volum segon de les actes (2003): dotze composicions amoroses, una d'elles («Venint del passeig un dia...», inèdita fins aleshores) que inclou al recull *Povreta!* (el criteri d'edició, en aquest cas, ha estat de publicar els poemes respectant l'ortografia del manuscrit o de l'edició en què es basa, encara que amb «lleugeres variacions per fer aquests textos més llegidors»), «L'Epístola» i dotze poemes més, sense distinció d'obra pròpia o traducció. Finalment, el 2012 apareixia, sota el títol de *Cor infinit i altres poemes*, l'edició «completa» dels poemes coneguts de Bartrina. Una edició (adequada a la norma ortogràfica actual) que no es limita a «agrupar» els poemes sinó que els presenta de forma meditada i altament suggestiva, de manera que, a partir d'ara, com diu Rosa Cabré, que n'ha estat la curadora, «Bartrina, en temes històrics, deixa de ser un autor de poemes amorosos dispersos en català i passa a ser-ne del poemari ordenat i tratat que no va tenir ocasió de publicar en vida». El llibre s'encapçala amb un treball de Joaquim Molas de llarg recorregut i de forta influència

en la percepció i valoració de la poesia de Bartrina, així com en la concepció de l'edició que ara comentem, «Un poeta en temps de crisi». Presentada al simposi de Reus del 2001, la conferència fou transcrita al llibre que en recollia les participacions, *Joaquim M. Bartrina entre les raons poètiques i les científiques* i, revisada i retocada, incorporada a *Cor infinit*. Iniciat l'estudi amb una valoració dels poemes castellans incorporats a les diverses edicions d'*Algo*, es contraposen després aquests amb els catalans: si en els primers el poeta aboca «a dolls la seva insatisfacció personal», en els segons —malgrat que siguin del mateix moment i que, fins i tot, s'adaptin entre ells— recull «els resultats de la lluita». Molas dedica una atenció preferent al conjunt de poemes amorosos de Bartrina, els que conformen *Pobreta!*, marcats formalment per Heine i Bécquer, i proposa la seva lectura com a un continu amb principi i final, és a dir, com a *suite*, un gènere que encetà en català Francesc Matheu amb *A una morta* precisament el 1874, el mateix any que Bartrina enviava també a Matheu una mostra de cinc poemes de la seva *Pobreta!*. L'anàlisi de diversos poemes d'aquest apartat va seguida per la de dos més que semblen apuntar «noves vies d'especulació» —«Epístola» i «Davant Portvendres», l'últim dels quals, segons Molas es pot entendre ja com un anunci del *fin de siècle*. La conclusió: el conjunt de l'obra de Bartrina i, particularment de la catalana, «és en molts sentits un anunci, ni que sigui entre cometes, del que serà la gran explosió del tombant de segle», a partir de la seva renovació en profunditat del llenguatge poètic: oposició a la gran retòrica de Verdagner i l'anunci de la retòrica en veu baixa d'un Apel·les Mestre, així com de la introducció del tema, de base romàntica però amb màxima vigència en el Modernisme, del poeta incompès.

Una detallada «Història dels poemes catalans de Bartrina» de la curadora del volum, Rosa Cabré, precedeix l'exposició dels criteris d'edició i de presentació del material poètic que s'han fet servir, uns criteris que articulen el conjunt i li donen una forta coherència interna —a la qual potser Bartrina mateix no hauria arribat mai—, la qual ens obliga a rellegir els seus poemes amb nous ulls i augmenta notablement el valor del conjunt. Amb títols extrets sempre de versos bartrinians, el llibre té quatre seccions: «Cor infinit» recull la poesia amorosa, dividida en dos apartats: «Un cor vestit de negre» inclou dos poemes també amorosos però que per les seves característiques no lliguen amb els que formen pròpiament la *suite* proposada per Molas i que conforma el següent apartat, *Pobreta!*. «Mon plany escolta» l'ocupen els poemes «que tradueixen la manifestació d'un sentiment o l'exigència del pensament, dins la voluntat de fer poesia com a expressió de cultura», entre ells els ja tan esmentats i analitzats «Epístola» i «Davant de Portvendres». La tercera part, «Versions de poesia» conté les traduccions d'autors no catalans. Finalment, «Al peu de les circumstàncies» inclou els poemes satírics dels anys de joventut (molts d'ells també analitzats en els estudis esmentats abans), poemes de circumstàncies «que ajuden a entendre l'ambient de l'època i el tarannà de l'escriptor».

El conjunt d'aquests estudis sobre Joaquim M. Bartrina i d'edicions de les seves obres constitueix un material molt important per al coneixement de l'au-

tor,³ alhora que, ja ho hem vist, ens ajuden a situar-lo en l'ambient literari català del XIX. Un món literari amb uns protagonistes que de mica en mica anem coneixent més, però encara amb molts blancs per omplir. Com diu la dita, «la mar, com més té, més brama», i cada nova aproximació a un autor desperta l'ansia de saber-ne més coses, d'ell mateix, dels seus companys de fatigues, de les empreses en què participaren o de la literatura que volgueren, o pogueren, fer. Ara el tenim més apamat Bartrina, i el que fou un dels seus millors amics, Josep Roca i Roca, compta amb una important tesi de Juli Colom (*Josep Roca i Roca. Polític, periodista i escriptor republicà. Els anys de joventut, 1848-1878*). Ens queda molta feina per fer. Altres activíssims companys seus, com poden ser, per posar-ne només dos exemples clars, Joaquim Riera i Bertran o Francesc Ubach i Vinyeta, esperen ser analitzats amb profunditat. I també ho espera ser l'obra literària que tots ells generaren, més romàntica (pensem en «el jove romàntic» Ramon Picó i Campamar) o menys (com la inicial del també reusenc Antoni Aulèstia), que en general hem llegit amb poca atenció o amb prejudicis evidents: aquesta «nova» lectura que ens proposa, que ens descobreix, el volum *Cor infinit i altres poemes* de Bartrina, no es podria fer extensible a l'obra d'altres autors? És ben possible. Esperem que, aviat, altres estudis ens ho confirmin.

Miquel Ferrà, el poeta compromès

PERE ROSSELLÓ BOVER

Universitat de les Illes Balears, Departament de Filologia Catalana i Lingüística General
pere.rossello@uib.cat

Miquel Ferrà, el poeta compromès, Barcelona: Consell Insular de Mallorca i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2012; «Textos i estudis de Cultura Catalana».

Amb el títol *Miquel Ferrà, el poeta compromès* es recullen les actes de les jornades sobre el poeta i intel·lectual mallorquí que se celebraren a la Casa Museu Llorenç Villalonga de Binissalem l'any 2011. Hi manquen, això no obstant, les ponències que hi presentaren Damià Pons («Miquel dels Sants Oliver i Miquel Ferrà: paral·lelismes i diferències») i Pere Fullana («Miquel Ferrà i el catolicisme social»). Aquesta última, això sí, ha estat substituïda per un treball sobre el mateix tema de Francesc Lladó Rotger.

3. En acabar aquesta ressenya he sabut l'aparició d'un nou llibre de Montserrat Corretger amb estudis sobre Bartrina, *Al marge: escriptors catalans del segle XIX* (2013), que no he tingut temps de consultar.

El volum es divideix en dues parts, d'extensió i de caràcter completament diferents. A la primera es recullen les ponències sobre aspectes diversos de Miquel Ferrà. A la segona es reuneixen alguns materials de caràcter més tot complementari: els poemes i les traduccions de Miquel Ferrà que Narcís Comadira va llegir en un recital celebrat en aquestes jornades (però que va tenir lloc a Can Alcover); els itineraris per Palma («Miquel Ferrà i la visió de la ciutat») i per diversos indrets de Mallorca («Miquel Ferrà i l'ecologia»), basats en textos de Ferrà, a càrrec de Gaspar Valero i de Francesc Lladó; i una bibliografia dels llibres i opuscles de Miquel Ferrà i dels estudis que s'han escrit sobre ell.

Just fullejar el llibre, així com la bibliografia final, ja ens feim una idea del paper que Francesc Lladó Rotger ha tengut en la recuperació de la figura de Miquel Ferrà. Lladó es va doctorar en Filosofia l'any 2000 amb una tesi titulada *Miquel Ferrà: vida, obra i pensament. Estudi d'un intel·lectual noucentista mallorquí*. D'aleshores ençà ha tengut cura de l'edició de diversos reculls d'articles de Ferrà, ha publicat diversos llibres sobre ell —entre els quals destaquen *El pont de la mar blava: Vida i obra de Miquel Ferrà* (2009) i *La lluita per un Sóller que no pogué ser* (2008)— i una muntanya d'articles apareguts ací i allà. Igualment, la participació de Lladó en el volum que aquí ressenyam ha estat absoluta, de manera que no és gens exagerat afirmar que sense ell aquestes jornades i aquest llibre no haurien pogut dur-se a terme, almenys d'una manera tan reeixida.

El volum s'obre amb una ponència de Francesc Lladó Rotger que du el mateix títol que el llibre: «Miquel Ferrà, el poeta compromès». Durant anys es va acusar l'Escola Mallorquina, de la qual Ferrà formà part, de mostrar un món ideal i d'estar desconnectats de la realitat social i política, com si la idea de *compromís* hagués estat exclusiva dels autors dels anys 50-70 del segle passat, més o menys afins al realisme històric. Res més lluny de la veritat, sobretot en el cas de Miquel Ferrà: un home que als dotze anys ja escriu articles a la revista *Mallorca dominical* i que durant tota la vida es va mantenir fidel a la llengua i a la cultura catalanes, àdhuc a la postguerra més dura. Lladó va repassant els diversos *compromisos* de Ferrà amb la llengua catalana, amb el nacionalisme, amb la societat mallorquina, amb la poesia i amb la literatura, amb el paisatge, amb el periodisme, etc. El resultat és que comprenem la funció de guia que Ferrà va exercir durant tota la seva vida, amb la conseqüent influència que va tenir sobre els seus companys de generació. Ferrà era un deixeble de Miquel Costa i de Joan Alcover —i, també, de Gabriel Alomar— i d'ells havia après la idea de Thomas Carlyle segons la qual l'intel·lectual ha de guiar la seva societat. Com a membre capdavanter de la generació que va posar en marxa la revista *Mitjorn*, en el primer número de la qual es reproduïx l'oda *Als joves* de Costa, assumeix aquest *compromís*, que el va dur a realitzar una tasca molt intensa en camps molt diversos i a estar present en totes aquelles qüestions que eren crucials per al nostre poble i per a la nostra cultura. Aquestes són tantes que resulta impossible referir-se a totes en una ressenya. Francesc Lladó ja es veu amb feines per fer-ho en un article de quasi quaranta pàgines. Lladó també ens parla en el seu treball del compromís de Ferrà amb l'amistat i ho exemplifica amb

tres casos concrets: l'amistat amb Hermínia Grau —que ja havia estat estudiada per Josep Massot i Muntaner—, amb Gabriel Alomar i amb Rosa Leveroni. Resulta molt interessant el que ens dóna a conèixer d'Alomar i de la seva relació amb la religió, tan tergiversada pels sectors més tradicionalistes i conservadors.

Les dues ponències següents se centren en el terreny de la literatura. Narcís Comadira a «Miquel Ferrà en el bressol del Noucentisme» el situa en unes coordenades estètiques precises, que l'acosten i l'identifiquen amb els autors contemporanis del Principat. Sobretot, però, es refereix a la relació i als paral·lelismes de Ferrà amb l'arquitecte Rafael Masó. Comadira ens parla del refús de les estètiques del nord (simbolisme, decadentisme, prerafaelitisme, expressionisme...), que es feren paleses a través de Torres-García i que, procedents de l'École Romane francesa, quallaren en el Noucentisme. El més curiós és el paper que Antoni Gaudí juga en aquest procés: segons Comadira, l'arquitecte de la Sagrada Família representava un mediterranisme i un cristianisme que encaixaven perfectament en el Noucentisme, però les seves obres presentaven unes formes que els joves no podien assumir. «És el que passa amb els artistes massa genials i personals —explica Comadira—: cal matar-los per poder viure. I tot i que associem Gaudí amb el modernisme, aquells joves no el veien pas modernista» (p. 47). Ara bé, l'arquitectura de Gaudí —i tot el modernisme— va patir des del noucentisme fins a pràcticament els anys 70 un autèntic descrèdit durant generacions, que no hi sabien veure res de bo. Sigui amb Gaudí com a intermediari o sense ell, però, les coincidències i els paral·lelismes de Ferrà amb els noucentistes són molts, tant en el terreny estètic com en l'ideològic. I, sens dubte, l'amistat entre Ferrà i Masó n'és una fita quasi desconeguda que cal no descuidar.

Isabel Graña se centra en un aspecte fins ara desatès: «La recepció poètica de Miquel Ferrà». Fins ara tots ens havíem conformat encaixant la poesia de Ferrà dins el Noucentisme i, més concretament, dins la seva versió insular: l'Escola Mallorquina. Graña, en canvi, analitza la relació de Ferrà amb els poetes del Principat —per exemple, la participació en la tertúlia Caligeneia— i el ressò que la publicació dels seus llibres va tenir a Catalunya, ben diferent del que rebé a Mallorca. La manca de sintonia entre els grups de poetes més avançats del Principat (Folguera, Salvat-Papasseit, Junoy, etc.) i els mallorquins és també prou sabuda. Ferrà no veia amb bons ulls els viaranys pels quals avançava la poesia catalana, tant el camí de l'avantguarda com el de la poesia més intel·lectual i complexa de Carles Riba. I, d'altra banda, aquests poetes principatins creien que els col·legues mallorquins havien quedat ancorats en una estètica ja caducada. Aquesta manca de sintonia va esclatar el 1921 amb l'article de Ferrà «La nostra fe literària», que donarà lloc a una resposta de Joan Salvat-Papasseit: «La ploma d'Aristarc». Uns anys més tard aquestes reticències s'esvaïren i el 1926, quan sortí a la llum *A mig camí*, que recull els llibres anteriors i altres poemes nous, Ferrà va gaudir d'una recepció força més favorable.

Finalment, els dos articles següents del volum enceten dos aspectes molt concrets del pensament de Miquel Ferrà: el seu ideari pedagògic i el seu catolicisme

social. A «El projecte educatiu de Miquel Ferrà» Miquel Jaume i Campaner estudia les relacions entre les teories pedagògiques més avançades d'aleshores (les escoles de mestres de Joan Bardina, les escoles Montessori i el mètode Jacques-Dalcroze) i les opinions de Ferrà sobre l'ensenyament. Com és lògic, Ferrà no podia estar d'acord amb una metodologia basada en el càstig brutal i en la repressió dels alumnes. La coneixença d'aquestes noves metodologies, tan qüestionades pels sectors més reaccionaris, el va dur a ser-ne un defensor, a participar en l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana i, fins i tot, les va aplicar després a la seva labor com a director de la Residència d'Estudiants de Catalunya. Per a Ferrà, com per als noucentistes, l'ensenyament era una peça clau en l'ideal de la civilitat: això és en la construcció d'una societat més atenta a la cultura, a la llengua pròpia i a les arrels autòctones.

Igualment, Ferrà tampoc no podia combregar amb una religiositat tancada i exclusivista, tema que Francesc Lladó analitza a «El primer catolicisme social de Miquel Ferrà (1906-1913)». Aquest catolicisme social se centra sobretot entorn de la publicació de la *Gazeta de Mallorca*, diari catòlic creat pel bisbe Pere Josep Campins i dirigit per Mossèn Andreu Pont. Realment, Ferrà creia que, pel bé del catolicisme, era necessari «que els catòlics —segons un article de 1907 citat per Lladó— surtin del seu aïllament perquè els exclusivismes hostils que practiquen fan que pareguin davant el món una petita secta plena d'ignoràncies, prejudicis i passions, i no la doctrina, essencialment expansiva i oberta als incrèduls no obcecats, que és el cristianisme» (p. 104). Tanmateix, Ferrà vivia en un món molt diferent del dels obrers, com es palesa quan escriu sobre els treballadors del túnel de Sóller. Però és evident que, en la seva mentalitat, era inadmissible una religiositat que no estàs basada en virtuts com la comprensió, la bondat o la tolerància. Al capdavall, l'ideari religiós de Ferrà estava en consonància amb el seu ideari pedagògic i polític.

Aquestes cinc ponències, juntament amb el material aportat als apèndixs del llibre, ens acosten a un personatge que va lluitar perquè el nostre país i el nostre món fossin millors. Com diu Francesc Lladó, gràcies a Miquel Ferrà i a altres persones com ell, «hem tengut l'oportunitat de conservar la llengua, la poesia, el paisatge, els monuments i l'amor a la nostra terra» (p. 41). La llàstima és que la seva lluita encara sigui ben viva i que encara hi hagi tants de *filisteus* en la nostra terra.

La literatura davant del mirall

GEMMA PELLISSA PRADES

Universitat de Barcelona, Departament de Filologia Catalana
 gemmapellisa@gmail.com

CARBÓ, Ferran; Carme GREGORI, Gonçal LÓPEZ-PAMPLÓ, Ramon X. ROSSELLÓ i Vicent SIMBOR, *La literatura davant del mirall. Ironia i metaliteratura en l'època contemporània*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, «Biblioteca Milà i Fontanals», 58, 2011.

Els cinc autors de *La literatura davant del mirall* formen part d'un projecte de recerca de la Universitat de València, finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació (2009-2011), que està dedicat a la ironia en la literatura catalana des de la postguerra fins als nostres dies. Amb anterioritat, el projecte ja havia donat lloc a diverses publicacions i actualment disposa d'una base de dades en línia que documenta la bibliografia existent sobre el tema des de l'any 1962: <www.uv.es/ironialitca>.

Concretament, els cinc articles que es recullen al volum que presentem insi-
 teixen en la relació entre la ironia i la reflexió metaliterària, que és el veritable fil conductor de les diferents aportacions i que constitueix un dels molts encerts de l'obra, atès que proposa un enfocament transversal en l'estudi de la literatura contemporània que parteix de l'anàlisi d'un corpus variat (format per textos de diferents escriptors), tot i que no exhaustiu, de manera que convida a fer-hi noves contribucions. En efecte, les qüestions plantejades (per exemple, la intertextualitat, la funció del títol, el contracte metaficcional, les fronteres esmunyedisses entre la ficció i l'assaig, el paratext i l'epitext com a condicionants i alhora elements de suport en la lectura i l'anàlisi d'una obra literària, la identificació de l'autor/actor amb la pròpia obra, els límits entre fantasia i realitat, història i imaginació) són susceptibles de ser aplicades en l'estudi d'altres textos i autors contemporanis i, encara que són tractades amb més deteniment en uns articles que en uns altres, acaben traçant un discurs general sobre el fet literari que es repren d'un capítol a l'altre.

Caldria assenyalar, també, que en la tria del corpus analitzat hi estan representats els gèneres i subgèneres següents: la poesia (Teodor Llorente, Carles Riba i Vicent Andrés Estellés), el teatre (Rodolf Sirera), la novel·la (Joan Perucho), el conte i l'assaig (Empar Moliner). De fet, si la metaficció posa de manifest l'artifici de la literatura, al seu torn, la ironia es mostra com un recurs capaç de transgredir la norma i, en el cas de la ironia hipertextual, les convencions d'una obra, un estil i fins i tot un gènere. Fet i fet, Gregori (p. 47-84) mostra com la utilització d'un títol irònic que remet a la pràctica metaliterària pot esdevenir un mecanisme eficaç per posar en entredit el gènere de l'obra («Això no és un conte», de Carme Riera o *La gran novel·la sobre Barcelona*, títol del recull de relats de Sergi Pàmies i d'un dels contes que s'hi incluen).

Així, López-Pampló (p. 85-128) analitza la pertinença genèrica dels dos reculls d'Empar Moliner vinculats a la premsa, *Busco senyor per amariat i el que sorgeixi* (2005) i *¿Desitja guardar els canvis?* (2006), que situa entre la ficció i l'assaig. El joc de l'autor amb els referents compartits amb el públic de l'obra obliga, en molts casos, a replantejar-se l'adscripció dels textos objecte d'estudi a un determinat gènere, com és el cas, també, de la *Pamela* de Joan Perucho, que Simbor (p. 169-207) relaciona amb la literatura fantàstica posterior al segle XIX i amb la nova definició que proposa Hutcheon l'any 1988 per a la novel·la històrica postmoderna, amb la qual l'obra catalana comparteix trets comuns, com l'ús que es fa de la documentació, que es manipula en benefici de la història de ficció. De la mateixa manera, López-Pampló i Rosselló (p. 129-168) exposen el lligam immediat que els lectors estableixen entre la veritat autobiogràfica i el personatge construït per l'autor, tant en un text periodístic (Empar Moliner) com en un espectacle teatral de creació col·lectiva que posa en escena una representació metalingüística (Rodolf Sirera, particularment a *Memòria general d'activitats*, creada pel grup de teatre El Rogle).

Mentre que en Empar Moliner el pacte autobiogràfic característic de la columna periodística es violenta sovint a través de la ironia, a *Memòria general d'activitats* allò que separa l'obra de l'autoficció és la manca d'identificació entre la situació geogràfica de la trama (Bèlgica) i els antropònims dels personatges, per una banda, i els referents reals dels actors, per l'altra. Tot i això, no és difícil associar el context bilingüe belga escenificat a la representació teatral amb les circumstàncies socioculturals valencianes de final dels setanta del segle XX. Els estudiosos aclareixen que recursos com l'autoficció o la paròdia no són exclusius de la literatura contemporània (basti recordar que el *Somni* de Bernat Metge podria ser considerat una obra d'autoficció i que la paròdia serveix per explicar *Les estil·lades i amoroses lletres*, escrites al segle XVI, per esmentar-ne només dos exemples), però destaquen la rellevància d'aquests elements en la construcció del relat metaliterari i, en definitiva, en el discurs sobre la postmodernitat.

Val a dir que la continuïtat en la tradició literària catalana és un altre dels temes tractats al volum, al voltant del qual gira l'article de Ferran Carbó, titulat «Teodor Llorente i Carles Riba en la poesia de Vicent Andrés Estellés» (p. 13-45). El crític ressegueix el procés de formació cultural d'Estellés a la postguerra franquista i explica com Teodor Llorente va esdevenir un model lingüístic en català per a una generació d'autors valencians que fins a la dècada dels cinquanta no comença a accedir a la poesia contemporània amb la lectura de Riba: «Hom passava de l'aprenentatge de les englantines a la fascinació de les estances» (p. 14). Estellés homenatja els dos poetes a través de la intertextualitat en les pròpies composicions. Al capdavant, el diàleg metaliterari que estableix amb Riba és un bon indicador de l'evolució d'Estellés pel que fa a la concepció de la creació literària, que es distancia de mica en mica del model ofert per la producció de Riba, com es fa pales en l'ús de la ironia en peces com «El procés», dins *La clau que obri tots els panys* (1955-1956) i «Mort i espant de Carles Riba», en *L'enganxat* (1959-1961).

Hem deixat per al final l'article de Gregori sobre «el títol com a clàusula del contracte metaficcional irònic», tot just esmentat més amunt, perquè, tot i que hi convergeixen els dos temes principals de la publicació, la ironia i la metaliteratura, es desmarca de la resta del volum pel fet de no centrar-se en l'obra d'un sol escriptor. Gregori proposa una anàlisi del títol com a eina per vehicular la reflexió metaliterària a través de l'estudi d'una mostra considerable de narracions breus de la literatura catalana del segle xx. Així, el títol pot ser simplement un toc d'atenció sobre el caràcter metaliterari del text que encapçala, com és el cas de *Ficció* de Sergi Pàmies o entrar en contradicció amb les nocions que el lector té sobre la literatura, com en «Això no és un conte» de Carme Riera, de manera que crea un discurs de metaficció.

De fet, el títol pot ser determinant a l'hora d'establir la clau interpretativa de l'obra i fins i tot permet inscriure-la dins dels debats literaris del moment, com ocorre amb *La gran novel·la de Barcelona* de Pàmies, que, a més de qüestionar l'adscripció genèrica del recull de contes i del relat homònim mitjançant la ironia, remet a una de les controvèrsies literàries dels anys vuitanta i noranta: la necessitat que s'escrivís una gran novel·la urbana sobre Barcelona amb la finalitat d'obrir la literatura catalana a la modernitat. Pàmies sembla dir que ja no és possible escriure la novel·la que contingui, mostri i expliqui Barcelona, sinó que serien els contes els que mostrarien la fragmentació del món actual i reflectirien el trencaclosques en què s'hauria convertit la ciutat. És més, «Pàmies, un dels autors que, segons els paràmetres crítics dominants, representava la modernitat urbana de la literatura catalana irromp en el debat des del seu espai natural, el de la narrativa, mitjançant una proposta de ficció que exposa alt i clar [...] l'absurditat de reclamar, com a símptoma de normalitat i de progrés, una mena de novel·la que més aviat encaixa amb les característiques del *best seller* de qualitat» (p. 76). El conte «Literatura rural» de Quim Monzó, s'inscriu dins del mateix debat literari.

En suma, sintetitzar tots els aspectes sobre la metaliteratura i la ironia que els autors d'aquest volum tracten seria una tasca massa extensa; hi remetem els crítics i també el públic general, atès que tots els termes teòrics que podrien suposar un problema per al lector no especialitzat hi són introduïts amb una breu explicació. De totes maneres, tot i que els articles es poden llegir independentment, l'estudi s'hauria beneficiat d'una breu presentació comuna del marc teòric, atès que els autors fan referència de forma reiterada als mateixos conceptes, que es tornen a exposar a cada article amb lleus matisos diferents. Això és especialment remarcable en el cas de la darrera aportació, a l'inici de la qual es defineix un cop més la metaficció i se'n subratlla la relació amb la ironia; més endavant s'amplia considerablement el concepte de paròdia, que Gregori ja havia explicat de forma breu amb anterioritat. Malgrat que aquests passatges no sempre serien prescindibles si es comptés amb una introducció general, sí que s'alleugeririen les repeticions i es posarien en relleu les connexions entre els articles.

Finalment, cal subratllar el caràcter innovador d'aquesta proposta, que dona noves eines per valorar i interpretar la literatura contemporània i la posa en rela-

ció amb els estudis crítics sobre la modernitat i la postmodernitat. Recentment, Abraham Mohino ha editat quaranta-tres entrevistes a Mercè Rodoreda en les quals l'escriptora reflexiona sobre el fet literari (*Mercè Rodoreda. Entrevistes*, publicat per la Fundació Mercè Rodoreda de l'Institut d'Estudis Catalans). Els autors de les obres analitzades a *La literatura davant del mirall* reflexionen sobre la literatura a través dels textos literaris i utilitzen la ironia per qüestionar l'existència d'una barrera que separi la realitat de la ficció, l'autobiografia i la Història de la trama. Donar a conèixer la concepció dels autors sobre els escrits propis i la literatura en general, ja sigui a partir de l'epítex, ja sigui a partir de l'obra literària, n'enriqueix la lectura, l'anàlisi i, en definitiva, genera noves reflexions i continua el diàleg literari amb les noves generacions de lectors, autors i crítics.

Democratic Policies for Language Revitalisation: the Case of Catalan

ALBERT TURULL

Universitat de Lleida, Departament de Filologia Catalana i Comunicació
turull@filcat.udl.cat

BOIX-FUSTER, Emili i Miquel STRUBELL, *Democratic Policies for Language Revitalisation: the Case of Catalan*, Houndmills: Palgrave MacMillan, 2011; «Palgrave Studies in Minority Languages and Communities».

L'aparició d'aquest llibre ha estat (fou, l'any 2011) evidentment oportuna —després hi tornarem—, però no sols això: ha estat, i és, també important. Sobretot per dues raons: perquè omple un buit en un aspecte qualitativament important —el del coneixement del cas català en l'àmbit internacional— i perquè és, en si mateix, una aportació valuosa i significativa per a la ja força nodrida bibliografia sociolingüística catalana.

Amb una voluntat explícitament col·laborativa, els responsables del llibre, Miquel Strubell i Emili Boix-Fuster —dos noms plenament consolidats dins del que podem considerar la segona generació de sociolingüistes catalans—, hi han aplegat una sèrie de contribucions que, malgrat alguna inevitable reiteració, resulten certament complementàries entre si, de manera que se'ns presenta un panorama ben complet de l'actual situació de la llengua catalana en termes de vitalitat sociolingüística i d'estatus polític i legal. Com que, a més, les diferents aportacions, totes elles d'autors de reconegut prestigi (i en aquest cas de dues generacions diferents: la dels mateixos curadors i ja la següent), tenen un nivell d'aprofundiment i un rigor envejables, es pot ben afirmar que aquest llibre —a cavall entre el manual i l'estudi monogràfic— figura des del mateix moment de la seva aparició, per mèrits propis, dins del reduït grup de les referències principals actuals en

matèria de sociolingüística catalana. Dit així sembla poc (o molt: seria qüestió d'apreciacions subjectives), però el fet és que tothom que ara mateix vulgui conèixer amb una certa profunditat, i alhora una visió de conjunt, quin és l'estat real de la llengua catalana, ha de consultar necessàriament aquest llibre; no fer-ho seria una mancança bibliogràfica difícilment justificable. I això val tant per a la comunitat internacional —a qui en principi sembla anar adreçat el volum, atesa la llengua i l'editorial de publicació— com per a la mateixa comunitat catalana, on, com és públic i notori, l'interès per la matèria lingüística (i per la més específicament sociolingüística) gaudeix d'una potència i d'una constància que són l'enveja, i la sorpresa, de no pocs dels nostres col·legues d'arreu del món.

Obre el volum una introducció dels mateixos responsables de l'edició, Miquel Strubell i Emili Boix-Fuster, que no és pas la simple introducció típica d'altres publicacions, merament de benvinguda o de presentació dels continguts ulteriors (cosa que tanmateix no deixa de fer), sinó un text ampli i ben travat, on s'exposen ja alguns dels arguments bàsics que, com és lògic, recorreran la resta de les pàgines, de forma transversal entre uns autors i uns altres, uns temes i uns altres; per exemple, s'hi situen en el seu context polític les diferències notòries que presenta el tractament de la situació lingüística en uns territoris o en uns altres, fins al punt que un darrer paràgraf, redactat ja durant la fase d'edició del llibre, ha d'al·ludir a la famosa sentència del Tribunal Constitucional espanyol, de juliol de 2010, sobre (o contra) l'Estatut d'Autonomia de Catalunya, que tan evidents conseqüències jurídiques ha comportat després pel que fa a la política lingüística (i a la no lingüística, però aquest seria un altre tema). Aquesta *Introduction*, per tant, esdevé un altre dels capítols notables del llibre, tan recomanable i imprescindible com qualsevol dels següents.

Aquestes diferents contribucions —vuit en total, a banda de l'esmentada introducció— han estat encarregades, com dèiem adés, a sengles especialistes en la matèria, tots ells de l'àmbit lingüístic català i tots ells, naturalment, amb un prestigi acadèmic —per norma general en el si de la Universitat i/o de l'IEC— que fa que el resultat sigui perfectament homologable a nivell internacional —com no podia ser altrament, més que mai, en un llibre com aquest— i, a més a més, complet i complementari.

En primer lloc, Miquel Àngel Pradilla, a «*La Catalanofonia. A Community in Search of Linguistic Normality*», presenta al lector —en aquest cas sobretot a l'estranger, per bé que moltes de les dades que aporta faran profit a més d'un lector català— les dades fonamentals sobre l'objecte del llibre, que no és sols la llengua catalana en termes generals, sinó més específicament la comunitat lingüística catalana: això que ja al títol del capítol apareix mitjançant una expressió (no traduïda), *Catalanofonia*, que si bé entre nosaltres mateixos no està gaire estesa, resulta segurament prou comprensible —per la via de l'homologació amb *la Francophonie*, per exemple— a lectors d'arreu. D'alguna manera, doncs, aquest primer capítol d'encàrrec gairebé és una (altra) introducció, si bé més sistemàtica i detallada que la prèvia, i no és gens casual, vist això, que sigui justament el text

que obre foc un cop entrats definitivament en matèria. Tanmateix, Pradilla no es limita a exposar (i comentar) dades de tipus demolingüístic, geolingüístic, històric, etc., sinó que, ampliant el capítol fins convertir-lo en el més extens del volum (una quarantena de pàgines), ofereix també un ampli resum sobre la planificació lingüística en aquest àmbit, mitjançant la clàssica dualitat entre *corpus planning* i *status planning*, i en cada cas recorrent la línia que va des dels precedents històrics i culturals —la *koiné* medieval, per exemple— fins als conflictes actuals que, des d'una òptica inevitablement decantada vers la realitat valenciana, tan bé ha estudiat aquest autor al llarg dels darrers temps.

A continuació, i entroncant de forma ben escaient amb un dels aspectes apuntats tant per Pradilla com, abans, per Strubell i Boix, trobem el capítol que signen Jaume Vernet i Eva Pons, reconegudes autoritats en el nostre dret lingüístic. I aquest és, naturalment, el tema de la seva aportació: «The Legal Systems of the Catalan Language», on van desgranant en termes extremament precisos (i probablement amb alguna sorpresa per als llecs, ja siguin estrangers o autòctons), les diferents formulacions —certament diferents— que es donen pel que fa al tractament de la llengua i de la seva oficialitat (en general, com sabem, cooficialitat o simplement no oficialitat) en els diversos territoris en què al llarg de la història ha anat quedant dividida l'àrea lingüística pròpia del català: en quatre estats de l'occident europeu i, dins de l'Estat espanyol, en cinc comunitats autònomes (comptant-hi Múrcia, per la singular zona del Carxe, que tants llibres i manuals —però no aquest— passen per alt). Es tracta, en definitiva, d'un panorama global, convenientment desglossat per regions, que aconsegueix de reunir en un sol document la informació bàsica sobre l'estat legal de la llengua catalana, sense llacunes significatives ni sortides de to; l'única llàstima —no en podríem dir *defecte*, perquè no és pas atribuïble als autors, i ni tan sols als editors— és que, en aquesta matèria en particular, el temps ha corregut molt de pressa: tant, que són uns quants els punts en què aquesta informació ha quedat una mica desfasada d'ençà de la redacció del capítol i de la publicació del llibre (per exemple, és clar que no recull —no podia recollir— la sentència del Tribunal Constitucional de 2010 a què ens hem referit adés, ni les darreres escomeses *legals* contra la normalitat de la llengua catalana que els anys següents han tingut lloc no sols a València o des del govern espanyol —aquestes venien ja de lluny— sinó ara, també, molt significativament, des dels governs *populars* d'Aragó i de les Balears: grotesca denominació *lapao*, decret de *trilingüisme* per acabar amb la immersió a les escoles, etc.).

El quart capítol, signat per l'actual president de la Secció Filològica de l'IEC, Isidor Marí, aborda un aspecte que, d'alguna manera, sempre és tractat dins dels estudis i de les provisions sobre l'ús i l'estatus de la llengua, però que en general no sol rebre, com aquí, l'atenció d'un text específic; es tracta de l'ús en les relacions públic-privat, o més en concret entre les autoritats i la ciutadania. Així doncs, Marí, a «Policies Governing the Use of Languages in Relations between the Authorities and the Public», repassa els detalls relatius a aquest aspecte, i ho fa, un cop

més, recorrent els diferents territoris, en funció de la situació legal d'oficialitat única (Andorra), cooficialitat o no oficialitat del català. D'aquesta manera es fa patent com aquest capítol significa un aprofundiment temàtic de l'anterior, ja que al capdavant és en les disposicions legals que es regula (o no) l'ús de la llengua per part de les administracions, i també les possibilitats d'ús que aquestes ofereixen a la població, que no cal dir que són altament variables. Assenyalem encara que, en aquest recorregut, Marí no sols no s'oblida tampoc del Carxe ni de cap zona de l'àrea lingüística catalana, sinó que inclou un bon paràgraf sobre l'occità amb motiu de la Vall d'Aran (fins arribar a la generalització de la cooficialitat de l'occità en l'Estatut de 2006, però ja no a la llei específica de quatre anys després) i, fins i tot, sengles subcapítols, abans de cloure una aportació completa i valuosa, a la situació de les relacions en matèria de llengua amb les administracions espanyoles (inclosa la de justícia) i a la que afecta determinades institucions supranacionals (Consell d'Europa, Unió Europea).

Seguidament, F. Xavier Vila se centra en un altre aspecte prou concret —però tan transcendent per a la vitalitat i el futur de la nostra llengua— com és la política lingüística educativa: «Language-in-Education Policy». Val a dir que es tracta d'un article molt complet (per bé que lògicament condicionat pel nombre de pàgines), en el sentit que no es limita a descriure els models lingüístics escolars dels quatre territoris on n'és el cas (Catalunya, Illes Balears, País Valencià, Franja de Ponent) sinó que, prèviament, parteix d'una interessant síntesi històrica que remunta fins a l'edat moderna i desemboca en la constitució de 1978 (passant per la de 1931); i no sols això, sinó que, després de l'explicació d'aquells models per territoris (lamentablement desactualitzada ja, atès que descriu un estat de les coses de vers 2007 que, com sabem, després ha estat notablement alterat), destina encara uns paràgrafs a l'acolliment d'infants al·loglots, a l'educació superior i a l'ensenyament d'adults.

El següent capítol està dedicat a les polítiques en favor d'actituds positives envers la llengua i, per tant, del seu ús («Policies Promoting the Use of Catalan in Oral Communications and to Improve Attitudes towards the Language»), i ve signat en aquest cas per tres autors, pertanyents (sembla que no pas per casualitat) als tres territoris principals del domini lingüístic: l'illenc Joan Melià, el valencià Brauli Montoya i, per part del Principat, un dels mateixos curadors del volum, Emili Boix-Fuster. Després d'un subcapítol dedicat a explicar l'arrel i les concrecions del problema (realment útil, sens dubte, per als lectors forans), els autors se centren a descriure les diverses campanyes, des de la Norma fins a la Queta i més ençà, que han dut a terme els governs autònoms en un moment o un altre (és a dir, sovint de forma paral·lela a determinats canvis polítics o a campanyes d'intencionalitat força descriuible). A les conclusions, en fi, es pregunten per què han hagut de ser tan insistents i recurrents les campanyes d'aquesta mena: és que potser la clau de volta es troba en un altre àmbit (el legal i polític, per exemple)?...

Semblantment, els capítols setè i vuitè se centren en dues branques concretes de la política lingüística; dues d'importants entre aquelles que, per llur naturalesa

social, es troben a cavall entre l'esfera pública i la privada: els mitjans de comunicació i l'àmbit empresarial i comercial. En el primer, un especialista tan reconegut (i amb tant de recorregut, ja) com Josep Gifreu desgrana no sols el marc històric i legal en què tingué lloc el desplegament de diversos mitjans de masses en l'àmbit lingüístic català (o fora d'ell, com les televisions privades), sinó que dedica també uns paràgrafs a les polítiques lingüístiques pròpies d'aquests mitjans; en acabat, encara un darrer subcapítol de l'aportació de Gifreu està destinat a analitzar, amb una intel·ligent visió de conjunt, la realitat actual (de vers 2007) de l'espai comunicatiu català, amb unes conclusions que, com no podia ser altrament, posen en relleu tant el balanç positiu del que l'existència i la dinàmica d'aquests mitjans de comunicació catalans han comportat, com, en l'altre plat de la balança, les seves mancances i, sobretot, les del seu context polític, que en darrera instància deixen en l'aire la solvència d'un futur que no està pas assegurat. En el següent capítol, Albert Branchadell i Joan Melià s'ocupen d'un altre dels àmbits a cavall entre l'esfera pública i la privada en què un balanç és obligatòriament dual (i en aquest cas particularment crític, ja des del títol, on es parla de «Ineffectiveness»): el del món del comerç i l'empresa. En aquesta ocasió, els autors, tot i desgranar també el panorama en els diferents territoris (en la mesura que, com és prou obvi, hi ha diferents legislacions i diferents dinàmiques sociolingüístiques), structuren una part del seu text —el que dediquen al Principat— a partir d'una cronologia, en la qual les dates de 1990 (reorientació de la política lingüística, amb Miquel Renui, vers l'ús social del català) i 2003 (canvi de govern després de vint-i-tres anys de pujolisme) esdevenen uns punts d'inflexió —algú podria dir que discutibles pel que fa a la tria— que tanmateix ajuden a comprendre l'evolució dels fets en aquest àmbit, el comercial i econòmic, que massa sovint ha estat desatès no sols en les descripcions sociolingüístiques sobre el català sinó fins i tot dins les preocupacions preferents de les autoritats competents en la matèria.

Finalment, el darrer capítol del volum reprèn, com tancant-ne el cercle, un dels punts que havia inclòs Miquel Àngel Pradilla en el seu extens treball introductor: en aquesta cloenda la seva autora, Elena Heidepriem Olazábal, té per missió oferir un panorama de les contribucions a la política i la planificació lingüístiques des de l'àmbit català o, per dir-ho amb la mateixa expressió anglesa que hi fa de títol, «An Overview of Catalan Research into Language Policy and Planning». No es tracta, però, d'un resum històric, ni pretén aproximar-se a un sumari exhaustiu de tot el que s'ha fet i escrit en aquest camp des de la nostra comunitat lingüística des de fa dècades (si aquest hagués estat l'objectiu, caldria retraure-li dotzenes d'absències), sinó que, centrant-se en unes determinades aportacions (per exemple, en el camp de la política lingüística educativa, sobretot dues: Arge­laguet i Münch), va desgranant allò que considera essencial de cada tema (educació, justícia, esfera socioeconòmica, etc.) a fi d'oferir al lector una mena de guia o resum, que, bo i resultat ben pràctic en diversos punts, no pot sinó deixar-nos la impressió d'una certa reiteració, o circularitat, o manca de coordinació amb la resta de capítols del llibre.

Malgrat això —malgrat el caràcter potser excessivament global de les primeres i de la darrera aportació, que contrasta amb l'acotada especificitat de la resta—, el cert és que, vist el llibre com una obra unitària, com un conjunt bastit a partir de la suma dels seus diferents capítols, no es pot sinó confirmar —i celebrar— que aquesta suma sigui realment complementària i, sobretot, que el resultat global se situï a l'alçada de les expectatives que una publicació com aquesta és normal que hagués generat.

Tot llibre, però, té també defectes. En aquest cas, per fortuna, són pocs i no gens greus. En podem assenyalar si més no de dos tipus. Uns, que resulten molt difícils d'evitar en un llibre de múltiple autoria, són les ja al·ludides reiteracions de dades i conceptes (si bé, sens dubte, molt pitjor haurien sigut les absències, i més encara les contradiccions flagrants); per exemple, quan al darrer capítol del volum es torna a explicar quins són els territoris de la llengua catalana, i els diferents règims d'oficialitat que s'hi dona (oficial a Andorra, cooficial en tres comunitats autònomes d'Espanya, no oficial a la resta, etc.), hom té la inevitable impressió de *déja vu* (i no una, sinó diverses vegades; tanmateix, s'hi pot respondre que no deixa de ser útil en el cas que un lector vagi directament a aquest capítol, i també que, des de la perspectiva de l'autora del text, la presentació d'aquestes dades preliminars li és útil, o fins necessària, per desenvolupar després el nucli central del seu tema; cert, possiblement). Els altres defectes, els del segon tipus, són uns detalls menors, certament molt menors (hom dirà que gairebé ridículs), però que tanmateix formen part d'allò que sí que s'hauria pogut (i fins convidria) evitar *precisament* en un llibre de múltiple autoria; es tracta, per exemple, d'un intangible tan subtil (car prové del punt de vista des del qual hom concep el llibre i s'hi enfronta durant la seva realització i la seva revisió, més que no pas del tema explícit del qual s'ocupa, ni de la seva materialització conscientment controlada) com són les denominacions. En podríem posar alguns altres exemples —pocs, per sort— que resultarien més o menys paral·lels, però creiem que aquest (i així de passada portem l'aigua cap al nostre molí, o cap a un altre dels nostres *molins* acadèmics: l'onomàstica) il·lustra prou bé el que estem intentant explicar. Anem a casos que parlen per si sols: no s'acaba d'entendre (i ens temem que un lector anglòfon o simplement foraster, internacional, ho entendreà encara menys) que un dels autors sigui professor «at the Open University of Catalonia» i que un altre treballi a «the Universitat Oberta de Catalunya»; i el mateix passa amb «University of Barcelona», «Autonomous University of Barcelona», «Pompeu Fabra University», «University of the Balearic Islands», «Rovira i Virgili University» (o també «Rovira Virgili University») i els corresponents noms en català: ara els uns, ara els altres... És evident que hauria calgut adoptar una versió (la que fos: les dues opcions són potencialment bones i en tot cas defensables) i aplicar-la al llarg de tot el llibre.

Semblantment simptomàtic d'una manca de revisió global en l'aspecte onomàstic (però una mica més greu, en la mesura que pot realment dur a no identificar diversos noms amb un mateix referent geogràfic i social) és el cas del territori que, entre altres denominacions (per exemple «Aragó catalanòfon»), coneixem

des de fa unes dècades com a *Franja de Ponent* o la *Franja (tout court)*. Doncs bé, sense que el fet semblí respondre a cap decantament ideològic (que hi hauria pogut ésser: notem, en tot cas, que *ponent* és just l'antònim de *levant*, i que el punt de vista sempre conté implicacions), hi ha autors d'aquest llibre que hi al·ludeixen com a «Catalan-speaking Aragon», altres que ho descriuen com «the eastern strip of Aragon», altres que ho adapten directament com «the Franja de Ponent» i encara altres que ho redueixen a «la Franja» (també amb doble majúscula: «La Franja»), sense oblidar variants intermèdies com «'La Franja' of Aragon» o el circumloqui «la Franja de Ponent, in Aragon»... Ignorem quin desxiframent en pot fer, de tot plegat, un lector anglòfon sense informacions suplementàries, però ens temem que existeix un elevat risc de confusió en aquest punt concret.

Valguin, doncs, aquests comentaris sobre uns aspectes que certament són anecdòtics com a mostra —en aquest cas crítica— del que, en termes generals, és just el contrari d'una crítica, sinó, com dèiem al principi, un dels dos principals valors d'aquest llibre: al costat del que és pròpiament el seu contingut —el de cadascun dels seus capítols i la suma de conjunt que en resulta— el fet mateix de ser, expressament, un producte sobre el català —ho diu la segona part del títol: *the Case of Catalan*— elaborat per a l'exportació, destinat a un públic internacional. Ja que aquest és, diguem-ho un cop més, l'encert estratègic d'editar el volum que ens ocupa en una col·lecció de tant de prestigi acadèmic com és aquesta de Palgrave, amb tot el que això implica no sols de difusió sinó també d'*autoritas*.

En tot cas, i per acabar, remarcuem que això és el principal: el gran valor que ha suposat la publicació d'aquest llibre. Que és, com dèiem adés, un doble valor: d'una banda presenta una bona posada al dia de l'estat de la qüestió (té una lectura de profit també *portes endins*, doncs, *encara que* sigui en anglès) i, d'altra banda, ofereix a un públic potencial d'arreu del món, en anglès *of course*, un panorama clar, rigorós i força complet de la situació sociolingüística de la llengua catalana i de les polítiques lingüístiques de què és objecte des de fa dècades, en diferents sectors i desgranant convenientment els diferents territoris d'on és la llengua pròpia (i no sempre oficial, com es posa ben en relleu). Això, aquest doble valor, que hauria estat útil en tot moment i circumstància, adquireix ara un interès especial, afegit, per causes que de ben segur no són tant intrínsecament sociolingüístiques (ni menys encara lingüístiques *stricto sensu*) sinó polítiques i fins i tot diríem que històriques (per dir-ho en una frase: és ara que el món mira cap a Catalunya que convé, més que mai, que la visió que se n'obtingui sigui certa, completa, fonamentada i enraonada). És evident. Però això, lluny d'arrossegar una crítica fàcil —demagògica— en termes d'oportunisme o de superficialitat, simplement fa que, just al contrari, en celebrem molt especialment l'aparició. Si aquest llibre no s'hagués fet, caldria urgentment posar-se a fer-lo.

Fabra, encara

GEORGINA JORDANA

Universitat Autònoma de Barcelona

georginajor@gmail.com

PRADILLA CARDONA, Miquel Àngel (ed.): *Fabra, encara. Actes del III Col·loqui Internacional «La lingüística de Pompeu Fabra»* (Tarragona, 17, 18 i 19 de desembre de 2008), Barcelona: Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans, 2012; «Biblioteca Filològica», 73.

Just abans d'entrar el 2013, l'any de commemoració del centenari de les *Normes ortogràfiques* de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC), aprovades a partir d'una ponència de Fabra, han vist la llum les actes del III Col·loqui Internacional «La lingüística de Pompeu Fabra», celebrat a la Universitat Rovira i Virgili els dies 17, 18 i 19 de desembre de 2008. El recull dels treballs que s'hi van presentar s'aplega en el volum titulat *Fabra, encara*, editat pel professor d'aquesta universitat Miquel Àngel Pradilla i publicat per l'IEC.

Aquesta novetat bibliogràfica prova que els estudis sobre l'obra i la figura de Pompeu Fabra continuen tenint absoluta vigència i centren l'atenció d'una bona part de la comunitat científica, nacional i internacional. Ho demostra també el fet que el col·loqui esmentat s'hagi consolidat amb la convocatòria d'una quarta edició, prevista per al 2013. L'origen d'aquestes trobades acadèmiques es remunta, però, a l'any 1998, quan se'n va inaugurar la sèrie amb motiu del cinquantenari de la mort de Fabra. I va trobar continuïtat en una segona edició de l'any 2003.

Els estudis que es reuneixen a *Fabra, encara* tenen l'objectiu d'aprofundir en l'obra lingüística i filològica del Mestre i també en el conjunt del corpus normatiu, i alhora de revelar-ne aspectes nous a la comunitat científica. Són quatre els blocs en què s'apleguen les diferents conferències, ponències i comunicacions presentades en l'esmentat col·loqui. Atesa la dimensió social de l'obra lingüística de Fabra, el primer bloc de treballs es dedica als aspectes històrics i socials. N'hi ha dos més, el segon i el tercer, que tracten dos aspectes de l'obra lingüística de Fabra: d'una banda, la descripció i codificació gramatical i, de l'altra, la fixació lexicogràfica. S'hi afegeix un darrer bloc, breu, dedicat a la tasca de codificació d'altres llengües romàniques com la variant occitana d'Aran i el sard.

El primer bloc, titulat «Aspectes històrics i socials», està constituït per una ponència i divuit comunicacions que es remunten en el temps per situar l'obra de Fabra en la història i en la societat. La ponència de Jordi Ginebra (URV) se centra en «[l]a implantació social del fabrisme: l'acció d'Antoni Rovira i Virgili». Ginebra recupera la figura de Rovira i Virgili que, durant el primer terç del segle XX, va difondre la normativa fabriana entre les classes menestrals i populars, per mitjà de plataformes de difusió, com ara *L'Esquella de la Torratxa*, un setmanari satíric, republicà i anticlerical de gran penetració popular. Les comunicacions

recollides en aquest bloc insisteixen, en general, en la difusió de l'obra de Fabra per mitjà de la premsa, com va dur a terme *La Veu de Catalunya* amb els articles intitulsats «Per l'unitat de la llengua», que descriuen la qüestió lingüística en aquells moments, un episodi estudiat per Clara Barnada (UdG) a «L'empremta de Fabra i les Normes ortogràfiques a *La Veu de Catalunya* (1910-1917)»; i també revistes de menys abast de públic però, igualment, claus en la difusió de la figura i de l'obra de Pompeu Fabra com *Patria. Setmanari Català, Acció Comarcal i Cultura* (Alt Camp) i *La Conca de Barbará, Gazeta de la Conca, La Nova Conca/El Seny Gros/Aires de la Conca* i *El Francolí* (Conca de Barberà) esmentades en la comunicació «La difusió del fabrisme a l'Alt Camp i la Conca de Barberà a través de la premsa del primer terç del segle XX», de Sílvia Güell i Roser Llagostera (URV); o una revista més recent, al tardofranquisme, com *Tele/Estel*, que va difondre coneixements de català a la columna «Aclariments lingüístics», elaborada entre 1966 i 1970 per Josep Ibàñez Senserrich i, posteriorment, per Albert Jané, tal com expliquen Daniel Casals i Neus Faura (UAB). També hem d'indicar que, en aquest primer bloc, hi ha comunicacions que estudien literats que van divulgar la normativa fabriana, com el cas ja esmentat d'Antoni Rovira i Virgili, i altres intel·lectuals que es van adherir a la normativa, com Joan Puig i Ferrer, tal com posa de manifest el treball «El codi gramatical de Fabra i la praxi dels escriptors. A propòsit de Puig i Ferrer», una comunicació de Maite Domingo i Jordi Ginebra (URV), en què exposen una anàlisi comparativa de les diferents edicions de *La dama enamorada*. Un altre cas analitzat és el de Joan Fuster, que, tal com s'explica en un treball d'Enric Portalés (Universitat Jaume I), seguia la normativa fabriana i defugia valencianismes localistes i excloents («“Donar gat per llebre”: les estratègies argumentatives en l'obra política de Joan Fuster»).

Finalitzem aquest primer bloc esmentant les restants comunicacions que, en síntesi, exposen els fets històrics i socials que van dur a la dignificació de la llengua catalana. Aquestes comunicacions són «El progrés de la llengua», d'Antoni Arnal (URV); «Fabra i la tradició de la llengua comuna: la construcció d'un discurs», de Josep M. Bernal; «Sobre la qualitat lingüística dels mitjans de comunicació», d'Oriol Camps (CCMA); «Fabra i Coromines n'estarien orgullosos», de Jaume Corbera (UIB); «Dos codis per al català: l'IEC i l'ALC. Anàlisi de la seva difusió en el món escolar (1913-1939)», de Narcís Iglésias (UdG); «Pompeu Fabra i els descastellanitzants. Una contradicció aparent», de Lluís Marquet; «El model lingüístic dels mitjans de comunicació. Quatre factors», de Toni Mollà; «Les obres didàctiques de Fabra a l'Editorial Barcino», d'Albert Rico (UAB); «La influència de Pompeu Fabra i Antoni Rovira i Virgili en la consolidació d'una cultura catalana: les revistes *Cenacle* i *Ciutat*», de M. Carmen Riu de Martín (UB); «La difusió del fabrisme al Priorat, la Ribera d'Ebre i la Terra Alta a través de la premsa local (1927-1936)» i «Les ressenyes de les primeres obres de Fabra aparegudes a la premsa (1891-1918)», ambdues de Xavier Rull (URV); «Una reflexió sobre el primer antinormisme», de Magí Sunyer (URV), i «Carles Riba i Pompeu Fabra», d'Isabel Turull (Universitat La Sapienza de Roma).

En el segon bloc, «Aspectes gramaticals: descripció i codificació», s'inclouen dues ponències i onze comunicacions en què s'analitzen aspectes gramaticals concrets de l'estructura de la llengua catalana. Les ponències, d'una banda, de Sebastià Bonet (UB), «Fabra i els adverbis en *-ment*» i, de l'altra, de Joan Julià-Munné (UdL), «[L]a fonamentació ortològica de Fabra i les aplicacions de Coromines», s'adrecen a especialistes en gramàtica. En la primera, Bonet exposa una reflexió ben fonamentada sobre els adverbis en *-ment*, tot tenint en compte «una coneguda lliçó de la gramàtica pòstuma fabriana» (vegeu Fabra (2007 [1956]. *Gramàtica catalana*. 19a ed. especial «Fabra, 60 anys després», Barcelona: Teide). De l'altra, Julià-Munné analitza diferents principis ortoèpics i ortològics. Al costat d'aquests treballs, també volem esmentar la comunicació d'Imma Creus (UdL) «L'ortoèpia fabriana a partir de les *Converses filològiques*» amb l'objectiu que el lector s'adoni de la importància que Fabra atorgava a l'oralitat.

Acabem aquest segon bloc, amb la relació de la resta de comunicacions que completen aquest bloc, que són «La normativització del català de l'Alguer (1992-2008)», de Joan Armangué i Luca Scala (Universitat de Càller); «Problemes de codificació de l'alguerès», d'Andreu Bosch (UB); «La construcció *lo + que* amb valor abstractiu en el *Tirant lo Blanch* en contrast amb la normativa fabriana», d'Eduard Baile (UA); «“L'a castillan est un a légèrement assourdi [...] Le catalan admet deux a” (Fabra, 1897: 8). La vocal baixa del català central i de l'espanyol septentrional en entrevistes radiofòniques», de Josefina Carrera-Sabaté (UB); «L'ús de les preposicions *per* i *per a* en les definicions de la primera edició del DGLC» i «La *Gramàtica Catalana* (1956), de Pompeu Fabra, davant la possibilitat de *qui* subjecte o complement directe en oracions relatives», ambdues de Joan Costa (UPF); «Verbs pronominals inherents: descripció i representació lexicogràfica», de Mercè Lorente (UPF); «Les propostes per a l'estàndard oral valencià de l'IEC i de l'AVL», de Josep-Àngel Mas (UPV); «La *e* tònica del català davant <l>», de Mònica Montserrat i David Paloma (UAB), i «Circumstancials o connectors? La proposta de Fabra (1956)», d'Abelard Saragossà (UV).

El tercer bloc, «Aspectes lexicogràfics», format per dues ponències i set comunicacions, estudia la diversitat del lèxic català així com la seva evolució, les necessitats lingüístiques de la societat i la riquesa lexicogràfica que això suposa. La ponència de Kálmán Faluba (Universitat Eötvös Loránd de Budapest) «Normativa i geosinònims» exposa un estudi de sèries sinonímiques i el tractament que els dona la segona edició del *Diccionari de la llengua catalana* de l'Institut d'Estudis Catalans (DIEC). El treball de Joaquim Rafel (UB) «L'obra lexicogràfica de Fabra i les tendències de la lexicografia actual» presenta un estudi sobre el *Diccionari general de la llengua catalana* (DGLC), de Pompeu Fabra, que recull elogis i crítiques sobre el repertori lèxic emprat pel Mestre i la seva organització en categories.

En general, les comunicacions d'aquest tercer bloc mostren la situació de la llengua catalana, pel que fa a la seva evolució i riquesa. Les set comunicacions que s'hi apleguen són «Neologia aplicada a l'actualització lexicogràfica: els neologis-

mes de BOBNEO al DIEC2», d'Alba Coll i M. Teresa Cabré Castellví (UPF); «La inclusió d'afixos en el DGLC: una novetat lexicogràfica a principis del segle xx», de Francesc Feliu (UdG) i d'Olga Fullana (IEC); «Observacions sobre el *Diccionari general de la llengua catalana* de Pompeu Fabra i la normalització del llenguatge botànic català», de Ramon Marrugat (URV); «Fonaments per al seguiment de la terminologia normalitzada en llengua catalana», de M. Amor Montané i M. Teresa Cabré Castellví (UPF); «El *Diccionari ortogràfic abreujat* de Pompeu Fabra: característiques i novetats», de Joan Puig; «Amb *f* de (Pompeu) Fabra: els elements extrínsecs en adjectius i adverbis», de Joan Rebagliato (TERMCAT), i «Elements d'anàlisi entre el *Diccionari ortogràfic* (1931), de Pompeu Fabra, i el *Vocabulari ortogràfic valencià* (1933), de Carles Salvador», d'Àngela Buj (URV).

El quart i últim bloc, «Codificació d'altres llengües», aplega una ponència i dues comunicacions. La ponència de Diegu Corràine (Ufitziu de sa Limba Sarda), titulada «La llengua sarda comuna. Característiques i història d'un procés», i la comunicació d'Aitor Carrera (UdL) «De les *Normes ortografiques a l'occitan larg*. La codificació de l'aranès davant de l'estandardització de l'occità general», presenten estudis sobre l'evolució de la codificació d'unes llengües, el sard i l'aranès, i els respectius processos d'estandardització. Cal assenyalar, també, la comunicació d'Immaculada Fàbregas (Universitat de Bretanya Sud) «Pompeu Fabra i Frañsez Kervella: dos científics, dos lingüistes», que tracta l'obra lingüística de Kervella i compara la figura d'aquest lingüista bretó i la de Fabra.

Els textos aplegats a les *Actes del III Col·loqui Internacional «La lingüística de Pompeu Fabra»* presenten, de la mà d'especialistes de renom, un ampli ventall d'estudis relacionats amb la llengua catalana en general i amb l'obra de Fabra en particular. Estem segurs que els treballs de recerca que, amb aquesta publicació, es posen a l'abast de la comunitat científica, mostraran nous enfocaments i dades refermades en relació amb l'obra de Fabra i amb la normativa. En definitiva, *Fabra, encara* servirà perquè coneguem més la nostra llengua i la seva història.

No volem acabar sense assenyalar l'oportunitat d'aquesta novetat bibliogràfica, que aporta un cabal d'informació nova sobre la normativa i sobre l'home que va fixar el català modern. Un segle després de l'aparició de la primera obra del codi normatiu, *Fabra, encara* apareix justament en el moment en què la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans continua la seva comesa d'actualitzar la normativa, ara concretament en el pla gramatical, amb l'elaboració, ja en una fase molt avançada, de la nova *Gramàtica de la llengua catalana*.

Joan Fuster

IVAN MAMBRILLAS FINESTRA

ivan.mambrillas@gmail.com

1. VICIANO (2012): Pau Viciano, *De Llorente a Marx. Estudis sobre l'obra cívica de Joan Fuster*, València: Universitat de València.
2. ARCHILÉS (2012): Ferran Archilés, *Una singularitat amarga*, Catarroja - Barcelona: Afers.

Si la lectura de *De Llorente a Marx* ens confirma que els rumors sobre la defunció de Joan Fuster —d'aquella font d'inspiració inexcusable a l'hora d'interpel·lar el passat i anostrar el futur— han resultat exagerats, les més de quatre-cents pàgines d'*Una personalitat amarga* poden acabar enfrontant-nos a la lacerant pregunta següent: ¿ha estat una barreja de beateria, incapacitats polítiques i immobilisme metodològic, el que ens ha fet al·lucinantment orbs als defectes de fàbrica d'un relat històric que malinterpreta tot el que no ignora? Si l'assai del castellanenc Pau Viciano ens ratifica que la posició militant de Fuster no compromet la qualitat i complexió historiogràfiques dels seus arguments, la tesi doctoral, mudada en llibre, del també castellanenc Ferran Archilés ens deixa enconçits davant l'inclement enderroc, minuciosament aconçplet, de tot l'edifici analític i interpretatiu del suecà: no és ja que el seu pancatalanisme partísà l'indueixi ara a la violència o l'abús hermenèutics, ara a la selecció arbitrària d'uns episodis en detriment d'uns altres, etc., és que la seua idea matriu, la continuïtat multiseccular d'un grup etnocultural *essencialment* inalterat, tesi positiva que orientaria un relat descriptiu/correctiu i que justificaria una proposta civil, no és sinó una assumpció metafísica, una projecció presentista que impedeix d'entendre cada conjuntura històrica en els seus propis i irreductibles termes. La normativitat nacionalista en Fuster («hem de construir els Països Catalans») no seria doncs un *fill legítim* d'una positivitat històrica adequadament fixada, sinó l'*a priori* explicatiu de qualsevol fet positiu, una mena de cega racionalitat pancatalanista a redós de la qual recuperar *objectivament* el passat i denunciar-ne la desviació acaben sent la mateixa cosa —«Jaume I va cometre l'aberració de desmembrar la seua hisenda». Si Viciano admet que el relat de la identitat dels valencians degut a Fuster raneja l'essencialisme lingüístic, però l'absol d'un tal pecat idealista argüint —per exemple— que la rellevància que atorga a la llengua s'ajusta sense esforç als motlles del materialisme històric més atent als fets nacionals (Fuster és *cosí* de Pierre Vilar, no pas *besnét* de Fichte), Archilés, lluny d'absoldre'l, no sabria pas trobar un exemplar més pur d'essencialisme lingüístic que el que sustenta l'escrutini fusterià del passat patri: la permanència de la llengua pròpia —aquest quasi personatge sempre present en el relat i que n'ordena la trama— seria, en el suecà, el fonament últim per postular la tesi de la permanència d'una comunitat etnocultural, allò que l'autoritzaria a convertir la tal comunitat en una mena de subjecte

transcendental. Vuit segles en la història del que avui —alguns— anomenem País Valencià, lapse vastíssim i heterogeni, successió de discontinuïtats i contingències, haurien estat doncs espúriament homogeneïtzats amb l'expedient d'un subjecte que, si bé transcendeix el temps mundà, està determinat, en última instància, per una ben mundana llengua. Així, la decisió jaumina de no relligar el patrimoni, l'agrariisme contumaç d'unes classes dirigents a les quals *corresponia* de *modernitzar* l'economia i, doncs, *nacionalitzar* la societat, o la falta d'ambició civil del renaixencista Teodor Llorente, cursos d'acció mútuament estranys i incommensurables, es fan igualment intel·ligibles, i adquireixen un factici aire de família, en el marc d'un metarelat pancatalanista (el País Valencià com a component substantiu, però històricament imperfet, de la nació catalana). Si Viciano exculpa Fuster de qualsevol deriva romàntica o metafísica argumentant que la seua *genealogia* de la consciència col·lectiva no és una reelaboració arterosa del *volksgeist* alemany, sinó una reconstrucció de les successives formes d'identificació grupal a partir dels factors materials que les determinen: les contradiccions i lluites entre unes classes ètnicament fragmentades, així com les grans tendències històriques, Archilés, bé que reconeix que els textos del suecà no són una audició solapada de les veus imperatives del passat, es nega tanmateix a expulsar-lo del llinatge de la historiografia romàntica: Fuster hauria assumit *soldevilianament* la nació com a centre d'una narració jalonada per moments fundacionals, de plenitud i de decadència, tal com mana la preceptiva de la mitologia nacionalista. De més a més, l'axiomàtica marxista o materialista de què va fer ús li hauria servit, més que no pas com a correctiu antimetafísic, com a fonamentació *objectivista* d'un constructe *idealista*: les lluites i antagonismes entre classes com a mecanisme explicatiu, la remissió de les causes d'un fenomen a unes estructures materials profundes, de *longue dureé* (Archilés apunta que Fuster adopta aquest esquema *annalista* via Vicens), són estratègies heurístiques amb què el suecà, parli dels dualismes català/aragonès i feudal/burgès o de la nonada industrialització del país, no fa sinó sancionar l'anomalia dels fets per referència a un model ideal aliè a la lògica interna dels mateixos fets. El pancatalanisme del suecà *crea els problemes* del *particularisme* del Regne i del *bilingüisme* disgregant dels seus pobladors, fenòmens irrelevants en els termes de la geopolítica de l'època o de la naturalesa de les identitats col·lectives medievals; així mateix, *crea els problemes* de la *fallida revolució industrial* del País Valencià i, doncs, del *fiasco vuitcentista*, amb l'èxit burgès del Principat com a contramodel ideal —bé que, en aquest particular, no fa sinó acollir una tesi consagradíssima en els medis historiogràfics català i espanyol. Si el Fuster de Viciano no nega la dimensió nacionalment espanyola de la identitat regional dels valencians del XIX, ans la deplora pel sucursalisme lingüístic i cultural que acomboia una tal adscripció, el Fuster archilesià és invariablement cec a l'èxit nacionalitzador de les revolucions liberals i, doncs, al sorgiment concomitant d'una identitat regional valenciana... espanyolíssima. La difosa tesi del que als noranta s'anomenaria *la feble nacionalització d'Espanya* (contra la qual el *transfusterià* Archilés ha exercit d'eficaç ariet) hauria estat doncs un marc interpretatiu d'allò

més congenial a les assumpcions fusterianes: la catalanitat etnocultural dels valencians s'hauria mantingut incòmode, també al llarg del segle XIX, gràcies a la inèpcia assimiladora d'un postís estat jacobí —amb tot, en aquell procés d'aculturació fallit, en què la perifèria malda per assimilar-se al centre però no se'n surt a causa de la mateixa feblesa de l'estat, els valencians haurien acabat desenvolupant un complex d'inferioritat i d'indefinició col·lectiva («no som ni carn ni peix»), que haurien sublimat a través d'un irritat provincianisme; Archilés desmunta aquesta concatenació de fets i mecanismes psíquics argüint que és precisament l'èxit del flamant nacionalisme espanyol allò que explica el provincianisme valencià, i no pas el seu fracàs ni cap complex d'inferioritat o ambigüitat constitutiva. Si Viciano —encara sobre el segle XIX— posa en clar que Fuster mai no va retreure als renaixentistes valencians que no evolucionessin del felibritge a unes *Bases d'Alcoi*, sinó la seua inhibició a l'hora d'institucionalitzar la llengua i cultura pròpies i fixar-ne, sense ambages, la catalanitat, Archilés està persuadit de tot el contrari: el balanç eminentment negatiu que el sucetà fa de la Renaixença valenciana seria tributari de la clàssica teleologia nacionalista, segons la qual al conreu d'octaves en el redescobert vernacle el segueix, inexorablement, la creació d'un partit nacionalista i de masses. Etc.

Acarats, Viciano i Archilés, en un paper (aquest que el lector té a les mans) que no fa justícia als encerts de l'un, ni a l'audàcia i minuciositat desconstruïdores de l'altre (ni tampoc a l'istme d'afinitats que els uneix), queda mullar-se: si l'exegesi de l'obra més *centàurica* de Fuster (la que hibrida assaig, història i sociologia) encara no està exhaurida (i, malgrat els 50 anys del *Nosaltres* i el gavadal de textos que se n'han ocupat, tot fa pensar que no: la nostra contemporaneïtat s'assembla massa a la que amargava el fill del tallista perquè així sia), Enderrocs Archilés és, a partir d'ara, una aturada obligatòria. No cal compartir-hi aquelles demarcacions teòriques des d'on cancel·la el metarelat del subjecte col·lectiu per concedir a Archilés que, com més investigació empírica, menys marge per a la resolució *assagística* dels suposats enigmats històrics —no pas un cos social donant cops de cec, entre la bullanga històrica i el servilisme estèril, a causa d'una anomalia originària, sinó agents racionals defensants consistentment els seus interessos en el marc d'un nou estat nació a què s'han ben adherit en termes emotius i pràctics: vet aquí el paisatge vuitcentista que descobreix l'historiador honest i, sobretot, pencaire. Amb tot, al llarg de la lectura del text archilesià —insistim-hi: d'ara endavant, indefugible— sentim el dring hegelian «tot el que va ser real va ser racional» (no cal dir que *Una singularitat amarga* s'assembla a *Fenomenologia de l'esperit* com un ou a una castanya), com si qualsevol consideració crítica sobre l'actuació dels homes i dones del passat hagués d'incórrer en l'error epistemològic d'atribuir-los supòsits motivacionals dels homes i dones del present. Viciano ens reporta un judici molt desfavorable als inspiradors de la Renaixença valenciana —«es vantaven de la seua missió política i militaven en partits centralistes, amb la qual cosa demostraven una lamentable bifurcació del seu esperit»— que, com ell mateix assenyala, no pertany a Joan Fuster, sinó al burgès Ignasi Villalonga, que va emetre'l el 1918. Set anys després de la mort de Teodor Llorente.

PS. La deflació tendencial del pronom feble, fenomen denunciat *ad nauseam* per la filologia recreativa, no es combat —no cal dir-ho— amb postures inflacionistes. Si un escriptor trobava als anys vuitanta el pronom feble «dèbil, malaltís, desvalgut», el lector atent d'*Una singularitat amarga* l'ha conegut pletòric i, de més a més, manefla.

Joan Solà

DANIEL CASALS I MARTORELL

Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Filologia Catalana
daniel.casals@uab.cat

1. NOGUÉ et al. (2010): Neus Nogué, Emili Boix, Sebastià Bonet i Lluís Payrató, (eds.), *Joan Solà. 10 textos d'homenatge*, Barcelona: Empúries; «Biblioteca Universal Empúries» 237.
2. SOLÀ (2011): Joan Solà, *L'última lliçó. Parlaments polítics i acadèmics*, Barcelona: Empúries; «Biblioteca Universal Empúries» 241.

Ara que estem ofegats per una crisi que ens assetja des de fa cinc anys, la paraula *deute* ha adquirit una dimensió exclusivament negativa: les despeses financeres del deute ofeguen el govern i també les famílies. Però de *deutes*, n'hi ha de molts tipus. N'hi ha que no necessàriament van associats a un tipus d'interès que colla cada cop més i que alhora tenyeix d'amargor la vida de les persones que n'han contret. De deutes, encara que ens costi de creure, també n'hi ha de dolços. Un d'aquests, un deute de país, és el que la societat catalana i la llengua en particular tenen amb Joan Solà, que va morir el 27 d'octubre de 2010 a Barcelona, a setanta anys.

Aquestes set dècades de vida es tradueixen en una obra ingent dedicada a diverses branques de la filologia i de la lingüística: la història externa de la llengua, la lexicografia, la sintaxi teòrica i aplicada, i la gramàtica descriptiva i prescriptiva, entre d'altres. Membre de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans des de 1999 i vicepresident d'aquesta institució des de 2009, Joan Solà i Cortassa (Bell-lloc d'Urgell, 1940) ha estat l'impulsor de projectes de referència per a la llengua catalana, com la *Gramàtica del català contemporani* (2002, Empúries, 3 volums), codirigida amb Maria-Rosa Lloret, Joan Mascaró i Manuel Pérez-Saldanya; la *Història de la lingüística catalana (1775-1990)*. *Repertori crític* (1998, Eumo), elaborada amb Pere Marcet, i les *Obres completes de Pompeu Fabra* (2005-2010, Proa, 3i4 i Moll), coeditades amb Jordi Mir. A més d'aquestes empreses, el filòleg de Bell-lloc d'Urgell, catedràtic de filologia catalana de la Universitat de Barcelona des de 1983, va dirigir els llibres d'estil de la

Caixa de Pensions (1991, La Caixa) i de l'Ajuntament de Barcelona (1995, Consorci per a la Normalització Lingüística i Centre de Normalització Lingüística de Barcelona), com a exemples de la seva preocupació per l'aplicació i per l'adequació de les normes de la llengua a àmbits sectorials concrets.

Al costat d'aquestes obres, és autor, sol o en col·laboració, d'un bon grapat de títols de referència com *Estudis de sintaxi catalana* (1972 i 1973, 2 vol., Edicions 62); *Del català incorrecte al català correcte. Història dels criteris de correcció lingüística* (1977, Edicions 62); *Sintaxi generativa catalana* (1986, Enciclopèdia Catalana), amb Sebastià Bonet; *Qüestions controvertides de sintaxi catalana* (1987, Edicions 62); *L'obra de Pompeu Fabra* (1987, Teide); *Lingüística i normativa* (1990, Empúries); *Episodis d'història de la llengua catalana* (1991, Empúries); *Sintaxi normativa: estat de la qüestió* (1994, Empúries); *Gramàtica i lexicografia catalanes. Síntesi històrica* (1994, Universitat de València), amb Albert Rico; *Tractat de puntuació* (1989, Columna) i *Ortotipografia: manual de l'autor, l'autoeditor i el dissenyador gràfic* (1995, Columna), elaborats amb Josep Maria Pujol; *L'obra de Joan Coromines. Cicle d'estudi i d'homenatge* (1999), i *Pompeu Fabra: vida i obra* (2007, Teide), amb Jordi Ginebra, entre molts altres títols. En aquesta llista, que no pretén ser exhaustiva, caldria afegir-hi molts més volums.

El llegat de Solà, que és immens i que ha estat reconegut amb diversos guardons, és el que ens hi fa estar en deute. I com es pot pagar, aquest deute? Doncs, reconeixent i agraint a Solà la seva feina i dedicació. Aquesta missió l'acompleix, exemplarment i oportunament, el llibre *Joan Solà. 10 textos d'homenatge* (2010, Empúries), a cura de Neus Nogué, Emili Boix, Sebastià Bonet i Lluís Payrató. Aquest volum aplega escrits de dotze col·legues del filòleg de Bell-lloc d'Urgell, amb els quals va treballar en diferents projectes i amb qui va tenir una relació acadèmica estreta. És també un reconeixement dels seus companys de departament i alhora, com diuen els editors, «el primer llibre sobre Joan Solà».

Joan Solà. 10 textos d'homenatge s'emmarca en el seguit de distincions que va rebre durant els anys 2009 i 2010. Ultra el pròleg dels editors, el primer text és «Com llegíem Chomsky» (p. 13-44), en el qual Sebastià Bonet rememora l'experiència de fer, amb Solà, la *Sintaxi generativa catalana*. «Anys d'aprenentatge» (p. 45-60), de Narcís Garolera, és la segona aportació, en què recorda la seva etapa d'estudiant de Joan Solà a l'assignatura Llengua catalana II. El tercer és «Garbellat i paït pot ser clar i eficaç: del mestratge de Joan Solà» (p. 61-76), de Jordi Ginebra, a qui Solà va dirigir la tesi doctoral i amb qui va redactar *Pompeu Fabra: vida i obra*. A «La Gcc i Joan Solà vistos de prop» (p. 77-106), Maria-Rosa Lloret i Joan Mascaró hi relaten l'experiència de treballar amb Solà en la direcció de la *Gramàtica del català contemporani*, a més d'explicar detalls d'aquesta obra i de la seva recepció. Joan Macià és l'autor del treball «Joan Solà: terminologia i ensenyament de la llengua. El nom dels temps verbals» (p. 107-142), en el qual fa una semblança de l'homenatjat i també s'aproxima a la terminologia lingüística, una temàtica que van abordar conjuntament. El sisè text es

titula «Els treballs i els dies» (p. 143-158), de Pere Marcet, que repassa els anys de feina, amb Solà, en la confecció de la *Història de la lingüística catalana (1775-1990)*. *Repertori crític*.

Hi segueix el títol «Pompeu Fabra: de l'exili a la mort» (p. 159-180), de Jordi Mir, que narra els darrers anys de la vida de Pompeu Fabra. El text «Apunt sobre (i amb) en Joan Solà» (p. 181-194), de Josep Murgades, explica l'experiència de ser alumne de Solà i d'haver-hi col·laborat en l'edició de les obres completes de Fabra. Al treball «La Patum, les patums i els diccionaris» (p. 195-218), Albert Rico hi analitza «els usos figurats de la paraula *patum*» en diverses obres lexicogràfiques. Al text «Entre dues gramàtiques: de la descripció a la prescripció» (p. 219-238), Gemma Rigau i Manuel Pérez-Saldanya relaten l'experiència d'haver treballat amb Solà en l'elaboració de la gramàtica normativa de l'Institut d'Estudis Catalans. Tanquen aquest volum, d'una banda, una extensa bibliografia de l'homenatjat (p. 239-292) preparada per la seva filla Nausica i per Xavier Fargas i, de l'altra, els índexs temàtics (p. 293-309), a cura d'Ernest Rusinés. S'inclouen també, en les pàgines centrals, fotografies de Joan Solà seleccionades per les seves filles, Nausica i Laura.

El doctor Solà va impartir la seva última lliçó el 17 de juny de 2010 a la Universitat de Barcelona. El llibre *L'última lliçó. Parlaments polítics i acadèmics* (2011) recull la transcripció d'aquesta última classe i sis textos més que el filòleg de Bell-lloc d'Urgell va confegir en el tram final de la seva vida, entre 2009 i 2010, a més d'un de l'any 1993. Bona part d'aquests escrits corresponen als discursos que Solà va pronunciar en actes d'homenatge i de reconeixement que va rebre, per la seva obra i trajectòria, durant el darrer bienni de la seva vida. Precedit pel pròleg (p. 9-10) de l'editor, Xavier Folch, per una dedicatòria (p. 11) i per la «Notícia dels textos» (p. 13-17), el primer escrit d'aquest volum, «De la poesia a la gramàtica generativa. Els homenots que més m'han influït» (p. 19-38), és el discurs pronunciat en l'acte d'investidura del doctorat Honoris Causa que li va concedir la Universitat de Lleida el 7 de maig de 2009. Després, el lector hi podrà trobar la *Laudatio* (p. 39-46) que en va fer Joan Julià-Munné. El segon text, «El lligam indissoluble entre llengua i societat» (p. 47-50), és la seva dissertació en l'acte de lliurament del 41è Premi d'Honor de les Lletres Catalanes d'Òmnium Cultural, el 9 de juny de 2009. A continuació, hi ha la glossa del guardonat (p. 51-56), que va fer la secretària del jurat. El tercer escrit és «La paraula» (p. 57-66), la intervenció de Solà davant del ple del Parlament de Catalunya l'1 de juliol de 2009. El quart, «Impressió que em va causar la segona traducció de *L'Odissea*, de Carles Riba» (p. 67-102), és una conferència que va pronunciar al Simposi Riba, celebrat el 2 de desembre de 2009. El cinquè, «Construcció d'una sintaxi normativa. Criteris. Exemples» (p. 103-144), és l'esmentada darrera lliçó seva a la Universitat de Barcelona. El sisè és l'article titulat «Miserables» (p. 145-146), motivat per la sentència del Tribunal Constitucional sobre l'Estatut d'Autonomia de Catalunya de 2006. El setè escrit és «Funció de la universitat» (p. 147-148), el discurs pronunciat per Solà en l'acte de concessió de la primera

edició del Premi Internacional de Recerca en Filologia Catalana que porta el seu nom. Hi segueixen un text de la filòloga de Bell-lloc Imma Creus (p. 149-150) i un altre de Laia Querol (p. 151-152), guardonada en la primera edició d'aquest premi. El vuitè és «La cascada del Mapang» (p. 153-154), uns versos confeigits el 1993 a propòsit de la «profunda impressió» que Solà va treure de contemplar paisatges com les fonts del Ganges. Tanca el volum el darrer article de Joan Solà a l'*Avui* (p. 157-158), «Adéu-siau i gràcies», publicat sis dies abans de morir.

Si el lector em permet deturar-me en aquest darrer text, ho faré per subratllar la significació de l'obra periodística de Solà, dedicada a divulgar diferents aspectes de la llengua catalana i a reflexionar-hi. Coneixia molt bé la tradició dels mitjans de comunicació, sobretot de la premsa, de reservar espais a la divulgació de l'idioma. Ell mateix havia donat notícia de diversos casos a *Del català incorrecte al català correcte. Història dels criteris de correcció lingüística*. En són alguns exemples les *Converses filològiques* de Pompeu Fabra (1977: 72-90), els *Aclariments lingüístics* de Josep Ibàñez i Senserrich (1966-1967) i d'Albert Jané (1967-1970) a *Tele/estel* i també la secció de Josep Munté a *Tele/eXpress* (1977: 180-190). Fidel a aquesta tradició, Joan Solà va escriure més de mil articles per a la premsa, concretament al *Diari de Barcelona*, a *El Món* i a l'*Avui*, i també va col·laborar amb Televisió de Catalunya i Catalunya Ràdio. Les seves aportacions setmanals han estat una constant de bona part de la seva trajectòria professional i, periòdicament, han estat recollides, encertadament, en volums com *La llengua, una convenció dialèctica* (1993, Columna), *Parlem-ne: converses lingüístiques* (1999, Proa), *Ensenyar la llengua* (2003, Empúries) i *Plantem cara: defensa de la llengua, defensa de la terra* (2009, La Magrana).

Justament en la seva darrera intervenció a la premsa, ell mateix s'assegurava que aquesta feina de divulgació de la llengua als mitjans de comunicació no s'estronqués. Per això, passava el relleu als filòlegs d'una altra generació, quan reconeixia, sis dies abans de morir —i les paraules de Solà posen el punt final a aquesta ressenya—, que «afortunadament hi ha des de fa mesos i anys més d'un col·lega que barrina amb molta preparació i molta gràcia sobre aquesta llengua, que és inexhaurible, com ho és tota ciència: cada generació renova els punts de vista i la metodologia de tot allò que toca, i gràcies a això podem avui llegir més bé que ahir els grans poemes homèrics o la Bíblia, podem escrutar amb menys mitologia el passat històric, podem “llegir” amb més claredat les excavacions d'Empúries, podem veure la llengua sota prismes ja molt diferents dels que tenien/teníem als anys seixanta-setanta del segle passat. I això no és sinó un gran signe de civilització i d'esperança».

Els actors de la recerca folklòrica

VICENT VIDAL LLORET

Universitat d'Alacant, Departament de Filologia Catalana

vicent.vidal@ua.es

TEMPORAL, Josep i Laura VILLALBA (ed.): *La recerca folklòrica: persones i institucions*, Alacant: Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert, Arxiu de Tradicions de l'Alguer, Grup d'Estudis Etnopoètics de la Societat Catalana de Llengua i Literatura, filial de l'Institut d'Estudis Catalans, 2012.

Els dies 18 i 19 de novembre de 2011 se celebrà a Sitges la VII Trobada del Grup d'Estudis Etnopoètics amb el tema «La recerca folklòrica: persones i institucions». L'objectiu era donar notícia i investigar l'obra i la trajectòria de persones i institucions que van participar des del segle XIX en la recerca i l'estudi del nostre patrimoni folklòric. Com a resultat d'aquesta trobada, al novembre de 2012 apareix *La recerca folklòrica: persones i institucions* a cura de Josep Temporal i Laura Villalba, el llibre dedicat a la memòria del dr. Josep Maria Pujol que en recull les 19 comunicacions que hi tingueren lloc. S'estructura en quatre blocs que agrupen els diferents estudis: (1) «Dones i folklore», (2) «La tasca folklorística al País Valencià», (3) «La tasca folklorística a Catalunya», i (4) «La tasca folklorística a les Illes Balears».

El primer bloc, «Dones i folklore», indaga en els treballs folklòrics duts a terme per dones, una tasca insuficientment coneguda i que amb aquests estudis hom podrà reconstruir i endinsar-s'hi. S'enceta el bloc amb «Les aportacions al feminisme de les folkloristes Maria Gràcia Bassa i Maria Baldó», de Montserrat Palau (URV), que presenta l'activitat de dues folkloristes i mestres catalanes, Maria Gràcia i Maria Baldó, de les quals se n'inclou fotografia. Deixebles de Rossend Serra i Pagès a l'Escola d'Institutrius i Altres Carreres per a la Dona, l'activitat d'aquestes folkloristes va estar vinculada amb el feminisme i el catalanisme burgès de principi del segle XX i, per tant, també amb el model de dona que s'hi proposava. Segueix l'article de Laura Villalba (URV), «La dona catalana i els estudis folklòrics a principis dels segle XX: recuperant les genealogies perdudes», en què mostra una part de la recerca que duu a terme des de 2010 a l'entorn d'un treball de buidatge de tretze publicacions catalanes que han aportat dades sobre un llarg llistat de dones que, en major o menor mesura, es dedicaren a principis del segle XX a la col·lecció, i en alguns casos traducció, de materials diversos procedents de la tradició oral. Aquest article es pot posar en relació amb el que tanca el bloc, «L'aportació de les dones folkloristes a la revista *Arxiu de Tradicions Populars*, de Carme Oriol (URV), en què es fa un buidatge exhaustiu de la contribució femenina a la revista *Arxiu de Tradicions Populars* (1928-1935). En total, Oriol hi detecta 32 dones que participen bé aportant materials folklòrics diversos, bé amb estudis monogràfics, o bé se'n dona notícia sobre conferències i publica-

cions. En el terreny de les institucions, Dolors Llopart (Museu Etnològic de Barcelona) i Roser Ros (URL) revisen, a l'article immediatament anterior, «Dona i folklore. Apunts per a l'estudi del folklore compilat per dones a cavall de finals de segle XIX i les primeries del segle XX», la comesa folklòrica de quatre entitats culturals cabdals que van saber incitar a l'estudi i la compilació de materials folklòrics a les alumnes o participants: l'Escola d'Institutrius i Altres Carreres per a la Dona, l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular per a la Dona, el Centre Excursionista de Catalunya i l'Esbart Català de Dansaires.

Si el terreny de la dona i el folklore és encara poc explorat a casa nostra, no ho és menys l'anàlisi de la història del folklore al País Valencià. Els quatre articles aplegats en el bloc que s'hi dedica, «La tasca folklòrica al País Valencià», reixen en aquest sentit i cal agrair-ne la llum que hi ofereixen els autors. «Llengua, folklore i ensenyament: una aproximació a l'obra etnopoètica de Josep Bataller Calderón», d'Alexandre Bataller (UV), examina l'obra etnopoètica del mestre Josep Bataller (1940), impagable per al folklore valencià i sempre compromès amb l'ensenyament i la llengua. En divideix l'obra en tres blocs: dos basats en la compilació folklòrica (de jocs infantils, d'una banda, i de narrativa oral popular, de l'altra) i un immens estudi acadèmic, *Les rondalles valencianes*, de reflexió teòrica i catalogació. En l'article següent, «Els folkloristes voluntariosos de Castelló», de Tomàs Escuder (GEE), ens remuntem a principi del segle XX, en què es funda la Societat Castellonense de Cultura que, entre altres matèries, i a través del seu *Butlletí* i dels seus col·laboradors «voluntariosos», es dedicarà a coordinar i estimular esforços per a la recollida de material folklòric. Tot seguit, M. Jesús i Anna Francés (UA) presenten, a «La recerca folklòrica: Joaquim González i Caturla i les seues rondalles», l'obra rondallística de l'escriptor —i confés deixeble d'Enric Valor— Joaquim González i Caturla (1951), que precisament s'inicià com a narrador amb la literaturització de rondalles que ell mateix arplegà a l'Alacantí i al Baix Vinalopó. Clou el bloc Joan Borja (UA), que ens sorprèn amb «Sara Llorens i Carreres i l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya: dades a propòsit d'unes *Llegendes alacantines* inèdites», un extens i documentat treball que presenta una obra inèdita de la gran folklorista catalana Sara Llorens (1881-1954), que fins ara havia passat inadvertida: es tracta d'unes *Llegendes alacantines* que la pinetenca confegí gràcies a uns informants valencians que treballaren la terra a Catalunya, amb els descendents dels quals Borja s'entrevista. Com l'investigador assenyala, això obliga a reconsiderar l'obra folklòrica de Llorens, d'una banda, i del llegat etnopoètic valencià, de l'altra.

El tercer bloc, «La tasca folklòrica a Catalunya», complementa, de fet, el primer, «Dones i folklore», en tant que les dones estudiades són fonamentalment del Principat. A «Josep M. Banús i Sans (1893-1972) i la seva aportació a la recerca folklòrica reusenca» Agnès Toda (URV) dona a conèixer l'aportació de l'escriptor reusenc en el camp de la recerca i la difusió del folklore a través de les intervencions radiofòniques a Ràdio Reus entre 1952 i 1953 publicades al llibre *Del Reus de antaño* (1955). Segueix l'article de Josefina Roma (UB), «Sara Llo-

rens i les llegendes de les baixades als inferns», en què la investigadora relaciona un conjunt de narracions sobre la baixada als inferns recollides per Sara Llorens i les compara amb rondalles i altres narracions d'anada al Més Enllà. El tercer i darrer article d'aquest bloc, «Folkloristes excursionistes: el cas de Ramon Arabia i Solanas», de Mònica Sales (URV), ressegueix la figura de Ramon Arabia (1850-1902) dins del que es coneix com el moviment excursionista de les acaballes del segle XIX, un excursionisme intel·lectual que tingué un paper bàsic per al desenvolupament del folklore català. Apunts biogràfics, reflexions sobre el treball d'Arabia entre l'excursionisme i el folklore i un inventari dels materials localitzats (notícies, ressenyes i materials compilats) demostren la importància d'aquest autor com a folklorista al si de l'excursionisme català.

El bloc més extens és, sens dubte, el quart, dedicat a «La tasca folklorística a les Illes Balears», tant la duta a terme pels estudiosos i folkloristes de les Illes com també la que van realitzar estrangers que s'interessaren per la cultura popular balear. Tomàs Vibot (UIB) obre aquest bloc amb l'article «Aportació de l'erudit arxiver Estanislau de K. Aguiló als estudis folklòrics», en què, al costat d'uns apunts biogràfics d'Estanislau de Kotska Aguiló (1859-1917), trobarem un acostament a l'obra d'aquest home de cultura, que en el terreny folklòric es materialitza en dos articles: «Un'altra versió de la Sibilla» (1902) i «La Comtesa Lleyal. Fragment d'una versió catalana de l'antigua llegenda correguda ab el nom De la Emperatriu de Roma. Text del segle XV» (1903). A continuació, Caterina Valriu (GREIB-UIB), a «Els folkloristes estrangers a les Illes Balears (segles XIX i XX): a la recerca de l'exotisme?», es planteja quines degueren ser les motivacions i els objectius d'aquells estrangers que, des de final del segle XIX fins avui, s'interessen per la cultura i les tradicions de les illes Balears i Pitiüesses. Més enllà de la tasca de l'Arxiduc Lluís Salvador i el seu equip, els treballs han estat individuals i sobre temes puntuals, generalment poc difosos, de qualitat molt diversa però de gran interès per les noves perspectives que suposa una òptica exterior. Continua l'article de Jaume Guiscafrè (UIB), «Mateu Obrador, folklorista», en el qual fa una anàlisi de la relació d'Obrador (1852-1909) amb el folklore. Guiscafrè en ressenya les quatre vessants: la creació poètica d'inspiració popular, la traducció de material folklòric, la recopilació i la teorització i divulgació. Per la seva banda, Margalida Coll (GREIB-UIB) estudia el paper d'Andreu Ferrer i Ginard (1887-1975) sobretot com a artífex de la revista *Tresor dels Avis* a «La revista *Tresor dels Avis* i la tasca d'Andreu Ferrer i Ginard», i examina aquesta revista com a projecte folklòric que, per bé que no obtingué la resposta esperada, fou un bon intent per connectar les personalitats dedicades al folklore d'una manera ordenada i coordinada. Aquest autor és també motiu de l'estudi següent, «Andreu Ferrer i Ginard i les cançons que recollí a Menorca en 1927», a càrrec de Natàlia Sans i Margalida Coll (GREIB-UIB), tractat ara des del marc de les missions de cerca de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya a Menorca els anys 1927 i 1932. Encara que no es conserva la memòria de la primera missió, se'n conserven dades sobre els informants i les dates i poblacions visitades, cosa que ha permès entrevistar persones

amb alguna relació directa amb aquells informants. A «Un folklorista de Lluçmajor (Mallorca). Sebastià Cardell i Tomàs», Miquel Sbert (GEE) reivindica la figura de Sebastià Cardell i Tomàs (1921) especialment per les seves *Cançons populars mallorquines recollides, classificades i ordenades per Sebastià Cardell i Tomàs* (1988), una col·lecció de cançons de tradició oral que recollí, ordenà, catalogà i imprimí l'any 1952. Una altra figura rellevant per al folklore de les Illes és Francesc d'Albranca, la trajectòria del qual és analitzada per Pilar Arnau (UIB) a «Aproximació succinta a Francesc d'Albranca (Francesc Camps i Mercadal), metge i folklorista menorquí». Aquest personatge, d'influència alcoveriana, aprofità la seva condició de metge per recollir materials lingüístics i folklòrics sempre amb esperit romàntic, cosa que implicava triar una de moltes versions i tendir a una certa idealització de la tradició i la ruralia que es traduïa en una valoració emotiva però poc objectiva del folklore, amb un fort component moral conservador. Per últim, a «Versions eivissenca i mallorquina de la rondalla ATU 1685: "En Pere Bambo" de Castelló i "Un festejador" d'Alcover», M. Magdalena Gelabert (Institució Pública Antoni M. Alcover-GREIB) compara dues rondalles que versionen el tipus ATU 1685, l'una recollida per A. M. Alcover (1862-1932), principal recol·lector de rondalles de Mallorca, i l'altra per Joan Castelló Guasch (1911-1984), principal compilador de rondalles de les Pitiüesses. Malgrat les diverses diferències considerables (pel que fa als detalls, a alguna qüestió estructural i als personatges), ambdues rondalles comparteixen els tipus principals, l'aparició de fórmules d'inici, el nom del protagonista i un estil ric i farcit d'expressions populars.

Fet i fet, els investigadors que han col·laborat en aquest volum tot just escriuen una part fonamental de la història de la nostra cultura. Parlar de persones i institucions en el folklore és un reconeixement explícit a un treball no sempre ben recompensat, que no sempre tingué èxit, que no sempre s'ha entès, que no sempre ha gaudit dels mitjans adequats... però sense el qual la nostra història cultural i, doncs, la nostra identitat col·lectiva seria incompleta. De més a més, la consolidació d'una matèria és efectiva quan es pot permetre l'anàlisi introspectiva en el temps, de manera que aquest volum mostra de nou que el folklore compta amb una maduresa més que suficient a casa nostra. Rebem feliçment el llibre, per tant, i confiïm que els estudis sobre els principals actors en el folklore continuaran amb un encert i un rigor científic semblant.

La divulgació del coneixement especialitzat a la televisió

DANIEL CASALS MARTORELL
Universitat Autònoma de Barcelona
daniel.casals@uab.cat

BASSOLS, Margarida. (coord.): *La divulgació en els nous formats televisius*, Bellaterra: Publicacions de la UAB, 2012; «Documents», 98

Una de les funcions que, en l'actualitat, s'ha d'atribuir als mitjans de comunicació és l'aproximació del saber especialitzat a l'audiència. Aquesta acció ha comportat la creació d'un llenguatge que els mèdia han sabut crear i que ha combinat sàviament l'ús de terminologia d'àmbits com la ciència amb la claredat expressiva exigida als mitjans de comunicació social, especialment als de caràcter generalista.

L'estudi del llenguatge que té la funció de divulgar el coneixement especialitzat ha estat l'objectiu del projecte de recerca del Grup Llengua i Mèdia de la Universitat Autònoma de Barcelona, a partir d'un corpus de programes emesos per Televisió de Catalunya. El Grup Llengua i Mèdia disposa d'una àmplia experiència en l'estudi de la llengua catalana als mitjans de comunicació. Aquest col·lectiu treballa des de la dècada dels noranta amb un equip format, sobretot, per professors del Departament de Filologia Catalana a les facultats de Ciències de la Comunicació, Ciències de l'Educació i Lletres, i també del Departament de Traducció i Interpretació de la UAB. Li han estat concedits diversos projectes de recerca subvencionats, que han estat dirigits primer per la doctora Anna M. Torrent i després per la doctora Margarida Bassols.

No és sobrer recordar que, a banda de nombrosos articles científics, són fruits de la recerca d'aquest equip els volums *La llengua de TV3* (1997), *Llengua oral i llengua escrita a la televisió* (2000), *La subtítolació del col·loquial* (2004), *Futbol i llengua* (2007), *Guia fonètica de les televisions locals* (2009), *L'audiodescripció en català* (2009), *El col·loquial dels mitjans* (2010) i *La divulgació en els nous formats televisius* (2012). També és una característica d'aquest grup fer conèixer els resultats de les seves recerques en jornades que organitza periòdicament. La més recent la constitueixen les *Jornades internacionals sobre la controvèrsia científica i social en els mèdia*, celebrada a l'Institut d'Estudis Catalans els dies 10 i 11 de maig de 2012, en el marc de la qual es va presentar el llibre *La divulgació en els nous formats televisius*, que ara ressenyem.

Aquest volum és el fruit d'un projecte d'investigació subvencionat pel Ministeri de Ciència i Innovació i desenvolupat entre els anys 2008 i 2010. S'estructura en sis capítols o estudis, precedits per una aproximació —signada per Margarida Bassols, Anna Cros i Anna M. Torrent— a conceptes clau per a aquest estudi com el text televisiu i els nous formats de Televisió de Catalunya de divulgació del coneixement, a més d'exposar amb detall l'objecte d'estudi, la metodologia, els paràmetres i les fases de l'estudi.

La recerca que conté aquest llibre parteix de l'establiment d'una taxonomia de programes que en són l'objecte d'estudi. Aquesta classificació preveu tres nivells, segons si els espais televisius analitzats són 1) molt especialitzats com el programa *Quèquicom*, 2) amb una especialització mitjana, com *Bit@bit* o 3) amb una especialització diguem-ne baixa, per exemple *Veterinaris*.

El primer capítol, titulat «Entre la ideologia i la divulgació» i signat per Albert Rico i Mònica Jaume, analitza els tipus de continguts que es difonen, com i qui els presenta, com influeix la ideologia del mitjà en la manera com es presenten i com interacciona aquest coneixement amb els coneixements previs de l'audiència. A partir d'un capítol dels espais *Quèquicom*, *Bit@bit* i *Veterinaris*, Rico i Jaume conclouen que els coneixements difosos estan condicionats pels formats televisius i pels coneixements i valors socials compartits per l'audiència. Aquests espais estan subjectes també a la necessitat de captar audiència i, com diuen aquests autors, «s'orienten més a reforçar elements identificadors que no pas a renovar-los».

El segon estudi, «Gèneres, formats i càpsules», és de Margarida Bassols, coordinadora alhora de tot el volum. Hi estudia els formats d'aquests programes de divulgació, la sintaxi de les diferents unitats i els elements que les integren. Un dels resultats més significatius és la fragmentació, que reposa en el concepte de *càpsula*, entès com cada part d'un programa que té una unitat de temps, de lloc i d'acció. És un exemple de càpsula d'anticipació el sumari i també ho és el monòleg d'un especialista, en aquest darrer cas amb la funció d'aportar arguments d'autoritat. Un segon resultat significatiu és el ritme de les unitats, que varia en funció de la durada de cada càpsula. Com a exemple, el programa *Quèquicom* té una càpsula cada minut i mig; però encara hi ha ritmes més frenètics en espais adreçats a adolescents com *Bit@bit*. Probablement, com diu Bassols, és un ritme també condicionat per la densitat de les explicacions.

«Les seqüències i els modes discursius» és el tercer capítol d'aquest llibre, obra d'Anna M. Torrent, que hi analitza els models textuais dels programes de divulgació televisiva. S'hi posa de manifest que la tria dels modes discursius de les seqüències està condicionada pels objectius d'aquests espais. Així com la seqüència explicativa està lligada amb el grau d'especificitat dels programes, la resta té a veure amb la voluntat d'assegurar «l'espectacle i satisfer» l'audiència.

En quart lloc, l'estudi de Neus Faura, titulat «El coneixement especialitzat i la terminologia científicotècnica», té un caràcter transversal que fa d'unió dels altres estudis del llibre. Faura ha tingut en compte, des del punt de vista quantitatiu i qualitatiu, les diferències entre els textos periodístics i els textos especialitzats en l'ús de la terminologia. Hi ha valorat les veus, les seqüències textuais i les càpsules. Pel que fa a les veus, segons Faura, la majoria dels termes apareixen en els conductors i en les veus en *off*. Només al programa *Veterinaris*, la terminologia és usada pels experts, que ho són a partir de la pràctica professional. Aquests termes estan localitzats en les seqüències explicatives, per bé que també són a les seqüències narratives i dialògiques quan l'objectiu és aportar amenitat en la divulgació de continguts.

El cinquè capítol és obra d'Anna Cros, Gemma Brunat i Carla González. Té l'objectiu d'estudiar com es construeix la identitat discursiva dels participants en aquests programes de divulgació del coneixement. Aquestes tres autores hi analitzen els participants i les estratègies discursives. Entre els primers, s'hi inclouen tres categories: els conductors, els experts i els afectats. De l'estudi se'n desprèn que els programes analitzats, en primer lloc, donen prioritat a captar l'atenció de l'espectador i secundàriament legitimen els actors que hi apareixen i utilitzen recursos per assegurar la comprensió dels continguts per part de l'audiència. És significativa la constatació de les autores de l'estudi en relació amb la democratització de la paraula que es dona en aquests espais, atès que a les intervencions, siguin de qui siguin, se'ls dona el mateix —el màxim— grau de legitimitat. També ho és, de significativa, l'afirmació que actualment se sobrevalora el saber aconseguit per la via de l'experiència personal per damunt de l'assolit per la via intel·lectual. Subscrivim, del tot, aquesta conclusió, que no crec que se circumscrigui només a l'àmbit de la divulgació del coneixement a la televisió i que hauria de fer reflexionar les actuals autoritats educatives.

«El discurs televisiu i multimodalitat», de Laura Santamaria i Gemma Brunat, tanca el llibre. En paraules seves, hi estudien «les imatges en moviment i els sons en la construcció de les identitats socials dels participants que apareixen en els programes dedicats a la mediatització del coneixement». Aquestes autores han «observat que la utilització dels codis auditius i visuals» ubica els participants en uns contextos determinats i «subratlla les relacions» entre els actors i els espais estudiats, i l'audiència. Aquest estudi posa de manifest la importància de la imatge en l'estratègia d'acostament de l'espai de divulgació a l'audiència.

Amb aquests estudis hem fet un pas important en el coneixement de l'ús de la llengua catalana en uns formats televisius de divulgació del coneixement especialitzat. Uns formats que també han estat resultat de la innovació dels gèneres televisius, que no eren presents en la graella inicial de Televisió de Catalunya. És un llibre que s'ha de donar a conèixer als investigadors i docents universitaris d'aquest àmbit, periodistes i filòlegs.

Estudis com aquests enforteixen la llengua catalana, no només perquè constaten que continua present als mitjans de comunicació com a llengua vehicular —que també—, sinó perquè visualitzen que aquesta llengua és versàtil i és capaç d'adaptar-se als nous formats televisius, concretament els de transmissió del coneixement especialitzat. Després de l'estudi de la llengua catalana als programes generalistes de la televisió pública catalana, aquesta recerca que presentem, doncs, fa un salt i s'ocupa ara de l'ús del català en els programes especialitzats.

Com he dit abans, amb estudis com aquests enfortim la llengua catalana, cosa que no és sobrerera en moments d'investides com l'actual, també sostingudes a tot el domini lingüístic. De fet, estudis com aquests demostren que en català ja no només podem parlar de química nuclear, sinó que a més podem divulgar-hi aquesta matèria o qualsevol altra.

Les llengües al sofà. El plurilingüisme familiar als països de llengua catalana

ROSA CALAFAT VILA

Universitat de les Illes Balears, Departament de Filologia Catalana i Lingüística General,
Palma

rosa.calafat@uib.cat

BOIX-FUSTER, Emili i Rosa M. TORRENS GUERRINI (eds.): *Les llengües al sofà. El plurilingüisme familiar als països de llengua catalana*, Lleida: Pagès editors, 2011.

Les Llengües al sofà, llibre que s'estructura en vuit capítols, una presentació i conclusions, i un annex. Especialistes de la lingüística i de la societat raonen al voltant d'un sintagma comú, la «transmissió lingüística» aplicada a famílies mixtes; i en un context, els Països Catalans; i sota un text, la llengua catalana i el seu capital simbòlic en comparació amb altres llengües, i fonamentalment i per oposició i en conflicte amb l'espanyol. I així ho fa avinent un dels autors, Boix-Fuster, quan diu:

Les parelles lingüísticament mixtes als Països Catalans són molt peculiars perquè la majoria de les migracions, i per tant molts membres d'aquestes parelles, parlen la llengua dominant de l'estat, la llengua establerta, de tal manera que el risc de desaparició o minorització del català és evident. Creiem que hi ha una seguretat injustificada en el futur del català, que no es confirma quan s'examinen les dades del conjunt del domini. (p. 31)

Aquest llibre ens demostra un cop més que el mot *natural* aplicada a llengües i parlants perd tota la seva espontaneïtat, perquè és l'afectació, com sempre, allò que distingeix llengua, gent i context. La «natural» imposició de les llengües dominants en acció (llegiu-hi lleis, discurs polític, escola, etc.) i la «perversa» imposició de les llengües dominades (llegiu-hi mancades de discurs polític i social que els permetin fer front a les altres i a llurs prejudicis) són mecanismes reguladors de la predisposició dels parlants envers unes i altres. Diu Cambra, autora de la presentació, que «un dels components més interessants d'aquest llibre és l'opció d'estudiar les ideologies lingüístiques subjacents a les pràctiques verbals» (p. 13). I és que en parlar de gent i de l'ús lingüístic, i més encara en contextos plurilingües, és quan el mot *prejudici* s'hi esplaia de valent. És aquest ús en relació amb les actituds i els contextos el que estudia i analitza aquest llibre, aplicant-hi la metodologia qualitativa. Aquesta metodologia consisteix en entrevistes semidirigides de final obert fetes a «dones de parelles (etno)lingüísticament mixtes, totes elles amb un fill com a mínim en l'ensenyament infantil i primària» (p. 31, 32), unes entrevistes que demostren, en bona mesura, com els estereotips apresos sota la denominació de «fet cultural» regulen la disposició psicològica cap a les llengües i el seu ús:

També es reproduïxen estereotips i idees sobre el valor de les llengües: la seva situació central o perifèrica en el mercat mundial, la utilitat, el prestigi, la dimensió estètica, la facilitat o la dificultat per aprendre-les, són nocions sense fonament que corren com la pólvora perquè van bé per categoritzar i tenir la sensació de controlar fenòmens complexos que la majoria de persones que els fan servir no coneixen. (p. 14)

El denominador comú d'aquests parlants —parelles mixtes, majoritàriament català/castellà, amb fills; l'ús que fan de les llengües en l'àmbit familiar i en l'entorn social més immediat—, com el de tots els humans, és la necessitat de trobar l'entesa en la comunicació per tal de fer-ne pauta inconscient: rutina. Els humans en comunicar-nos fem ús de tot el nostre bagatge cultural, i ho fem des de l'inconscient; el qual inclou «naturalment» l'acceptació de judicis heretats i usats per facilitar o dificultar l'acte cultural d'entesa o de desentesa. Ho diu Ballarín al capítol sobre les famílies mixtes (català/castellà) a Catalunya:

Així, doncs, les tries lingüístiques que fan els parlants no són el resultat de decisions conscients i racionals sinó que són fruit d'un procés d'interiorització de les percepcions i les interpretacions que els individus fan sobre les llengües que els envolten. (p. 90)

Aquest llibre constata amb dades, fets i territori aquest principi humà de la comunicació i la cultura en referència al català, i quan aquesta llengua entra en contacte amb l'espanyol directament o quan l'espanyol fa de llengua d'interposició: fem esment especial al capítol dedicat a les parelles mixtes català/gallec o al capítol sobre els usos lingüístics de les famílies nipocatalanes.

Els autors ens recorden amb dades d'aplicació lingüística com un acte cultural ho és en tant que social, en tant que pactat i defensat. Ens demostren que la comunicació només és possible en un estat cultural: de normes, d'organització, de coneixements, de valors, de bo i dolent; de poble en relació o en oposició amb un altre poble; i que tot i que la comunicació és un acte voluntari, ho és perquè també és condicionada per un acte col·lectiu, amb intenció sociològica i psicològica. Així és com els conceptes que afecten la comunicació esdevenen en llur interpretació atzarosos, oscil·lants. I és així quan el concepte *entendre* esdevé per als humans arbitrari. Gomila, Melià i Oliver, en estudiar els matrimonis lingüísticament mixtos (català/castellà) a Mallorca, ho fan palès:

MC10/P: és dir xerram sa menuda i jo pim pum (.) amb ella castellà i después sa menuda amb ella castellà se gira a jo (.) mallorquí és:

MC10/M: *Però es que la forma de ella tiene el acento muy muy payés muy muy cogido mi: yo no la entiendo eh!*. (p. 126).

Els humans entenem en funció del nostre interès i del nostre judici heretat o senzillament, contextualitzat. N'és una bona constatació l'estudi de Bernat sobre les parelles mixtes de la Plana de Castelló. En analitzar les identitats i actituds de

les entrevistades amb L1 castellana que no parlen valencià amb els fills, hi constata el previsible —amb dependència sempre de l'entorn més immediat— ventall de respostes culturals, imposades simbòlicament pels mecanismes de modelatge social, que un parlant pot tenir en un context on una de les llengües resta en dependència del capital simbòlic d'una altra, anomenada dominant. En referència a la resposta d'una d'aquestes dones (entrevistada PV08R) i a la seva actitud cap al valencià —atenció psicològica individual— i al seu ús —intenció sociològica col·lectiva—, hi constata, un cop més, el fet que les llengües no són ni neutres ni exemptes de voluntat humana social o pacte preestablert. Allò que pensam que és nostre i individual i intransferible —llegiu-hi opinió— és en bona mesura l'herència de l'educació contextual i el disseny d'un pla d'entorn:

Diu que li costa parlar valencià, que se sent ridícula quan el parla i que en castellà «soy más yo». No li importa que l'acusin de no parlar valencià. Diu que al poble (Nules) «se habla el valenciano de la calle no el de la tele». No va contestar la pregunta sobre la promoció del valencià. (p. 86)

En analitzar contextos en què les llengües són en contacte no només dins l'àmbit familiar sinó també en l'entorn social —i aquest tema és el bessó del llibre— és quan constata la vulnerabilitat de les opinions dites «particulars». Al mateix capítol, acabat d'esmentar, l'entrevistada PV05M veu el valencià i el seu entorn i la seva utilitat d'una manera ben diferent a la PV08R:

Va començar a parlar valencià en estudiar magisteri. Està penedida d'haver parlat castellà als fills i ara intenta parlar-los valencià (especialment amb la petita). Promoció sí, però sense imposicions.

I tanmateix l'actitud de la dona que estudià magisteri no deixa d'estar marcada pel sentit del que hem anomenat «la natural imposició». La llengua que fa de L1, i sobretot en l'esfera psicològica d'aquests parlants, és l'espanyol. Tota altra «imposició» és considerada perversa, pel fet de ser imaginada i viscuda com a una càrrega, una obligació: «Promoció del valencià sí, però sense imposicions».

A tall de cloenda, aquest és un llibre que ens parla de la comunicació entre els humans, de planificació grupal des de l'inconscient al conscient, que ens posa al descobert els nostres prejudicis més íntims i, per això mateix, més universals en tant que parlants: Ens ho recorda Boix-Fuster tot citant Mackey (1978: 7): «Només davant de Déu i per al lingüista són iguals les llengües».

BIBLIOGRAFIA

- MACKEY (1978): W. Mackey. «The importation of bilingual education models», dins: A Alayis, J. (ed.), *Georgetown University Round Table on Language and Linguistics*, Washington D.C.: Georgetown University Press, ps. 1-18.

La llengua i la literatura catalanes a les aules del segle XXI

MARC COMADRAN

Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Filologia Catalana
marc.comadran@gmail.comCASALS & FOGUET (2012): Daniel Casals i Francesc Foguet (eds.), *La llengua i la literatura catalanes a les aules del segle XXI*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

«Segons dades de l'*Estudi sociodemogràfic i lingüístic de l'alumnat de 4rt d'ESO de Catalunya* (2008), només un 34% dels joves que estudiaven 4t d'ESO el 2006 afirmen que parlen sempre o molt en català, mentre que un 55,3% diuen que no el parla mai o poc, i un 10% afirma que "tant català com castellà". Unes dades que ens indiquen que —amb els matisos que calgui— ens estem acostant al lllindar a partir del qual els sociolingüistes diuen que un procés de substitució comença a ser irreversible, que ja no és possible assolir la normalitat» (p. 146). Aquesta és una de les intervencions —aquesta, concretament, de Jordi Solé i Camardons— que conformen el llibre d'actes del *I Simposi sobre l'ensenyament de la llengua i la literatura catalanes a la Secundària i a la Universitat. Com i què hem d'ensenyar a les aules del segle XXI?*, celebrat el 14 d'octubre de 2009 a la sala Prat de la Riba de l'Institut d'Estudis Catalans. El simposi, organitzat pel Departament de Filologia Catalana de la Universitat Autònoma de Barcelona, va posar una «primera» pedra —si fem cas del títol— per construir un espai de reflexió continuada al voltant de l'estat de l'ensenyament de la llengua i la literatura catalanes.

Publicat tres anys després de la celebració del simposi, aquest llibre és, més enllà dels continguts que glossarem tot seguit, un testimoni valuós d'aquest estat de coses. Fins i tot pot ser llegit com a «revulsiu». Les conclusions del simposi de 2009 ja disparaven totes les alarmes sobre el present i el futur de l'ensenyament de la llengua i la literatura catalanes. S'hi constatava que el català a l'escola i a la universitat havia d'enfrontar-se a un seguit de canvis i «crisis» propis de l'Europa del segle XXI, però que ho havia de fer sense els mecanismes que s'havien revelat com a indispensables per a no morir —literalment, culturalment doncs— en l'intent. La citació que introdueix aquesta ressenya és només un dels exemples que dibuixen l'actual situació. El pòrtic de Daniel Casals i Francesc Foguet, coordinadors del simposi i curadors del volum, donen alguna de les claus per fer allò que hom en digué convertir neguis en dolors de part: «[d]e les intervencions en aquest simposi, se'n desprèn un clam unànime a favor del que Joan Martí anomena, en la benvinguda, 'un canvi de rumb' enèrgic que redreci una situació en caiguda lliure. No és una visió apocalíptica, sinó una constatació realista» (p. 10). Calia, encara segons els coordinadors, «passar directament a l'ofensiva i mirar el futur amb esperança crítica, exigència i compromís» (p. 11) i s'havia

de comptar amb l'ajuda de diferents agents, entre els quals els polítics: es volia una «reacció política clara, un suport institucional decidit, que aportí recursos econòmics i que dignifiqui la professió» (p. 10).

L'ofensiva en l'àmbit de la política educativa finalment ha arribat, però exactament en sentit contrari al reclamat. En quatre anys, el panorama educatiu en català als Països Catalans ha passat de ser depriment a ser, ara ja sí, a les portes del que és insostenible. Algunes de les apreciacions generals d'aquest volum, no les conclusions a què porten, han quedat malauradament anacròniques pel curs dels esdeveniments. L'Estat encarregat de garantir els esmentats mecanismes per a l'educació en català ha premut l'accelerador en allò que, pel cas valencià, altra vegada Solé qualificava de «contraplanificació lingüística destinada a destruir progressivament la presència del català, en el que és un assaig de genocidi lingüísticocultural que hauria de ser denunciad, pel cap baix, al Consell d'Europa, a la UNESCO o a l'ONU» (p. 146).

L'aportació d'aquest llibre, doncs, queda marcada per un context que s'ha transformat en molt poc temps a cop de legislació. Recordem, d'entrada, que l'any següent de la celebració del simposi es va fer pública la sentència del Tribunal Constitucional contra l'Estatut i que, amb aquesta, va començar una campanya orquestrada per dinamitar des de les esquerdes el sistema educatiu català. L'orquestra retrona avui dia, a nosaltres lectors d'aquest llibre, per tots els flancs. Al Principat, la LOMCE —l'anomenada «Llei Wert», que introdueix enèsim canvis d'arrel ideològica arreu del territori— posa fi al sistema d'immersió en català i desautoritza els acords d'un sucursalitzat Parlament de Catalunya; al País Valencià, el model «trilingüe» desatén el dret de milers de famílies a educar els seus fills en valencià; a les Illes Balears i Pitiüses, la barbàrie anticatalanista, en un context en què els joves cada vegada parlen més castellà, ha portat el govern —que en el llibre encara s'anomena de «PP de més baixa intensitat [que el valencià]» (p. 146)— a eliminar el sistema d'immersió en català, a fomentar activament la tria del castellà entre els ciutadans, a establir controls «d'ideologia» entre el professorat i a imposar llibres de text *ad hoc* elaborats amb nova normativa «balear»; a la Franja de Ponent, el govern aragonès ha atemptat contra tot criteri científic i ha introduït, també a les escoles, l'encuny LAPAO per a referir-se a la llengua catalana; i a la Catalunya Nord i a l'Alguer, amb el català intentant sortir del procés de museïtzació, es continua resistint des de l'escola Bressola i des de projectes de reintroducció del català, respectivament.

És indubtable, per tant, que el món de l'educació, que és el que aquí ens ocupa, s'ha capgirat ràpidament i que justificaria plenament un segon simposi per a avaluar-ne les conseqüències, per tornar a situar el punt de partida i, si cal més contundentment, també el punt d'arribada. Amb tot, aquest llibre té plena vigència en l'essencial i és per això que molts dels canvis que s'han produït ja hi són pronosticats. Algunes de les dades que s'aporten permeten establir un contrast entre la situació descrita d'abans de 2009 i la situació de l'educació avui dia. I d'aquest contrast deriva la idea del llibre com a «revulsiu». En un moment en què

l'educació en català es veu amenaçada en tots els plans —també en els que no tracta el llibre, com és el de l'ensenyament del català fora del domini lingüístic, que les greus retallades a l'Institut Ramon Llull posa en un perill real—, aquest llibre contribueix a prendre consciència de la situació límit i, en definitiva, a apropar cada vegada més aquesta «reacció» de tota la societat, aquesta «ofensiva» que s'hi reclama.

El volum recull les reflexions, experiències, dades i propostes de docents i estudiants d'àmbits diversos de l'educació (secundària, universitat, formació d'adults). Després dels parlaments de benvinguda (Teresa Cabré, Francesc Danés, Oriol Izquierdo, Joan Martí i Xavier Villalba), Ramon Solsona enceta el llibre amb una conferència inaugural titulada «Elogi de la gramàtica amb 24.000 apatxes». Hi explica aspectes curiosos i divertits del fenomen de la (in)consciència lingüística dels parlants, especialment en el cas dels nens. És un recull d'anècdotes per a «enamorats de l'idioma» (p. 30) que, amb l'entusiasme que caracteritza el conferenciant, subratllen algunes de les peculiaritats de la feina del professor de català.

Les dues ponències del simposi ofereixen una visió més analítica. La primera, «Entre la legalitat i la realitat», és a càrrec de Jaume Aulet i Pere Martí, que focalitzen en el desfasament entre allò que prescriuen els currículums acadèmics i la realitat de les aules de secundària, batxillerat i universitat pel que fa a la literatura. Els ponents constaten la poca presència de la literatura en l'ensenyament de secundària i exposen les conseqüències que això comporta per a l'estudiant a l'hora de fer el salt a la universitat, especialment cap a Filologia Catalana. En aquest àmbit, també fan una primera anàlisi de l'aleshores recent aplicació de l'Espai Europeu d'Ensenyament Superior —el Pla Bolonya— a les diferents universitats del domini i esbossen el perfil del nou estudiant de Grau. La ponència acaba amb dotze «propostes concretes», entre les quals s'hi compta la reivindicació d'un curs específic de literatura a secundària, la creació de ponts de diàleg secundària-universitat o una intervenció rellevant en la programació de l'aleshores nou —i actualment d'èxit— màster universitari de professorat de secundària.

L'altra ponència és a càrrec d'Anton Carbonell i es titula «Ensenyar llengua i literatura a l'aula». Carbonell, crític amb les novetats curriculars introduïdes pel Departament d'Educació i amb el seguiment adotzenat dels llibres de text que promouen les editorials, exposa la seva experiència com a docent. Planteja alguns dels reptes a què s'ha vist abocat recentment —temes que es desenrotllen en altres intervencions— i reivindica l'encaix entre l'ensenyament de llengua i de literatura a l'aula. El llibre també recull el debat que es va organitzar a continuació, moderat per Francesc Foguet. Ponents i públic intercanvien experiències i propostes sobre el paper del professor en relació amb les lleis d'educació, amb el nou tipus d'alumnat i, en definitiva, amb una realitat globalitzada, tecnificada i que experimenta la decadència de les humanitats.

El segon bloc del llibre està conformat per les dues taules rodones del simposi. La primera, titulada «Els estudiants s'expliquen» i moderada per Ramon Pa-

nyella, dona veu a una «representació qualitativa» (p. 91) de l'alumnat d'ESO, batxillerat i universitat (Eloi Creus, Josep Andreu Palacios, Irene Roma, Judit Busquets, Clàudia Roda i Laia Terés). Sobre la base de qüestionaris proposats per l'organització, els estudiants fan una valoració crítica de l'ensenyament de les diferents competències comunicatives i del tractament de la llengua i la literatura a les aules. Si el bagatge en història de la literatura és l'aspecte positiu que es destaca de manera unànime, les seves intervencions també reflecteixen mancances del sistema quant a l'oralitat —que alguns relacionen amb la desatenció del teatre—, la pràctica escrita (creativa), l'aplicació de les noves tecnologies o l'ordenació dels continguts dels llibres de text i del currículum universitari, entre d'altres qüestions.

En la segona taula rodona, titulada «La didàctica de la llengua i la literatura» i moderada per Teresa Iribarren, hi participen quatre professors que exposen conclusions i propostes relacionades amb nous mètodes, eines i estratègies d'aprenentatge (Josep Camps, Josep-Francesc Delgado, Neus Faura i Jordi Solé i Camardons). La relació entre el llibre de text tradicional i el digital centren bona part de les intervencions. Quant a l'elaboració de materials, Camps explica com els canvis legislatius d'última hora i les pressions editorials condicionen el procés d'escriptura d'uns llibres que sovint acaben essent productes improvisats i d'aplicació cada vegada més efímera. Faura, per la seva banda, centra l'atenció en una qüestió poc tractada: la descoordinació entre els llibres de text de llengua i literatura catalanes i els de llengua i literatura castelleses per al període de secundària i batxillerat. L'anàlisi comparativa de dos casos demostra fins a quin punt «la ignorància mútua és pràcticament total» (p. 138) i evidencia la necessitat d'una major comunicació entre editorials, redactors i professors. Pel que fa al llibre digital, també Camps denuncia que la implantació a les aules s'ha fet de manera acrítica i poc planificada, com posa en evidència diàriament la manca d'infraestructura i de formació del professorat. És Delgado, però, qui en fa l'anàlisi més incisiva. Exposant les característiques d'un i altre tipus de llibre, tradicional i digital, i explica per què l'un i l'altre tenen funcions diferents i complementàries. Per aquest motiu, es mostra molt crític amb el «talibanisme informàtic» (p. 130), els interessos econòmics que hi ha darrere i la posició del Departament d'Educació: «tan intolerant és prohibir un mitjà modern com excloure'n un d'antic per llei administrativa o dogma de fe» (p. 128).

Aquestes reflexions sobre el llibre s'emmarquen en un context de crisi de valors i de crisi política. D'una banda, Delgado s'encarrega d'exposar, tot fent comparacions amb d'altres societats, la decadència que ha patit el concepte d'educació a la Catalunya del segle XXI. D'altra banda, Solé fa un repàs de la persecució política de l'escola catalana i ja preveu part de l'ofensiva que s'ha materialitzat en el període que va del seminari ençà. Tot i que veu el flux migratori dels darrers anys com una oportunitat clau per fer de la llengua catalana l'instrument de cohesió social, conclou que «ni la societat civil, ni l'escola tota sola no poden anar més enllà. [...] [N]ecessitem estructures d'un estat propi, d'un estat català, per

repensar l'educació, l'escola catalana i per posar les eines mínimes per promoure sense limitacions l'única llengua que només és pròpia dels Països Catalans» (p. 149).

La darrera part d'aquest llibre incorpora projectes i experiències específiques a l'aula. Marcel Fité i Montserrat Guixer parlen de «L'experiència de l'ensenyament de la llengua a l'aula d'acollida» i expliquen, basant-se en casos concrets, els avantatges d'utilitzar el joc com a recurs per a l'ensenyament de la llengua. Oriol Prat repassa aspectes bàsics que cal seguir a l'hora de tractar «Les TIC i la literatura a l'aula». Finalment, Llorenç Soldevila exposa sumàriament la manera com ha organitzat les classes de llengua de primer curs a les carreres de Comunicació de la Universitat de Vic en el període 2005-2009.

En conjunt, les actes d'aquest simposi posen sobre la taula unes primeres valoracions crítiques sobre l'estat actual de l'ensenyament de la llengua i la literatura catalanes. Malauradament, no ha prosperat un dels objectius nuclears del simposi, que era la creació d'un Observatori de l'Ensenyament de la Llengua i la Literatura Catalanes a la Secundària i a la Universitat —aquesta proposta, elaborada per Pere Martorell, s'adjunta en apèndix al final del volum. És una llàstima perquè sens dubte podria haver estat un instrument científic útil per constatar l'ofensiva i alertar la societat i les autoritats nacionals i internacionals pertinents de l'ofensiva que l'educació catalana ha patit del 2009 ençà. En qualsevol cas, això encara fa més necessària una segona edició del simposi, la continuïtat que reclamen Montserrat Anton i Albert Jané en el parlament de cloenda. Esperem, pel bé de tots, que així sigui i que no fem massa tard a l'hora d'activar la reclamada «reacció».

Dues gramàtiques poc convencionals

CRISTINA ALBAREDA

Universitat de Barcelona, Departament de Filologia Catalana
c.albareda.valls@gmail.com

1. MAS & VILAGRASA (2012): Marta Mas i Albert Vilagrà: *Gramàtica catalana de la A a la Z*, Barcelona: PAM.
2. ESTEVE & MELIÀ (2011): Francesc Esteve i Josepa Melià: *Gramàtica zero: el millor ús amb la mínima gramàtica*, València: Servei de Política Lingüística de la Universitat de València.

Amb poc temps de diferència, han sortit publicades dues gramàtiques sobre el català no gaire convencionals, perquè pretenen descriure la llengua d'una manera fàcil i molt accessible. Els títols ja donen pistes del seu tret diferencial. Per

una banda, la *Gramàtica zero: el millor ús amb la mínima gramàtica* pretén ensenyar correcció gramatical amb la mínima terminologia gramatical, per tal que hi pugui accedir fins i tot l'usuari de nivell zero. És obra de Francesc Esteve i Josepa Melià, membres del Servei de Política Lingüística de la Universitat de València, publicada l'any 2011 amb el suport de totes les universitats públiques valencianes, i ha tingut una molt bona acollida. També consta d'una versió digital. Per una altra banda, la *Gramàtica catalana de la A a la Z*, es tracta d'una gramàtica ordenada alfabèticament, la primera d'aquesta tipologia en català, a partir tant de les pròpies paraules de la llengua com dels termes gramaticals, de manera que és accessible per a tot tipus d'usuari. Elaborada pels filòlegs i professors de llengua Marta Mas i Albert Vilagrassa, i publicada l'any 2012 per Publicacions de l'Abadia de Montserrat, també ha tingut molt èxit.

En ambdós casos es tracta d'obres descriptives de la llengua, sense voluntat prescriptiva, malgrat que pretenen ajudar el lector a usar correctament la norma lingüística. Tot això fa que també esdevinguin una eina útil per als professionals de la llengua. De tota manera, no es tracta de manuals d'aula, sinó d'obres de consulta, ja que, malgrat l'abundància d'exemples, no consten d'activitats pràctiques, a diferència d'alguna altra obra similar recent, com la *Gramàtica pràctica del català* de l'Editorial Teide.

Cada gramàtica presenta un enfocament diferent. Mentre que en el cas de la *Gramàtica zero*, és clar l'enfocament vers aspectes sintàctics que porten confusió, en el cas de la *Gramàtica catalana*, l'enfocament és més exhaustiu i engloba no només la sintaxi, sinó també altres àmbits de la llengua. En la introducció de la *Gramàtica zero*, que es presenta en diversos apartats («A tall d'invitació», «Què és la *Gramàtica zero* i què aporta de nou?», i «*Gramàtica zero*, triple consultabilitat: ús per a aprofitar-la al màxim»), els mateixos autors justifiquen el fet de centrar-se essencialment en qüestions de sintaxi perquè els dubtes sintàctics han estat normalment els menys tractats; però també pel fet que, alhora, la sintaxi és la part fonamental de l'expressió. D'altra banda, la *Gramàtica catalana*, a part de tractar qüestions de sintaxi, tracta temes d'ortografia, de morfologia, d'una part de lèxic, i també hi ha qüestions formals o de discurs.

La varietat dialectal de referència de cada gramàtica no és la mateixa, així com tampoc el seu abast pel que fa a la descripció de les diferències dialectals. La *Gramàtica zero* parteix de la varietat valenciana, ja que molts dels punts tractats i els seus exemples pertanyen a aquest dialecte, malgrat que això no sigui explícit, i només es fan referències puntuals a altres varietats dialectals; en canvi, la *Gramàtica catalana* expressa de forma explícita que parteix del dialecte central, i no es fa esment a cap altra varietat.

Els autors de la *Gramàtica zero*, a part de no esmentar la seva varietat de referència, eviten fins i tot anomenar al voltant de quina llengua han elaborat aquesta gramàtica, segurament per estalviar qualsevol tipus de conflicte terminològic pel que fa a la denominació de la llengua catalana al País Valencià. Tot i això, pretenen millorar la situació social d'aquesta llengua que no s'atreveixen a ano-

menar, ja que consideren que la seva gramàtica és una eina de divulgació de la normativa lingüística consolidada, la qual cosa significa una millora de la qualitat d'ús de la llengua que també ha de fer-ne millorar la quantitat d'ús. Així, expressions pròpies valencianes com *n'hi ha llet?* o *més aïnes* no s'anomenen com a tals. En canvi, altres expressions sí que apareixen com a valencianismes, com el temps verbal *haguera* o el mot invariable *mateixa*. Pel que fa a les altres varietats dialectals, les referències que hi ha són puntuals i poc exhaustives, de manera que es pot afirmar que aquesta gramàtica està orientada bàsicament a la comunitat lingüística valenciana. Per exemple, *a Nadal* o *per Nadal*, no s'especifica on s'usa cadascuna de les variants, i en el cas concret de les combinacions pronominals, es fa una caracterització primerament basada en el sistema valencià, cosa que l'usuari no sap fins al punt 6 de l'explicació, i no és fins al final de tot, en l'apartat més especialitzat, que s'introdueix el sistema basat en el dialecte central i és allà on es parla de què és normatiu.

En contraposició, en la *Gramàtica catalana de la A a la Z* queda molt clar, tant en el títol, com en la «Presentació», que aquesta és una gramàtica de la llengua catalana, i també es descriu el context sociolingüístic en el qual apareix. Un context de nous reptes socials i de noves metodologies lingüístiques que requereixen noves eines per ensenyar i estudiar la llengua catalana, i ajudar-la a assolir la plena «normalitat» de què gaudeixen les altres llengües; un camí iniciat els anys vuitanta. En altres paraules, es tracta d'una obra que pretén omplir el buit d'una gramàtica d'ús en llengua catalana. D'altra banda, en la «Introducció», s'explicita que l'obra se centra en el dialecte central i, per tant, està orientada a la comunitat lingüística d'aquesta varietat. En conseqüència, no es fa cap incís de tipus dialectal. De vegades, tampoc no es fa referència a alguns fenòmens propis del dialecte central, com la confusió entre *amb* i *en*. Així, doncs, es vincula exclusivament la llengua catalana amb el dialecte central i, d'aquesta manera, es perpetua una confusió que justament no afavoreix la normalització del català.

Pel que fa a l'estructura i el format, totes dues gramàtiques cerquen la simplicitat i un grafisme molt visual. Per una banda, la *Gramàtica zero*, de format més reduït i amb predomini del color verd, s'articula al voltant de tres blocs: «Fonamental», que tracta errors sintàctics fonamentals i freqüents, «Les errades típiques dels castellanoparlants», que serveix per a usuaris que tenen interferències, i «General», en què s'agrupen la resta de temes que inclouen tant aspectes sintàctics com alguns aspectes lèxics i també lexicoortogràfics. En aquest darrer bloc, també hi ha algun tema de caràcter formal com la manera d'escriure una data. Finalment, hi ha un quart i últim bloc que es titula «Termes gramaticals», diferenciat dels altres per un fons de tonalitat verda i perquè s'hi expliquen aquells termes gramaticals imprescindibles que han anat apareixent al llarg de l'obra. I encara en últim terme, hi ha una breu secció força útil, «Recull d'expressions errònies de substitució automàtica», en què es donen les solucions correctes i genuïnes a expressions i connectors lingüístics influenciats per la llengua castellana.

Tots els temes dels diferents blocs tenen un format de fitxa. Les fitxes van encapçalades per un quadre sinòptic amb la informació més rellevant i amb alguns exemples significatius. Tot seguit, hi ha les explicacions, que són simples, clares i estan ordenades en apartats i subapartats numèrics. I finalment, en algunes fitxes, hi ha un apartat titulat «Especialitzat», de fons verd, dedicat a aspectes gramaticals més tècnics, com les combinacions de pronoms, o, de vegades, serveix per remarcar algun aspecte de la normativa, com l'ús de l'article davant dels noms de dia. En alguns casos, tant en els apartats normals com en l'«Especialitzat», es fan comparacions amb formes equivalents d'altres llengües pròximes (castellà, francès, italià i anglès); un recurs molt útil per als usuaris que coneixen aquestes llengües. Per consultar l'obra, hi ha dues possibilitats: una taula de continguts inicial en què els temes s'exposen a partir d'exemples —fins i tot de formes incorrectes—; i l'índex analític final de l'obra, en què apareixen ordenats tant termes lingüístics com construccions i mots que s'han tractat.

Per la seva banda, el format de la *Gramàtica catalana de la A a la Z* és més gran, també consta de més pàgines, i el color predominant és el vermell. Quant a l'estructura de l'obra, es basa en l'ordenació alfabètica dels temes gramaticals tractats, sota la denominació dels mots afectats o dels termes gramaticals als quals fan referència, de manera que de vegades es repeteixen conceptes en diferents apartats (ex. *això/allò/aquest/aquell* i *demostratius*). Amb això es pretén agilitzar la cerca dels continguts també per als usuaris bàsics. Per això no es fa necessària una taula de continguts, i l'obra només consta d'un índex analític final. Un cas que exemplifica molt aquesta metodologia és els pronoms febles, que es presenten cadascun per separat i ordenats alfabèticament, de manera que no apareixen consecutivament, però també agrupats en un apartat genèric. Això vol dir que hi ha explicacions que es van repetint a cada pronom i també en aquest darrer apartat. D'altra banda, si bé, doncs, aquesta gramàtica és exhaustiva perquè tracta tots els temes gramaticals de la llengua, en alguns casos les explicacions no són tan tècniques com en la *Gramàtica zero*, que només en tracta alguns, de manera que els lingüistes experts hi poden trobar a faltar un cert grau d'aprofundiment.

Cada tema consta d'un títol gros en vermell i s'estructura en diversos subtítols, amb explicacions breus, clares i introduïdes per una numeració amb lletres, i amb molts exemples, tant de correctes com d'incorrectes. En alguns casos, s'incorporen quadres per tal d'encabir llistats o condensar les informacions. D'altra banda, hi ha algunes explicacions destinades a persones que no tenen el català com a primera llengua o a professionals que es dediquen a l'ensenyament del català com a llengua estrangera, com les maneres de preguntar i de dir l'hora o els horaris, o els exemples ratllats incorrectes d'expressions que un parlant nadiu no diria mai a causa de la seva agramaticalitat.

En resum, ambdues gramàtiques són el resultat d'un treball molt intens i complet —aporten moltes solucions a les incorreccions, incorporen nombrosos exemples, fan una caracterització molt detallada dels punts tractats, i en alguna

qüestió de confusió, hi ha la voluntat de clarificar dubtes—. Assoleixen també l'objectiu de ser uns textos d'accés fàcil als continguts. I, malgrat no aportar una visió dialectal de conjunt, són, en definitiva, unes obres de gran utilitat per a usuaris amb inquietuds lingüístiques, estudiants i professionals de la llengua.

RESSENYES INDIVIDUALS

CABRÉ, Miriam: *Cerverí de Girona: un trobador al servei de Pere el Gran*, Barcelona – Palma, Universitat de Barcelona - Universitat de les Illes Balears: Publicacions de la UB, 2011, «Blaquerna», 7.

GABRIEL ENSENYAT PUJOL

Universitat de les Illes Balears, Departament de Filologia Catalana i Lingüística General
gabriel.ensenyat@uib.cat

A partir de treballs seus anteriors sobre Cerverí de Girona, l'autora ofereix una visió de conjunt del trobador, en la qual matisa, amplia i corregeix anteriors punts de vista, però també ens n'ofereix noves interpretacions, a voltes puntuals i en altres de caràcter més general. Aquest plantejament global, expressat en les seves pròpies paraules, vol marcar un «full de ruta» a l'hora d'atansar-se a la figura i l'obra de Cerverí, cosa que creiem que aconsegueix plenament, per tot un seguit de motius que exposarem en les línies que segueixen.

D'antuvi, cal indicar que la poesia de Cerverí presenta una sèrie de característiques definidores. En primer lloc, pel que fa a la fortuna crítica que l'ha acompanyada, com a peça clau sobre els inicis de la «literatura nacional», es va salvar de la visió negativa i decadent que la romanística antiga va difondre sobre els trobadors tardans. En conseqüència, ens trobam davant un poeta situat en la primera línia de la literatura catalana medieval, autor d'una obra considerada, en certa manera, peculiar, ja que, segons la visió més habitual, permetia lectures força ambivalents, amb indicis contradictoris i diversos punts de vista interpretatius. Tot plegat, a cavall entre la tradició trobadoresca i la lírica catalana medieval. Però, com analitza amb solidesa argumental Miriam Cabré, les contradiccions són aparents i formen part del joc literari de Cerverí, l'estudi i la interpretació del qual, òbviament, constitueix l'objecte central del llibre.

En aquest sentit, el primer aspecte a tenir en compte és la condició de poeta cortesà de Cerverí de Girona, el qual també estigué (abans, pel que sembla) al servei dels Cardona, al casal dels quals ja s'havia fet un nom en entrar a la cort.

Una cort, val a dir, que no és la de Jaume I, ja que el rei a qui esmenta en les seves composicions és Pere el Gran, cosa que ens obliga a revisar determinades consideracions anteriors. Hi estigué vinculat des de 1267, quan aquest encara era príncep, fins a la mort de tots dos, esdevinguda, segons sembla (en el cas de Cerverí), el 1285, el mateix any que morí el monarca. Per això, una gran part de la seva obra fa referència als projectes i problemes polítics de Pere el Gran, primer com a infant i després com a rei.

Aquest estatus de Cerverí li permet considerar-se un professional de les lletres, amb plena consciència de ser-ho. Per això, en defensava la posició. Ell era un home de lletres, en la línia dels laics que des del segle anterior s'havien acostat al saber, amb la formació pròpia del cas, diferent de la dels eclesiàstics. Ell mateix ho resumeix en els següents mots: «Sitot latí no say» ('encara que no sé llatí'). Som davant l'escriptor ja no versat en llatí però competent en vernacle, a diferència de segles enrere.

En relació amb la tasca que desenvolupa, fins i tot dóna lliçons sobre els requisits i els perills del seu ofici. Aquests últims, en concret, es deriven de la corrupció i la precarietat de l'ofici de trobador. Per això, cal que sigui íntegre, no llagoter. I, de fet, ell procura donar realment aquesta imatge, ja que la seva condició de poeta cortesà no li impedeix d'ésser alhora honest i crític. El criteri que el guia és el de lloar els bons i blasmar els dolents.

Un altre aspecte a comentar en relació amb el seu ofici és la jerarquia de valors que estableix, segons la qual els trobadors són superiors als joglars. I hi trobam contradiccions aparents sobre el seu punt de vista relatiu als joglars, ja que a vegades els condemna, altres voltes es presenta com un antic joglar o un quasi joglar i, en d'altres, desmenteix que ho sigui. Segurament en tot això hi hem de veure algunes acusacions rebudes en aquest sentit pels seus detractors, que no ens han arribat, i que motivaren la resposta del trobador.

A través de tot plegat, hi detectam la construcció del personatge que es deriva de la seva obra, a base de motius reals i d'aprofitar llocs comuns literaris. És a partir d'aquest segon sentit que s'identifica amb el nom *Cerverí*. Un nom artístic, d'altra banda, assimilat a la seva poesia, d'ací que, expressament, als *Versos proverbials* signi amb un nom que ningú no coneixerà ni identificarà: «can mon nom ausiran, / ne·ls sovendrà de me». I ho fa perquè són uns versos diferents d'aquells que abans havia fet, lleugers i frívols, que havien estat divulgats cantant («leugers e venarsals, / c'ay, en cantan, retrayts»). Però hi ha semblances de to i de contingut, que expressen la doble personalitat del nostre autor.

Un altre aspecte destacat de Cerverí és el coneixement que té de les tendències intel·lectuals contemporànies, renovadores de la tradició. En aquest sentit, el veiem immers en les polèmiques intel·lectuals del seu temps, dins i fora del marc trobadoresc, i molt atent als nous paràmetres culturals. Val a dir que les tendències i la seva influència tindran continuïtat, al contrari del que s'esdevingué amb la seva figura. Per això és l'autor de lírica amb una transmissió més ben documentada i de difusió més àmplia, cosa que el converteix en la

baula de la cadena poètica que el vincula amb la tradició postrobadoresca catalana.

Pel que fa als elements que constitueixen la seva narrativa amorosa, cal assenyalar que aprofita una sèrie de motius literaris i de recursos metodològics d'origen escolar, adaptats dels autors clàssics, i llegits i comentats pels tractadistes medievals. En aquest sentit, l'amor és l'origen de la vocació poètica i de l'adquisició de saviesa de Cerverí, el qual el presenta com una condició *sine qua non* del trobar. És la seva tria preferida a l'hora de compondre els poemes, però, com veurem tot seguit, també es veu compel·lit a tractar altres temes, amb una nòmina remarcable de *razos*. Les circumstàncies personals, lligades a la seva condició àulica, el portaren sobretot a denunciar i mirar de reconduir el declivi moral de la societat, ja que posseïa el saber que li ho permetia. Per això, en un moment determinat abandona la lloança de la dona per convertir-se en àrbitre de la moral a la cort, en flagell dels malvats i en glossador de la doctrina moral i la cortesia. En relació amb tot això que comentam, *La faula del rossinyol*, analitzada al capítol cinquè, ofereix una imatge del protector que després experimenta un gir radical. Ho podem veure al següent capítol, «La lírica del rei», en què Cerverí adopta la figura del moralista.

La matèria política és present a la seva obra amb força cap a la meitat de la dècada de 1270, quan Cerverí vitupera, en els seus sirventesos, Carles d'Anjou, la noblesa catalanoaragonesa (en aquelles saons, revoltada contra la monarquia) i l'infant Ferran Sanxis de Castre, germanastre de Pere, que en aquell moment s'havia convertit en el cap dels nobles sublevats i en aliat dels angevins. A partir de 1276, coincidint amb l'entronització de Pere el Gran, detectam un canvi sobtat en la producció de Cerverí: desapareix el to de crítica agressiva que caracteritzava els sirventesos d'abans i disminueixen notablement les referències evidents a esdeveniments polítics concrets. Tot i així, n'amonesta «alguns», uns destinataris molt específics que hem de suposar situats generalment en un entorn immediat. En arribar a aquest punt, hem de remarcar que els poemes d'aquesta etapa representen més de la meitat del total del corpus de Cerverí.

Quant a l'aspecte qualitatiu, o més qualificatiu, durant aquests darrers deu anys Cerverí ofereix una literatura apropiada per a un entorn real: tracta temes que considera útils en un ambient cortesà, els quals responen a una moda que prestigia i que ajuden a conformar una imatge desitjada per al rei i, per extensió, per a la cort.

Un altre aspecte important és l'estudi de les tries formals que fa Cerverí, ja que privilegia els models propis de la producció trobadoresca de mitjan segle XIII i les formes innovadores. I les adapta a les necessitats de cada moment. Així, per exemple, resulta molt simptomàtica la importància que a partir de 1276 dóna al *vers*, una circumstància que, juntament amb l'ús ampli que també en fa Guiraut Riquier, porta el *vers* a convertir-se en un gènere amb trets identificatius propis a la tractadística posterior. A partir d'ara aquest esdevé, a través de Cerverí, el nou mitjà per difondre la ideologia que emanava de la cort reial catalana, tothora que

les *cansos* i les peces de ball que havien caracteritzat l'etapa anterior ja havien tingut el seu efecte, mentre que els sirventesos començaven a perdre prestigi. Per contra, el trobador manté de manera moderada l'ús de la *pastorela*.

Així mateix, volem remarcar que un dels aspectes més interessants de l'obra que ressenyam, el constitueix la part dedicada a l'estudi de la cort cultural de Pere el Gran, un aspecte gens tractat. D'antuvi, cal considerar que les corts del segle XIII experimentaren un notori creixement, una diversificació notable i un increment de la maquinària administrativa, cada cop més sofisticada i complexa. Tot això portà cap a una tria d'oficials lleials al rei, atès el context polític del moment i les tensions a tres bandes entre monarquies, noblesa i papat. Recordem que el cas més paradigmàtic del segle XIII, en relació amb aquest aspecte, el constitueix la fundació de la Universitat de Nàpols per part de Frederic II, el 1224, amb la intenció de desempallegar-se de funcionaris eclesiàstics i envoltar-se de laics preparats i fidels que poguessin servir bé els seus interessos en l'enfrontament amb el papat.

En definitiva, ens trobam en un món de tensions, lluites de poder entre els membres de la vella aristocràcia, com a consellers naturals del rei, i els grups emergents, a la recerca de la promoció social i econòmica basada en una carrera administrativa. Si això ho aplicam al cas del nostre trobador, la pregunta és òbvia: el paper de Cerverí en la cort de Pere el Gran ho reflecteix, tot això?

En qualsevol cas, la protecció de la cultura es convertí en un dels elements imprescindibles de la imatge d'un príncep ideal. Per això, a través de les (poques) notícies conegudes i de tot el que podem deduir a partir de les consideracions de Cerverí, cal plantejar una nova política cultural del rei, de la qual sorgeix la poesia política al servei dels interessos de l'infant, així com l'amorosa, en què el monarca és presentat com un expert jutge i coneixedor de la matèria. De fet, sabem que Pere el Gran també exercí de trobador: ell mateix va compondre una *tensó*, adreçada a Peironet, així com unes cobles que realitzà a l'entorn de la invasió francesa de 1285. Cerverí mateix fa referència a l'habilitat del rei com a trobador. Tot plegat, ens porta també a constatar la vàlua real del saber en aquell entorn i si la lírica de Cerverí, durant aquest període, pogué perseguir alguna finalitat més concreta. De fet, a través del trobador, Pere el Gran també assoleix prestigi com a mecenes cortès. En aquest sentit, Cerverí contribueix a crear la imatge de la cort del seu rei com un centre de cortesia.

Finalment, resulten del tot fonamentades i escaients les hipòtesis de reconstrucció cronològica dels poemes que planteja l'autora del llibre. Com que som davant una obra estretament relacionada amb la protecció reial, el fet permet la interpretació en clau històrica de poemes concrets i, per tant, les propostes de datació. També resulta interessant copsar el pes important que tenen en Cerverí els gèneres qualificats de menors per la tractadística posterior.

En definitiva, gràcies a les pàgines d'aquest estudi, gaudim a partir d'ara d'una aproximació molt completa al corpus de Cerverí i de molts dels aspectes que es deriven de la seva extensa obra.

FRIEDLEIN, Roger: *El diàleg en Ramon Llull: l'expressió literària com a estratègia apològica*, Barcelona - Palma: Universitat de Barcelona - Universitat de les Illes Balears, 2011; «Blaquerna», 8.

JOSEP E. RUBIO

Universitat de València

jerubio@uv.es

El llibre de Friedlein es presenta com una contribució a l'estudi de l'expressió literària en Ramon Llull, una qüestió important des del moment en què Jordi Rubió va clarificar el paper de la literatura en el projecte missional lul·lià (RUBIÓ I BALAGUER 1957). Des d'aleshores, queda clar que l'estudi de l'expressió literària present en algunes obres de Llull és inseparable del coneixement del seu pensament i, específicament, del «nucli dur» de la seua filosofia, l'Art lul·liana, ja que la utilització de determinades formes literàries i retòriques té la finalitat de presentar, des d'una estratègia comunicativa eficaç, uns continguts doctrinals que són al cor de l'obra lul·liana.

Una de les formes literàries més emprades per Llull és el diàleg. L'estudi de Friedlein és especialment interessant perquè aborda amb deteniment aquest gènere que, com queda palés després de la lectura del llibre, és absolutament central en la producció de Llull. Es tracta doncs d'un treball necessari per aclarir la manera com Llull emprà estratègies literàries amb una finalitat apològica. En concret, l'estratègia de presentar el contingut de moltes de les seues obres en forma de ficció dialogada. L'autor considera en primer lloc la inserció dels diàlegs lul·lians en la tradició clàssica i medieval del gènere. A partir de la constatació que les tres tradicions dialògiques de l'Antiguitat clàssica (Plató, Ciceró i Lluçia) no exerceixen una influència directa en l'edat mitjana, es planteja la necessitat d'estudiar cada diàleg medieval sobre el rerefons dels diàlegs cristians primerencs. Els pressupòsits metodològics que sustenten l'estudi són sòlids, ja que es preocupa per esbrinar detalladament els criteris de delimitació del diàleg com a gènere per arribar a una definició que siga vàlida per a aquest en la seua forma medieval i veure, posteriorment, com el diàleg lul·lià s'hi ajusta. Del general al particular, la part introductòria assenta doncs els conceptes en joc abans d'entrar a l'anàlisi en detall de cada obra.

En la part dedicada a les característiques del diàleg lul·lià és interessant la relació que s'estableix amb l'Art lul·liana i la forma de preguntes i respostes. Més enllà del context cultural i literari del moment, l'especificitat de l'Art podria explicar algunes característiques del diàleg lul·lià; per exemple, es qüestiona si l'esquema de preguntes i respostes de l'Art pot tenir relació amb el diàleg com a forma literària. Tot i que, al nostre parer, la descripció resumida que es fa de l'estructura d'un «tractat típic de l'Art» és incompleta, la conclusió a què hom arriba (que «el diàleg com a principi de producció textual no sorgeix del principi de preguntes i respostes», p. 65) és correcta. Incompleta perquè no es pot reduir

l'Art a un alfabet d'abreviatures, figures, sèries de conceptes i tot seguit preguntes. Aquesta és la visió mecanicista de l'Art combinatòria com a «màquina de pensar» que obvia elements importants com les «condicions», els «modes» o les «definicions», els autèntics criteris de validació de les respostes (de fet, són les respostes a les qüestions). Entre els conceptes repartits en figures i les qüestions hi ha un abisme que no es pot salvar sense aquests components més discursius que són presents a totes les versions de l'Art. Una presentació més completa de l'Art, no exclusivament reduïda a figures i preguntes-respostes, hagués oferit probablement més material per a la reflexió sobre aquest punt tan destacat com és el de la seua relació amb la forma literària del diàleg. Friedlein es pregunta també si Llull vinculà el seu mètode artístic a textos literaris dialogats d'estructura pregunta-resposta i, a la recerca de fonts, arriba a la conclusió que «l'Art lul·liana com a mètode pot ser concebuda com una forma, inspirada per textos com ara el *Llibre de Sidrac*, de sistematització i automatització de seqüències de preguntes i respostes» (p. 64). Com acabem d'exposar, no creiem que l'Art es pugui reduir a un sistema automàtic que genera preguntes i respostes i, a més, sembla més senzill trobar la inspiració lul·liana per a aquest sistema en una font més pròxima i evident com són les *quaestiones* dels tractats escolàstics.

Després de l'extensa introducció segueix l'estudi detallat de sis diàlegs lul·lians. El lector trobarà informació valuosa per al coneixement de cada una de les obres. No sols s'exposa amb precisió el contingut de cada text, sinó que s'interpreta a la llum d'altres textos lul·lians i, sobretot, es fa un exhaustiu estudi de l'estructura i dels elements retòrics que donen la clau per a comprendre el que pretenia Llull amb cada diàleg. Es tracta doncs d'un model d'accés interpretatiu als textos lul·lians que té en compte l'ús de l'expressió literària com a estratègia apològica, de manera que respon perfectament a l'objectiu plantejat des del títol. Per exemple, és destacable, en el cas del *Llibre del Gentil*, la interpretació que es fa de l'*hortus deliciarum* de l'inici com a al·legoria de la sensualitat relacionada amb l'escatologia musulmana, oposada a la interpretació dels arbres, representatius de la contemplació i de l'escatologia cristiana, però també element d'enllaç entre els plans narratiu i argumentatiu de l'obra. O en el cas del *Liber Tartari* l'estudi completíssim de l'estructura que serveix per a fer llum sobre la relació entre forma i contingut. Friedlein s'adona de la peculiar divisió del comentari del psalm *Quicumque vult*, que no respon als paràmetres estructurals més corrents: trenta-cinc parts o versicles en lloc dels quaranta habituals. Com que la seqüenciació imposada en aquest cas és 1+16+1+16+1, clarament simètrica, Friedlein identifica un referent trinitari en aquesta composició numèrica (1+1+1), però afegeix que les xifres escollides (setze i trenta-cinc) no tenen «cap significat que es pugui relacionar amb el *Liber Tartari*» (p. 138), a diferència del quaranta, un dels números més significatius en les al·legories numèriques cristianes. La clau en aquest cas ens la dona, un cop més, la referència a l'Art, sempre necessària per entendre qualsevol obra de Llull: setze és el número estructurador de les versions primeres de l'Art, anomenades precisament «quaternàries» per aquest motiu (4x4).

El *Desconhort* i la *Consolatio venetorum* escenifiquen converses de tema consolatori en les quals l'autor apareix com a interlocutor. Aquesta part ofereix reflexions valuoses sobre les formes d'expressió del jo en els pròlegs de les obres lul·lianes anteriors al primer dels textos esmentats i resol alguna aparent incongruència sobre el perfil moral amb què aquest jo es presenta en el *Desconhort*. Amb una bateria de dades precises, Friedlein demostra que la ira que el caracteritza no és un vici, sinó que respon a l'espècie d'«ira virtuosa» present en el discurs moral d'altres autors com St. Tomàs i considerada pel mateix Llull en obres anteriors com el *Llibre de contemplació*. Per arrodonir l'argumentació podem afegir que també en l'Art (i de nou la connexió entre l'Art i la resta de la producció de Llull és manifesta) es troba aquesta consideració virtuosa de la ira: ja a l'*Art abreujada d'atobar veritat* es presenta en la part dedicada a l'aplicació de la figura V, la de les virtuts i els vicis.

Les *Oracions e contemplacions de l'Enteniment* és un altre dels diàlegs lul·lians objecte d'estudi. Aquest permet analitzar no sols la representació del jo en els diàlegs, sinó també especialment l'ús de personificacions, un recurs molt emprat pel nostre autor. El minuciós treball sobre el contingut d'aquest text porta a Friedlein a una conclusió molt important, l'abast de la qual va més enllà d'aquest estudi, i que en alguns altres ja havíem apuntat: la «contemplació» és una activitat de l'ànima racional identificada amb la «demostració» (RUBIO 2012). Aspectes fonamentals del pensament lul·lià són doncs analitzats amb una claredat expositiva molt notable gràcies al treball interpretatiu sobre els diàlegs d'aquest llibre, la qual cosa mostra que els textos representatius d'aquest gènere són, per a Llull, eines fonamentals per a la transmissió de les seues idees. Així, el darrer dels diàlegs estudiats, la *Disputatio Fidei et Intellectus*, entra directament al cor d'un dels temes principals de la filosofia lul·liana: el de les relacions entre fe i raó. Però l'aportació principal d'aquest llibre és la manera com Friedlein és capaç de posar en relació el contingut doctrinal de cada diàleg amb una forma literària que és exhaustivament analitzada. En aquest cas, el diàleg entre Fe i Enteniment té dues parts: en la primera és *Fides* qui sembla imposar-se al seu interlocutor, mentre que en la segona assistim a un capgirament de la distribució de les forces i a la victòria dialèctica d'*Intellectus*. Els referents textuais identificats són diferents en cada part: el gènere romànic del «debat» en el primer cas, i les *quaestiones disputatae* en el segon. Llull és el mestre de l'hibridisme i de l'aprofitament de referents diversos que, convenientment identificats, com fa Friedlein, poden aportar informació valuosa sobre el sentit del discurs amagat rere l'embolcall.

El darrer capítol està dedicat a presentar les característiques del diàleg lul·lià com a model literari. Com a conclusió de les anàlisis anteriors de textos específics, hom pot identificar alguns trets com, per exemple, el que Friedlein anomena «la hipertròfia de l'estructura». De nou es fa palesa una de les virtuts principals d'aquest treball: no es limita a l'enumeració de les característiques detectades, sinó que intenta explicar-les des de la concepció estètica lul·liana per tal de dibuixar les línies mestres del projecte «literari» de Ramon Llull. Així, s'apunta cap a

les idees d'*ordo* i de *pulchritudo* de la *Rhetorica noua* com a fonament teòric que explica la praxi lul·liana del diàleg. L'estudi es completa amb una breu però interessant panoràmica del diàleg en el lul·lisme iberoromànic medieval i amb un apèndix que conté el corpus dels diàlegs lul·lians amb una presentació resumida, en forma de fitxa, de cadascun d'ells.

En resum, un treball de referència sobre un aspecte no massa estudiat però pendent d'anàlisi en la recerca lul·liana de les darreres dècades. L'estudi de l'articulació entre forma literària i contingut doctrinal en l'obra de Llull a partir de les idees retòriques de l'autor és un camp obert des de la publicació dels articles pioners de Jordi Rubió i Balaguer. Fins ara només havia estat apuntada en el *Llibre d'amic e amat* (PRING-MILL 1962-1967) i en el *Llibre de contemplació* (RUBIO 1995). La consideració en bloc de tot el corpus dels diàlegs lul·lians aprofundeix sens dubte aquesta línia d'estudi. Hem de celebrar doncs la publicació en català d'aquest estudi, originalment escrit en alemany. En aquesta versió catalana s'actualitza en algunes notes la bibliografia, ja que ha transcorregut una dècada des de l'aparició de l'estudi original. No es tracta d'una actualització sistemàtica, sinó de referències puntuals importants. En aquest punt, caldria remarcar que unes quantes referències bibliogràfiques presents en el text no han estat recollides en la bibliografia final. Així, Ruhe (1987), citat, per exemple, a la pàgina 49, no està recollit a la bibliografia. Com tampoc Friedlein i Traninger (2001) o Traninger (2001), citats en nota respectivament a les pàgines 53 i 57.

BIBLIOGRAFIA

- PRING-MILL (1962-1967): Robert Pring-Mill, «Entorn de la unitat del *Llibre d'amic e amat*», *Estudis Romànics*, 10, 33-61.
- RUBIO (1995): Josep E. Rubio, *Literatura i doctrina al Llibre de Contemplació de Ramon Llull*, València: Saó.
- RUBIO (2012): Josep E. Rubio, «Contemplation et prière: deux composantes de l'art lullienne», *Iris. Annales de philosophie*, 33, 59-70.
- RUBÍO I BALAGUER (1957): Jordi Rubió i Balaguer, «L'expressió literària en l'obra lul·liana», dins: *Obres Essencials de Ramon Llull*, vol. 1, Barcelona: Editorial Selecta, ps. 85-110.

BONNER, Anthony: *L'Art i la lògica de Ramon Llull. Manual d'ús*, Barcelona: Publicacions i Edicions de la UB, 2012; «Blaquerna», 9. (*The Art and Logic of Ramon Llull. A User's Guide*, Leiden - Boston: Brill, 2008.)

ROGER FRIEDLEIN

Ruhr-Universität Bochum, Romanisches Seminar
 roger.friedlein@rub.de

The Art and Logic of Ramon Llull d'Anthony Bonner, ara disponible en versió catalana d'Helena Lamuela, emprèn la tasca difícil d'explicar el cor del pensament lul·lià que és l'*ars magna* o «art lul·liana»: el sistema universal de pensament —o de producció discursiva— que Llull afaïçonava sempre de nou en uns 280 escrits i que adaptà a les exigències de diverses disciplines i tipus de públic. Bonner presenta en *L'Art i la lògica de Ramon Llull* tant les etapes cronològiques de l'evolució de l'art com els mecanismes del seu ús. El llibre s'obre amb un capítol introductori que ofereix una excel·lent aproximació a la figura de Ramon Llull i les característiques de la seva art com no es veia en llengua catalana des del volum d'introducció lul·liana per al públic estudiantil, ara ja un clàssic, que és *Ramon Llull. Vida, pensament i obra literària*, del mateix Anthony Bonner i de Lola Badia, de l'any 1988. El nou llibre de Bonner en la seva totalitat, en canvi, va moltíssim més lluny i enfoca amb detenció, en els seus capítols principals, els mecanismes de l'art i, sobretot, el funcionament de les figures que hi van, a més a més, profundament reproduïdes. Si bé els autors del lul·lisme europeu conegueren el sistema de pensament de Llull només en la forma definitiva que ell hi va donar l'any 1305 en l'*Ars generalis ultima*, aquesta versió final va ser precedida per una gènesi que es va estendre per decennis i que la investigació lul·lística ha dividit en una primera fase «quaternària» (caracteritzada per estructures quaternàries basades en els quatre elements de la filosofia natural) i una de ternària (caracteritzada pels anomenats correlatius i d'altres estructures triàdiques, basats en la trinitat divina). Són seguides per una tardana fase «post-artística». D'aquesta cronologia es dedueix bàsicament la divisió de la part central de l'estudi de Bonner en quatre capítols, ja que l'autor hi insereix un capítol de transició entre les dues fases principals. El volum es tanca amb un repàs de l'evolució de l'art i les seves característiques: un sistema combinatori i relacional, tancat en el sentit de no remetre a d'altres autoritats a fora d'ell mateix, i obert en el sentit de ser aplicable a l'ús productiu que cada «artista» en faci.

A la fase quaternària, Bonner s'hi atansa per la via matemàtica. Demostra com les figures lul·lianes d'aquesta etapa es poden descriure matemàticament com a grafs, mitjançant els quals són produïts grans quantitats de combinacions fixes de lletres que Llull distribueix en les anomenades «cambres» d'algunes de les figures. Des d'aquestes cambres fins a l'explicació dels fenòmens del món, que és el que a Llull li interessa, encara hi ha molt de camí. Bonner ressegueix en alguns exemples com Llull s'imaginava que l'usuari de l'art recorreria aquest procés heurístic.

Els usuaris potencials, en canvi —i, entre ells, hi havia els doctors de la Sorbona de París—, el jutjaven massa complicat i idiosincràtic. La fase ternària en l'obra lul·liana es pot entendre bàsicament com una resposta a aquestes crítiques. Llull decideix de reduir el material que l'usuari s'havia d'estudiar fins a algunes sèries de nou termes cada una, suprimeix les estructures quaternàries originades en els quatre elements i, sobretot, explicita les respostes que l'art ha de generar, bo i produint «mecànicament» les enormes sèries de frases completes, que substitueixen les cambres combinatòries de la fase anterior. Va ser en aquesta forma que el gruix dels lul·listes conegué la seva art. Finalment, en la fase tardana, Llull fa un pas més per adaptar el seu pensament a les pràctiques intel·lectuals de les universitats. En comptes de buscar estructures analògiques entre els dominis de l'existència —el món dels elements, l'home i la seva ànima, la divinitat— com feia en la primera art, es concentra, ara, en demostracions sil·logístiques com les que eren d'ús comú en la lògica universitària. Aquest abandó successiu de l'analogisme elemental és probablement un dels motius pels quals van minvant els ingredients literaris en la fase tardana de l'obra lul·liana, ja que la seva «literatura» tenia, des de sempre, un caràcter exemplar i analògic i, per tant, casava menys bé amb els interessos per la lògica del Llull més gran. Ara serà l'homilètica que ocuparà el lloc de la literatura. Haver deixat més clara la successió d'aquestes fases no és el més petit dels mèrits del llibre de Bonner. Ell presenta l'art lul·liana tant en la seva dimensió cronològica com en la dimensió de profunditat en cada fase i enllaça, així, amb els estudis fonamentals de Frances Yates. L'estudi de Bonner és del detallisme i de la complexitat ingent que l'art requereix, i també la traducció d'Helena Lamuela, impecable, una obra de pes. Amb tot això, el volum porta el seu títol «manual d'ús», tan seductor, no sense una picada de l'ullet del seu autor. Bonner presenta aquest volum com si fos una gramàtica de la màquina de producció de discurs lul·liana i, alhora, una gramàtica històrica. El que no deixa de caldre, si es permet de dir-ho així, és un llibre d'exercicis per a aquesta gramàtica; perquè malgrat haver estudiat el «manual d'ús», pocs seran els seus lectors que estiguin capacitats per fer servir l'art lul·liana. Crida l'atenció el fet que ja els erudits de la primera edat moderna, quan es dedicaven a l'art lul·liana, no ho feien gaires vegades de la manera i amb les intencions que el seu creador havia previst. Hi enfocaven més aviat diverses facetes concretes per desenrotllar-les segons els seus interessos, sobretot retòrics i combinatoris. El treball amb l'art lul·liana, tot i l'existència del manual d'ús que ara tenim a mà, continuarà essent, per tant, un treball *sobre* l'art, i no la seva aplicació. Aquest treball, tanmateix, ha avançat un bon tros amb l'estudi de Bonner i ha guanyat el que serà la seva obra de referència per molt de temps.

ALFONS EL VELL, duc de Gandia, marquès de Villena i comte de Ribagorça: *Lletra a sa filla Joana, de càstig e de bons nodriments*, edició i estudi de Rosanna Cantavella, Gandia: Centre d'Estudis i Investigacions Comarcals Alfons el Vell, 2012.

ANTÒNIA CARRÉ

Centre de Documentació Ramon Llull, UB - Universitat Oberta de Catalunya
 acarrep@uoc.edu

L'edició que ressenyo de l'única obra coneguda d'Alfons el Vell es va publicar el 2012 a Gandia amb motiu de la celebració del sisè centenari de la mort del duc (1412), que coincideix amb l'any del Compromís de Casp. La voluntat de l'edició és sobretot divulgativa i com que qui signa no fa escarafalls al propòsit, sinó que el considera lloable, el primer que se m'acut és felicitar-ne l'autora i el comitent.

Dit això, anem a pams. El volum conté dues obretes del que se n'ha dit literatura per al matrimoni, la *Lletra a sa filla Joana, de càstig e de bons nodriments*, d'Alfons el Vell, i el *Consell de bones doctrines que una reina de França donà a una filla sua*, obra anònima que Rosanna Cantavella edita en apèndix. Les dues obres les havia editades en un treball anterior que és l'origen d'aquest volum, com ella mateixa reconeix (el volum parteix de «la meua edició filològica, primera versió del present treball», CANTAVELLA 1991: 11). Les obres són el que són i l'editora no hi pot fer més. Tan sols pot intervenir en la forma de presentar-les i aquí ha pres l'opció encertada de modernitzar-ne la grafia. A cap de les dues obretes s'hi veuen grans qualitats literàries, sinó una prosa directa que embolcalla uns consells pràctics que han de regir la vida matrimonial de les destinatàries. El text d'Alfons el Vell és fred, el *Consell* anònim, en canvi, destil·la una mica d'emoció en les paraules de la filla quan s'ha de separar de la mare, la regina, i plorant, s'exclama: «Senyora e mare mia molt cara, a Déu vos coman. Jo me'n vaig e no sé on, ni si jamés vos veuré ni vós mi; però serà ço que a Déu plaurà. Mas no resta que nostra partença no sia en gran partida molt aspra e dolorosa» (p. 82). La dessempança i la resignació de la donzella inexperta em recorden el to íntim de les cartes que Estefania de Requesens va escriure a la seva mare segles més endavant, potser perquè l'autoria d'aquest *Consell* anònim, que parteix d'un text d'àmplia divulgació, podria recaure en una dona. Cantavella no l'apunta, aquesta hipòtesi, que reconec que sostinc només damunt de la meua intuïció.

A més de la correcta edició dels textos, l'editora fa una bona feina a la primera part de la introducció del volum. Proporciona una contextualització genèrica sobre la tradició dels consells i la literatura matrimonial, uns textos didàctics escrits per a les dones que se centren en els aspectes pràctics de la vida femenina. Aquesta literatura educativa per a la dona, que fixa unes pautes de conducta per tal que el matrimoni funcioni bé (sobretot per a l'home), circula al llarg dels segles XIII i XIV per l'Europa llatina occidental. La *Lletra* i els *Consells*, doncs, s'han de posar de costat amb el *Livre des manières* d'Étienne de Fougères, el *Miroir des*

dames, el *Del reggimento e costumi di donna* de Francesco da Barberino, els *Enseignements à ses filles* del cavaller de la Tour Landry, el *Ménager de Paris*, els *Dodici avvertimenti che deve dare la madre alla figliuola quando la manda a marito* escrits cap al 1300 i que són l'origen dels *Consells* catalans, el famós conte de Griselda petrarquesc i boccacià que va traduir Bernat Metge o *El Llibre de les dones* de Francesc Eiximenis. Degut a la naturalesa del volum, Cantavella no s'excèdeix en les informacions que dóna, sinó que ofereix bibliografia per a qui vulgui endinsar-se en determinats temes, com per exemple el concepte de matrimoni medieval i els rituals i costums que l'envolten o la proliferació de textos de literatura matrimonial que es produeix al segle XVI (p. 21 i 26).

La descripció bàsica del manuscrit que ens ha conservat les dues obres editades deixa clar que el còdex va ser concebut com una unitat temàtica. Cantavella explica que el manuscrit miscel·lani 3-1-7 de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona és una antologia en llengua vulgar sobre el regiment polític-moral i reconeix (p. 14) que aquesta idea ja l'havien apuntada Lluís Cabré (1993: 37) i Tomàs Martínez (2001: 90-91, n. 11). El manuscrit conté set textos, entre els quals hi ha el *Breviloqui* de Joan de Gal·les, el *Scipiò e Anibal* d'Antoni Canals (que està dedicat a Alfons el Vell com a duc de Gandia), el *De providència* de Sèneca en traducció d'Antoni Canals i l'*Epístola de sant Bernat, del regiment e cura de la casa, feta al cavaller Ramon de Castell Ambrós*. Les dues obres editades per Cantavella van a continuació i estan escrites per una segona mà. L'epístola del pseudo-Bernat és un text que complementa la *Lletra* i els *Consells* perquè està adreçada al *pater familias* i no és per casualitat que les tres obretes s'hagin inclòs al final del manuscrit. De fet, hi ha més exemples de directrius matrimonials dictades tant per a la dona com per a l'home, com els *Consells a un casat* i els *Consells a una casada*, que va escriure en vers Andreu Martí Pineda després de 1553 (MARTÍNEZ 2001) i que Cantavella cita. Llàstima que l'editora no hagi optat per incloure la traducció catalana de l'*Epístola* (que ocupa només dos folis del manuscrit) en un altre apèndix al volum!

Les pàgines de la introducció dedicades a Alfons el Vell són també meritòries. Cantavella el presenta com un home d'armes i de lletres, un representant dels «nous temps de l'alta política baixmedieval» (p. 9) circumscrit en una cort que esdevé un focus de cultura. El punt de vista és el correcte, després que diversos estudis recents hagin posat de manifest la importància de les corts (dels reis i dels infants d'Aragó i també ducals) en l'entronització de poetes i de modes literàries.¹ Cantavella té l'habilitat de resumir les dades biogràfiques aportades per Castillo (1999)² i de centrar-se en un dels episodis més espectaculars de la vida d'Alfons el Vell, que emergeix com un personatge fascinant i per això mateix complex. La

1. Penso, per citar només un exemple, en el llibre de Torró (2009).

2. Cantavella no té en compte el llibre posterior de Juan Vicente García Marsilla (GARCÍA 2010). Entenc que no escau a la naturalesa del volum furgar en la vida quotidiana de la cort, però hauria pogut citar l'estudi a la bibliografia.

batalla de Nájera (1367), que canvia el destí del nostre home, ocupa un lloc rellevant. Cantavella explica que Alfons el Vell, fet presoner, es va bescanviar pels seus dos fills mascles vius, Alfons i Pere, el primer dels quals va estar en captivitat vint-i-dos anys, i que per pagar-ne els rescats es va haver d'endeutar i va haver de cobrar a l'avançada el dot dels casaments dels seus dos fills. També s'esbossen els conflictes amb Alfons el Jove, que serà el segon duc de Gandia i que es rebel·larà contra els matrimonis que li vol imposar el pare. Per descomptat, es dediquen unes pàgines al casament de Joana, la filla gran, amb l'hereu del comtat de Cardona. Un dels encerts d'aquest resum biogràfic és que Cantavella dóna pistes de la vida enigmàtica d'Elionor, una de les tres filles d'Alfons. Ja viuda, el seu germà Alfons la tenia confinada i l'acusava d'unes «coses deshonestes» que ella acostumava a fer. A què es refereix exactament? Cantavella s'ho pregunta i afegeix que Elionor es mereix que algú li dediqui un estudi a fons (p. 36).

La vinculació literària d'Alfons el Vell li ve de família: el seu pare, l'infant Pere d'Aragó, va compondre sirventesos per a la coronació del seu germà Alfons el Benigne, com ens informa Ramon Muntaner i ens recorda Lluís Cabré a propòsit de Pere March, que va ser procurador general d'Alfons el Vell al llarg de quaranta anys (CABRÉ 1993: 35). Precisament, el pare d'Ausiàs March va dedicar *Lo compte final* a Alfons el Vell, que és també el destinatari del *Scipió e Anibal* d'Antoni Canals (que figura en el manuscrit que conté també la *Lletra*) i del *Dotze del Crestià* (p. 42). No es fa estrany, doncs, que Alfons el Vell hagi escrit una *Lletra* per donar uns quants consells a la seva filla Joana. Cantavella no dubta a datar la *Lletra* el 1392, que és l'any que Joana es va casar amb Joan Ramon Folc de Cardona (p. 33). Hauria anat bé tenir en compte la datació que va apuntar Lluís Cabré, que la considera del 1387 perquè és l'any que es van signar els capítols matrimonials (CABRÉ 1993: 19, n. 39). No tinc arguments per defensar una data enfront de l'altra, però penso que el més prudent seria assignar a la lletra una datació hipotètica que les inclogui totes dues: en algun moment entre 1387 i 1392, el pare devia considerar que era una bona ocasió per escriure els consells de bon regim matrimonial per a la seva filla. El manuscrit, com indica Cantavella, és posterior a aquests anys, perquè la rúbrica diu que la lletra va ser escrita «per lo marquès de Villena e comte de Ribagorça, qui après fo intitulat duc de Gandia» (p. 59), i el ducat de Gandia li va ser ofert per Martí I l'any 1399. La dada és interessant perquè ens indica que la *Lletra* va circular més enllà de l'àmbit de la primera destinatària.

La introducció es clou amb unes observacions lingüístiques. Són breus i no tenen pas la pretensió de ser un estudi exhaustiu. L'apartat conté algunes observacions lèxiques, on «s'enuncien paraules i expressions de particular interès» (p. 50), amb l'afegit de si es troben recollides o no als dos diccionaris de referència (DCVB, DECLC). Les particularitats són nou: «prendre's ament», «dexopte», «anetar», «vingués de pler», «haurà necessari de», «hajats a cert», «molt vos hi va», «no siats enveja de demanar» i «detrarre scarn de negú». Em sorprèn que no hi hagi afegit el «càstig» del títol de la *Lletra*, ja que el DCVB no recull l'ac-

cepció amb el sentit d'«instrucció, ensenyament», que sí que li atorga el diccionari en línia de Faraudo de Saint Germain.³ Segons el DECLC, «castigar» vol dir només «amonestar, esmenar».

El volum conté una glossa a la *Lletra* d'Alfons el Vell que és el que el títol indica: un comentari al text, que s'ha dividit en apartats, de vegades excessivament literal. Cantavella n'hauria tret més profit si hagués comparat el contingut de la lletra amb els altres textos de literatura de consells que cita a la introducció o amb obres de característiques similars. Per exemple, en comentar l'apartat on el duc recomana a Joana que no estigui ociosa i que llegeixi (p. 63), Cantavella cita Eiximenis (p. 77), que també aconsellava que les dones aprenguessin de lletra, però no esmenta Vicent Ferrer que s'hi mostrava contrari. En aquest mateix apartat, Alfons el Vell recomana a Joana que «totstemps vullats fer qualque cosa de vostres mans», sense que la glossa faci aparèixer per enlloc la *Doctrina pueril*, on Llull aconsella al seu fill que aprengui un ofici manual per ser capaç de sobreviure si els recursos econòmics se li giren en contra.

En definitiva, l'edició de Rosanna Cantavella té el mèrit de posar-nos a l'abast dos textos breus de literatura matrimonial del segle XIV que tenen interès cultural perquè posen de manifest que aquesta tipologia d'obres comptava amb un públic que les apreciava, i per això es copiaven més enllà dels anys en què van ser escrites. L'estudi introductori que els dedica i la glossa a la *Lletra* tenen llums i ombres. Però és que ningú no és perfecte, com li diuen a Jack Lemmon al final d'una pel·lícula magnífica.

BIBLIOGRAFIA

- CANTAVELLA (1991): Rosanna Cantavella, «L'educació femenina per al matrimoni: dos opuscles catalans medievals», dins Antoni Ferrando i Albert Hauf (eds.), *Miscel·lània Joan Fuster IV*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, ps. 33-57.
- CABRÉ (1993): Lluís Cabré (ed.), Pere March, *Obra completa*, Barcelona: Barcino, ENC, col. A, 132.
- CASTILLO (1999): Jaume Castillo Sainz, *Alfons el Vell, duc reial de Gandia*, Gandia: CEIC Alfons el Vell.
- GARCÍA (2010): Vicente García Marsilla, *La taula del senyor duc. Alimentació, gastronomia i etiqueta a la cort dels ducs reials de Gandia*, Gandia: CEIC Alfons el Vell.
- MARTÍNEZ (2001): Tomàs Martínez Romero, «L'obra profana d'Andreu Martí Pineda i la literatura valenciana a la primera meitat del segle XV», *Llengua & Literatura*, 12, 77-104.
- TORRÓ (2009): Jaume Torró (ed.), *Lluís de Requesens, Bernat Miquel, Martí Garcia, Rodrigo Dies, Lluís de Vila-rasa, Francesc Sunyer, Sis poetes del regnat d'Alfons el Magnànim*, Barcelona: Editorial Barcino, ENC, col. B, 29.

3. <http://www.iec.cat/faraudo/>

COCOZZELLA, Peter: *Text, Translation, and Critical Interpretation of Joan Roís de Corella's Tragèdia de Caldesa, a Fifteenth-Century Spanish Tragedy of Gender Reversal. The Woman Dominates and Seduces Her Lover*, Lewiston-Queenston-Lampeter: The Edwin Mellen Press, 2012.

ANNAMARIA ANNICCHIARICO

Università Roma Tre, Dipartimento di Lingue, Letterature e Culture Straniere
 annamaria.annicchiarico@uniroma3.it

Il volume consta di una «Introduction», di una discussione articolata in sei capitoli, di una sintesi finale, di una «Appendix» contenente la traduzione in inglese della *Tragèdia de Caldesa*, di tre illustrazioni, della bibliografia, di un indice di nomi e argomenti.

L'Autore propone un approccio alla *Tragèdia* che vuole porsi nel segno della discontinuità rispetto a quanto di essa si è detto negli ultimi decenni, dal momento che, a suo avviso, finora nessuno si è chiesto se nell'opera più nota e più studiata di Corella sia rintracciabile la fisionomia di un testo «suitable for the stage» (p. XV). Quindi, mettendo in discussione quello che è stato l'orientamento critico corrente degli ultimi decenni («The most authoritative critics do not regard it as suitable for the stage», p. XV), l'Autore intende dimostrare come, alla luce della definizione di *tragedia* formulata da Isidoro di Siviglia (*Etymologiarum Libri*), il testo corelliano traduca «into a full-fledged spectacle a deft articulation of monologue with a show of pantomime» (p. XV).

Col proposito di tentare una lettura *psychological* della *Tragèdia* (p. 2), l'Autore isola nel primo capitolo («The World as a Dark Chamber») alcuni spunti tematici comuni ad essa, segnatamente per quel che riguarda la rappresentazione dell'amante chiuso in una camera oscura, e ad alcuni campioni letterari di inferni e prigionieri allegorici: una breve incursione nell'ambito degli aldilà erotici, il cui obiettivo è provare come Corella pervenga alla «creation of a text of loneliness that evokes, ultimately, a suggestive notion of spatiality. The result, then, is the fashioning of a psychic space as a "local habitation", or, to use a Hispanic term, a *vivencia* of the suffering lover» (p. 2).

Sulla stessa lunghezza d'onda si pone l'analisi svolta nel II capitolo («Ausias March's Legacy»), la cui idea portante è che: «in the tradition of the *infiernos* Corella develops the spatiality of the dark chamber and presents it as a synecdoche of "innerness", a condition of hopeless immanence, acute distress, keen suffering, and overwhelming sorrow» (p. 53). Autori (e testi) presi come punto di riferimento immediato: Francesc Moner (*La noche*) e Comendador Escrivá (*Querella ante el Dios de Amor*), «who distinguished themselves within that community for their insistent probing into the "erotic" Hell.» (p. 3). Obiettivo della discussione è mostrare come Corella risulti, proprio sul piano dell'elaborazione dello spazio psichico, «one of the most inventive members of March's textual community» (p. 53); e ciò dal momento che «A comparison between Corella's *Tragèdia* and the other

two works —one by Escrivá one by Moner— which, as we have seen, fall within the radius of Ausiàs March's influence, confirms the hypothesis, formulated above, concerning Corella's text of immanence. This means that *Tragèdia* as well as *La noche* and *Querella* remain well within the realm of Ausiàs March's creativity and do not deviate from the dialectic that March establishes between solitude and subjectivity. It is safe to reach a conclusion, especially relevant for our present discussion, that Corella's primary concern —at least in the *Tragèdia*— is not moralistic, but, rather, psychological and existential» (p. 57). Tale ottica infatti, porta l'Autore a prendere posizione rispetto a una lettura «morale» della *Tragèdia*, che porrebbe quest'ultima, *mutatis mutandis*, sullo stesso piano delle favole mitologiche corelliane, e a ritenere inadeguata la linea interpretativa corrente, con specifico riferimento a Cingolani (e Martos): «What Corella creates [...] is a text of immanence, which does not sit well with the mechanics of distancing and displacement that figure prominently, as we have just seen, in Cingolani's criticism» (p. 63), in nome di quello che secondo l'Autore è «the psychological rather than moralistic tenor of Corella's esthetic» (p. 183).

I capitoli terzo («Narcissus Revisited») e quarto («Aspects of Self-Fashioning») mettono in luce la drammatizzazione del contrasto tra un protagonista maschile totalmente ripiegato su stesso, e in crisi d'identità, e una controparte femminile «self-fashioned and self-possessed to the extent of a radical commitment to transgressive behavior» (p. 183). Punto di partenza è l'ipotesi che «what is at issue in *Tragèdia de Caldesa* is neither the indeterminacy in Caldesa's behavior nor the innuendo as to inconstancy of her character but, rather, the instability of the male protagonist's sense of selfhood» (p. 80); e, di fatto, in queste pagine l'Autore evidenzia aspetti della *Tragèdia* che ritiene a tutt'oggi sfuggiti: fondamentalmente, i risvolti del ruolo di Caldesa e del suo *modus operandi* (p. 5). Caldesa, audace e risoluta (p. 5), è la protagonista di un episodio che, soprattutto per come si configura il momento chiave, secondo l'Autore non ha nulla di accidentale: «The entire episode has been staged by the lady in the implementation of her own self-fashioning» (p. 5). Di conseguenza, se nella *Tragèdia* vige l'indeterminatezza, questa non riguarda tanto il profilo di lei, quanto quello di lui (p. 80): un io maschile che guarda nell'inferno della psiche ed esibisce «two concomitant narcissistic symptoms of the lover's malady —namely: on the one hand, the extreme state of self-engrossment, and, on the other hand, the inordinate fixation on the lady, who, not unlike the nymph perceived in the fountain, turns out to be a phantom apparition, a figment of the lover's imagination» (p. 70). In sostanza, l'approccio «psicologico» porta Coccozzella a suggerire che «In true Lacanian fashion, Caldesa clearly emulates the exemplary women adduced by Lindheim... Not unlike Dido, Phillis, and Ariadne, Corella's formidable personage manages «to manipulate the narcissism of masculine desire to their own advantage» (p. 97).

Il V capitolo («The Text of Visualizing») è dedicato all'analisi della scena cruciale, quella di Caldesa colta in flagrante col rivale; scena che, secondo l'Autore, s'istituisce a nucleo germinativo della «tragedia» ed è «conceived in a quasi-

photographic mode and contemplated obsessively in an ekphrastic manner» (p. 183). Il nocciolo di quanto Cocozzella osserva circa tale scena, evocando il concetto di *imago agens*, e, sulla scorta di quest'ultimo, richiamando alla memoria il celebre episodio del *Tirant lo Blanch* (cap. 283), è, a ben vedere, il seguente: «The protagonist catches a glimpse of a scene [...]. By the shocking effect it produces on the beholder the image functions actually as one of those *imagines agentes* [...] that precipitates a morbid, self-commiserating meditation, steeped in sorrow and profuse lamentation» (ps.133-134).

Il sesto ed ultimo capitolo («Dramatics and Theatricality») si pone come banco di prova di una riflessione che dovrebbe raccogliere il senso di tutta la monografia. Cocozzella riprende l'interrogativo che ha richiamato ripetutamente l'attenzione degli studiosi: perché «tragedia»? che senso dare al termine? A riguardo, l'Autore dichiara di rifarsi al ben noto volume di H.A. Kelly (1993) e di voler ancorare la propria interpretazione del testo alla nozione isidoriana di «tragedia»: in pratica, si prefigge di dimostrare, richiamandosi a Kelly, come la *Tragèdia de Caldesa* sia una «Isidorian tragedy» (p. 7).

Due campioni letterari iberici, che nel titolo recano la stessa indicazione di «genere» (*Tragedia de la insigne reina doña Isabel* di Don Pedro, Condestable de Portugal, e *Tragedia ordenada per Mossèn Gras*, p. 153), offrono a Cocozzella l'appiglio per ritenere che Corella, insieme a una manciata di autori contemporanei castigliani e catalani, rientri nel novero dei rappresentanti di una tradizione drammaturgica plurisecolare le cui radici egli rintraccerebbe in alcuni passaggi degli *Etymologiarum Libri* di Isidoro di Siviglia (p. 8) e non nella *Poetica* di Aristotele, «a source commonly associated with the definition of tragedy» (p. 8).

Di conseguenza, Cocozzella ascrive alla sua lettura, «isidoriana», della *Tragèdia* tratti di innovatività rispetto a quanto è stato detto sull'opera finora nel quadro d'interpretazioni, a suo avviso, condizionate e penalizzate dal voler ricondurre la nozione di «tragedia», da cui Corella presumibilmente parte, al *De Vulgari eloquentia* (II.IV) e alla *Epistola a Cangrande* (X).

In concreto, i tratti della *Tragèdia* che Cocozzella ritiene «isidorianamente» distintivi sono la raffigurazione del teatro, con la cabina sulla scena, e il poeta che, stando in essa, declama i suoi versi, mentre gli attori muti mimano quanto egli va narrando. Tale infatti la sua tesi: «Kelly [...] cogently argues that Corella's dramaturgy fits within a tradition that stems not from the prevailing Aristotelian ideology but, rather, from the rough-and-ready definition of tragedy proposed in the influential encyclopedia by Isidore of Seville» (ps. 184-185). In base a ciò, le componenti strutturali della *Tragèdia* in cui Cocozzella ravvisa una «ingenious adaptation of the Isidorian idea of a theater» consistono in: «a) a stage that features not only the ordinary open platform but also an enclosed dark place; b) the prevailing tone of lamentation that informs the discourse of the male protagonist detained in the dark room; c) the presentation of the monologue through the one and only speaker, the first-person narrator [...]; d) [...] the narrative, which is embedded in the monologue of the auctorial persona and

channeled, for the most part, through a voice-over; [...] the mime, which is enacted by Caldesa and her cohorts outside the dark chamber» (p.185).

In sostanza l'idea di fondo dell'Autore è che quella di Caldesa sia una tragedia di fatto dotata dei presupposti per essere rappresentabile, anche se non è possibile provare se effettivamente fu mai rappresentata: «in this monograph I have proposed an actual stage, described in detail, for Corella's *Tragèdia* and devised a step-by-step illustration of how the plot unfolds through the correlation of voiced-over narration and mimed action. I should hope that [...] this monograph has made a respectable case for the inherent theatricality of Corella's Isidorian tragedy» (p. 186).

In ogni caso, pur richiamandosi sistematicamente al testo di H.A. Kelly, l'Autore non nasconde quali siano le osservazioni conclusive dello stesso Kelly sulla teoria e prassi della tragedia nella penisola iberica: «Toward the end of his book-length study Kelly states that the tragedies composed in Spain in the fifteenth century "were of quite different forms"», rendendosi perfettamente conto che: «This declaration echoes the one Kelly proffers a few pages earlier apropos of a quality that Corella's composition shares with don Pedro's and Mossèn Gras's pieces. Kelly confides that the three compositions must be considered *sui generis*» (p. 167).

A riguardo, mi permetto di osservare che le valutazioni di Kelly sulla *Tragèdia de Caldesa*, non a caso analizzata congiuntamente alla *Tragedia de la insigne reina doña Isabel* di Don Pedro e la *Tragèdia de Lancelot* di Mossèn Gras, sono perfettamente in linea con tutta la ricostruzione fatta dallo studioso del concetto di tragedia e del senso del tragico nel Medioevo: un assieme di «confused traditions» (KELLY 1993: 220), appunto, che si è prodotto a partire dalle *Etymologiae* di Isidoro, le quali, a loro volta compendiano idee e nozioni di antica origine.

Anzi, in merito a ciò, ci soccorre lo stesso Kelly nel momento in cui riflette sul senso che Corella sembra dare al termine «tragedia»: «Corella composed a number of narratives of classical disasters, mainly derived from Ovid, which one might expect to be associated with tragedy» (p. 213), un attimo dopo menzionando il *Plant dolorós de la reina Ècuba*, *La Istòria de Leànder y Hero*, la *Lamentació de Biblis*, le «lamentazioni» di Mirra, Narciso e Tisbe, la *Letra fengida* di Achille, il *Parlament o col·lació*. Di più, Kelly osserva, al contempo, che ne *Lo Johí de Paris* il lemma «would seem to signify not a history of disaster, but rather a style of lamenting over disaster —therefore, to answer our question posed above, a lyric rather than a narrative genre» (p. 215).

In realtà, la linea interpretativa di Kelly, cui la discussione di Cocozzella si appiglia, non appare incongruente con quello che intendeva M. de Riquer quando affermava «és possible que Corella el triés [il termine *tragèdia*] en atenció a determinades idees preceptives del seu temps *relacionades* [corsivo mio] o derivades amb aquella tan coneguda definició de Dante, a la seva epístola a Cangrande della Scala...» (RIQUER 1964: 294). Kelly, peraltro, non esita a parteggiare per la tesi secondo cui «the *Epistle to Cangrande* [...] is not by Dante» (KELLY 1993: 144).

L'Autore, inoltre, riconducendo agli assunti di Riquer un mio passaggio, afferma: «In the same breath, Annicchiarico denies for Corella's *tragèdia* the suitability for an actual performance on stage. Annicchiarico simply does not see any interest on the part of Corella for the mise en scène» (p.152). In verità, ribadire come anche io ebbi modo di fare (ANNICCHIARICO 1991-1992: 59-62), che all'altezza cronologica del sec. XV aveva corso un'idea di tragedia ancora legata alla cultura medievale e alle sue confuse e/o fantasiose ricostruzioni della scena teatrale e dello svolgimento dell'azione drammatica, non significa negare l'eventualità di possibili rappresentazioni: il passaggio citato non si riferisce a Corella in quanto tale, ma al possibile persistere, nella prassi corrente, di un uso vincolato alla tradizione strettamente medievale dell'etichetta.

Naturalmente resta inteso che i testi di Corella, e soprattutto le *lamentacions*, siano connotati da un forte tasso di «spettacolarità»: lo diceva Carles Riba («combina un espetacle») e lo ribadiva Joan Fuster («espasmòdica fastuositat dramàtica»).

A puntualizzare ulteriormente il concetto è poi sopraggiunto C. Garriga (purtroppo non figura nella bibliografia) che, in un'ottica da antichista e connettendosi allo *spectante populo* citato da Isidoro (*Etym.*, XVIII.45), così afferma: «Al llarg de l'edat mitjana el *spectante populo* o qualsevol altra formulació equivalent es pot limitar a significar una recitació pública [...] hi havia comentaristes que entenien que el poeta antic recitava el seu poema des d'una mena de caixa o de trona, *domuncula*, suspesa mentre en públic uns mims representaven l'acció». E ancora, non a caso: «[...] en qualsevol cas, és curiós constatar que una representació d'aquesta mena recorda l'escenografia muntada per Corella en la *Tragèdia de Caldesa*: l'autor, tancat, va recitant mentre uns altres fan gestos» (GARRIGA 1994: 97-98).

Sull'onda di queste precisazioni, lo studio di Coccozzella indurrebbe a chiederci, se e in che misura, l'immagine di un Corella declamante al chiuso e coadiuvato da attori che danno forma gestuale a quello che ascoltano, si esaurisca in e con la *Tragèdia*, o non possa riguardare anche, *mutatis mutandis* naturalmente, le varie *lamentacions*, o alcune di esse, o momenti di esse.

La traduzione «into current American idiom», infine, rispetta l'intento dichiarato di voler evitare «any euphuistic effect» (p. 9) e giustifica, perchè evidentemente pensata per un pubblico anche non specialistico, alcune scelte. Come, ad esempio, quella di, sorvolare sulle complesse dinamiche interpretative che riguardano il ben noto «Adéu manyeta» con un deciso ed esplicito «Good-bye, my litte hussy!» (p. 201).

BIBLIOGRAFIA

ANNICCHIARICO (1991-1992): Annamaria Annicchiarico, «Perché “tragedia”? Il gioco delle ambiguità nella *Tragèdia de Caldesa* di Joan Roís de Corella», *BRABLL*, XLIII, ps. 59-79.

- GARRIGA (1994): Carles Garriga, «Vidi cum foribus lassus prodiret amator», *Els Marges*, 51, 86-99.
- KELLY (1993): H. A. Kelly, *Ideas and Forms of Tragedy from Aristotle to the Middle Ages*, Cambridge: Cambridge University Press.
- RIQUER (1964): Martí de Riquer, *Història de la literatura catalana*, Barcelona: Ariel, vol. III.

RUBIÓ I LLUCH, Antoni. *Epistolari grec. Volum 1: 1880-1888. Vol. 2: 1889-1900. Vol. 3: 1901-1915. Vol. 4: 1916-1936*. Correspondència recollida i anotada per EUSEBI AYENSA I PRAT, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2006-2012; «Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica».

JAUME PÒRTULAS

Universitat de Barcelona, Departament de Filologia Grega
jportulas@ub.edu

Dins de la vasta producció d'Antoni Rubió i Lluch, el gènere epistolar hi ocupa un espai important. De fet, Rubió havia de fer servir els seus contactes personals per tal de pal·liar, en la mesura del possible, la precarietat de les estructures institucionals en què es movia. Només una part d'aquest corpus epistolar ha vist la llum pública. En aquest context, em limitaré a recordar les publicacions de Germán (1982), Torres (1985) i Julià (2000). Ara ha tocat el torn de les gairebé mil cartes que Eusebi Ayensa ha pogut rescatar, amb puntual diligència, de les moltíssimes més bescanviades entre don Antoni i els seus amics, coneguts i saludats grecs. Aquests materials han estat transcrits, anotats, proveïts de resums i, quan eren escrits en grec, traduïts. A despit d'algunes esllavissades, la sacrificada feina d'Ayensa, que sovint deu haver estat molt feixuga, mereix tota mena d'elogis.¹

El primer corresponçal grec de Rubió fou Epaminondas Stamatiadis (1835-1901), autor d'aquella monografia sobre *Els catalans a Orient* (1869) que tanta importància va tenir en la cristallització de la vocació de Rubió com a historiadore de la Grècia catalana. Don Antoni s'adonà després que l'obra de Stamatiadis era tan sols una «narració desordenada [...] sense cap valor històric» (*Diplomatari*, p. XIII); però és sabut que, en els inicis d'una vocació intel·lectual, petites causes poden tenir grans efectes. Del febrer de 1881 data la primera lletra a Spi-

1. Anotaré només algunes d'aquestes esllavissades, a tall d'exemple i perquè es vegi que, de fet, no són difícils de reparar. Així, en el doc. 121 (datat de 1886), la Reina Regent no pot pas ésser Isabel II, sinó Maria Cristina d'Habsburg. En el doc. 303, «affable d'une longue robe et d'un capuchon» no fa sentit; sens dubte cal llegir «affublé». En el doc. 444 n. 2, «homenatge a Menéndez Pidal» constitueix un curiós *lapsus calami* per «Menéndez Pelayo»; el mateix Ayensa remet a l'anotació del doc. 414, on la referència és la correcta. En un ordre diferent de coses, no hauria estat ociós anotar que un presumpte deixeble de Rubió, Ludovico Nikoláú, «de nom probablement grec», segons un corresponçal optimista, no pot ésser altre que Lluís Nicolau d'Olwer.

ridon P. Lambros (1851-1919). La correspondència amb Lambros és una de les més importants d'aquest epistolari. No només per la significació del personatge, sinó també perquè fou ell qui posà Rubió en contacte amb Ferdinand Gregorovius (1821-1891), l'autor, entre altres *capolavori* de la historiografia vuitcentista, de la *Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter* (1889). El focus inicial de l'interès de Rubió, tanmateix, no havia estat pas l'obra científica de Lambros, sinó un seu abrandat drama històric de joventut, *El darrer comte de Salona* (1870), on els catalans eren presentats amb melodramàtica truculència i els grecs s'expressaven com nacionalistes del Vuitcents. Rubió, que, en la seva doble condició de fill de Joaquim Rubió i Ors i deixeble de Milà i Fontanals, sentia un interès molt viu per les tradicions populars i folklòriques, i sobretot pel seu reflex en la literatura culta «nacional», va consagrar una llarga atenció a aquest drama. Pel que fa a la figura de Dimitrios Vikelas (1835-1908), una de les més atractives de totes les que apareixen en aquestes pàgines, don Antoni hi entrà en contacte amb la idea de traduir el *Lukís Laras*, una novel·la que evoca el record de les massacres turques a Quios. Vikelas, hereu d'una nissaga de comerciants molt rics i *homme de lettres*, gran burgès i mecenes, va ésser president de l'Association pour l'Encouragement des Études Grecques i també del primer Comitè Olímpic Internacional, llavors de l'Olimpiada d'Atenes (1896). Ell va assessorar Rubió a l'hora de compondre el recull de *Novelas griegas* del 1893; i els seus contactes foren decisius per tal que obtingués el càrrec de cònsol de Grècia a Barcelona, que li va robar moltíssimes hores, però que contribuí en gran manera a estabilitzar la seva economia domèstica.

No tinc pas espai —i prou que em dol— per entretenir-me a evocar tota la sèrie de corresponsals que també mereixerien, per un motiu o altre (i de vegades per molts motius alhora) un comentari extens. Em limitaré a enumerar Nikólaos G. Politis (1852-1921), estudiós del folklore grec, autor d'obres de referència, president de la famosa societat cultural Parnassós; Dimítrios Kambúroglus (1852-1942), historiador i director de la Biblioteca Nacional d'Atenes, el qual correspongué amb Rubió a propòsit de la presumpta *Panagia* o Madona dels Catalans, va acompanyar-lo l'any 1895 en la seva patètica visita a l'Acrópolis amb els ulls mig embenats, i deixà escrit un record commogut de l'episodi; o el predecessor de Rubió en el consolat de Barcelona, Petros Muzópulos, que en les seves cartes fa tot l'efecte d'un home intrigant i interessat; o Aléxandros Pal·lis, un dels pocs defensors aferrissats, entre els corresponsals de Rubió, de la llengua *dimotikí*. Tampoc puc passar del tot en silenci el metge Geórguios Mavrakis, un home impetuós, sentimental i generós, però també arrogant i voluble, probablement l'única de les amistats gregues de Rubió que s'acabà com el rosari de l'Aurora. Un altre corresponsal singular de Rubió va ésser aquell Konstantinos Khristomanos, conegut a nivell popular com el professor de grec de Sissí, l'emperadriu d'Àustria. Khristomanos, que esdevingué corresponent de l'Acadèmia de Bones Lletres, es brindà fins i tot a traduir al grec modern uns quants poemes del Gaiter del Llobregat. També vull mencionar Nausica Palamàs, filla del gran poeta, la qual

envià a un Rubió ja molt gran una sèrie de cartes plenes d'una gentilesa no exempta d'amable coqueteria.

Val la pena demanar-se per les raons profundes, més enllà de l'anècdota biogràfica, de la resposta massiva que Rubió trobà entre aquests, i altres, interlocutors. És clar que la categoria intel·lectual i la bonhomia de don Antoni expliquen, almenys en part, una recepció tan extraordinària; però no ho expliquen pas tot. La veritable explicació rau, almenys a parer meu, en el fet que Rubió i els seus corresponsals parlaven un mateix llenguatge. Ara no em refereixo al grec, que no és pas l'idioma més habitual en aquestes cartes, sinó al llenguatge ideològic. Per dir-ho de manera ràpida, tant Rubió com els seus interlocutors parlaven, encara que amb entonacions variables, l'idioma del nacionalisme romàntic. Aquesta identitat de llenguatge fa que semblin entendre's perfectament, fins i tot quan el contingut real de llurs discursos és molt divergent. Per recórrer a un exemple obvi, pel que fa a la catalanocràcia medieval, els grecs van ésser-ne, en termes històrics, les víctimes, i els catalans, uns agressors rutinàriament brutals. La tradició grega així ho presentava, i Rubió no podia pas capgirar aquesta apreciació objectiva, per més que hi introduís una sèrie de matisos, desmuntés valoracions anacròniques i introduís en tot plegat bones dosis de rigor metodològic. Però és que, en realitat, Rubió i els seus amics grecs, fins i tot —per no dir sobretot— quan parlaven del passat, s'entenen des de l'actualitat, com passa gairebé sempre. Tots ells estaven avesats a recórrer a un passat gloriós com a consol, i com a font d'inspiració, davant d'un present molt i molt insatisfactori. Per centrar-nos ara en el cas dels grecs, cal recordar que el recurs de compensar les frustracions de l'actualitat invocant l'esclat d'un passat incomparable, literalment únic, forma part de l'ADN, com es diu ara, de la Grècia moderna. (Vegeu Brown & Hamilakis (2003), un recull d'assajos que jo mateix vaig ressenyar a *Erytheia* XXVI (2005): 360-363). El nacionalisme romàntic constituïa un terreny abonat per a dibuixar una sèrie de paral·lelismes entre Grècia i Catalunya —i també entre Grècia i Espanya, òbviament; aquest punt, però, molts dels interlocutors de Rubió (i, al començament, ni tan sols ell mateix) no el tingueren gota clar.

Però la comparació no és pas una arma d'anàlisi afinada, sobretot si es basa en construccions polítiques i ideològiques; i, en els moments de crisi, alguns dels paral·lelismes que abellien tant a Rubió i als seus interlocutors tendien a grinyolar. Rubió, per exemple, va sentir-se íntimament escandalitzat quan, davant del daltabaix colonial espanyol del 98 (en el curs del qual ell adoptà una posició «espanyolista» sense fissures), els seus amics grecs simpatitzaren obertament amb els insurrectes cubans. Profundament dolgut, va dedicar-se a fer comparacions entre aquesta actitud, a parer seu insolidària, i el vast moviment de solidaritat que, promogut per ell mateix, s'havia desencadenat a Barcelona un any abans, amb ocasió de la insurrecció de Creta, i que havia trobat expressió en el famós *Missatge dels catalans a S.M. Jordi I, rei dels hel·lens*. Rubió trobava pervers que, a propòsit de Cuba, els grecs identifiquessin Espanya amb Turquia...

En altres moments, en canvi, el daltonisme se situa a l'altre cantó. Hi havia, per exemple, el cas d'aquells grecs que no renunciaven pas a col·laborar amb el poder turc. Aquest fou el cas del mateix E. Stamatiadis, canceller durant molts anys del Principat de Samos, encara sota l'alt domini de la Porta. Per bé que Rubió, amb el seu tacte habitual, no n'hi va fer mai menció ni retret (i, per altra banda, Stamatiadis acabà essent destituït quan la situació es féu insostenible), en una lletra al seu amic Joan Lluís Estelrich, don Antoni al·ludeix, no pas sense ironia, a aquest corresposal, «canciller del Gran Turco, y crucificado por todos los gobiernos europeos».

Valguin aquestes remarques com un tast de les reflexions que aquests quatre poderosos volums no deixaran de suscitar en qualsevol lector que, traient partit de la minuciosa labor d' anotació d'Eusebi Ayensa, vulgui acostar-s'hi sense presses. Per acabar, tan sols afegiré que, si quelcom emergeix amb força d'aquesta massa epistolar, és precisament la personalitat de Rubió i Lluch. Més complexa, més multicairada que en altres aproximacions de tipus apològic, però, sens dubte, molt més admirable encara: pel seu enorme talent, per la seva cordial simpatia humana, i, sobretot, per la tenacitat verament increïble que va saber posar en la realització d'una tasca espontàniament assumida.

BIBLIOGRAFIA

- BROWN & HAMILAKIS (2003): K.S. Brown i Y. Hamilakis, *The Usable Past. Greek Metahistories*, Lanham: Lexington Books.
- GERMÁN (1982): M. Germán Romero, *Epistolario de Miguel Antonio Caro y otros colombianos con Joaquín Rubió y Ors y Antonio Rubió y Lluch*, Bogotá: Publicaciones del Instituto Caro y Cuervo.
- JULIÀ (2000): J. Julià i Muné, *L'Inici de la lingüística catalana: Bernhard Schädel, Mn. Antoni M. Alcover i l'Institut d'Estudis Catalans. Una aproximació epistolar (1904-1925)*, Barcelona: Curial Edicions Catalanes - PAM.
- TORRES (1985): B. Torres Gost, *Epistolari de Miquel Costa i Llobera i Antoni Rubió i Lluch a Joan Lluís Estelrich*, Mallorca: Editorial Moll.

MALÉ (2011): Jordi Malé, *Les idees literàries al període d'entreguerres*, Lleida: Universitat de Lleida - Càtedra Màrius Torres - Pagès editors, 2011, «Meridians», 21.¹

JOSEP CAMPS ARBÓS

Universitat Oberta de Catalunya, Estudis d'Arts i Humanitats
jcampsar@uoc.edu

L'antologia *Les idees literàries al període d'entreguerres* és el primer volum de la col·lecció Meridians, lligada a la Càtedra Màrius Torres de la Universitat de Lleida, i que aplega des d'edicions, especialment crítiques i/o anotades, de materials literaris de difícil accés, fins a volums amb textos crítics de diversos períodes de la literatura catalana o de les diverses disciplines i escoles teòriques i crítiques. La tria ha anat a càrrec de Jordi Malé, professor de l'esmentada universitat i reconegut especialista en l'àmbit de la literatura catalana contemporània. L'objectiu del volum ha estat el de posar a l'abast dels investigadors —filòlegs, especialment, però també historiadors i gent interessada en la cultura catalana— una selecció de documents del període d'entreguerres —és a dir, el que abasta de 1918, data de la fi de la Primera Guerra Mundial, fins a 1939, any en què s'inicia la Segona Guerra Mundial— amb l'excepció, a causa de la seva singularitat, dels que fan referència a la Guerra Civil. Publicats a la premsa periòdica o bé formant part de llibres, es tracta de textos, com bé s'adverteix a la introducció, de difícil accés i que pertanyen als gèneres de la poesia, la narrativa, el teatre i la crítica. Pel que fa a l'assaig, Malé afirma, a les pàgines preliminars, que l'escàs nombre de materials que ha trobat sobre aquest gènere, l'ha fet desistir de dedicar-hi també un apartat.

El criteri principal per a dur a terme la tria ha estat el de cercar textos de temàtica estrictament literària. I, més en concret, que plantegessin aspectes propis de la teoria de la literatura. No hi ha dubte, com era d'esperar, de la desigualtat qualitativa dels materials reproduïts: n'hi ha que mostren aprofundides reflexions mentre que d'altres no passen de ser uns comentaris vagament superficials. Ara bé, tots els documents són una mostra fidel de dues dècades de la nostra història cultural. A causa de la laxitud del criteri de selecció, Malé especifica que els textos no atenyen qüestions que, si bé, formen part del fenomen literari, no deixen de centrar-se en aspectes més tangencials: la creació d'un mercat del llibre en català, la construcció de la llengua literària, la recepció i traducció d'autors estrangers o els actors, empresaris i escenaris teatrals. Igualment, Malé ha optat per bandejar textos que es relacionen estretament amb obres concretes (en són una excepció plenament justificada els articles d'Agustí Esclasans, Cristòfor de Domènec, Manuel de Montoliu i Carles Riba que tracten de l'aplec *Vint cançons*, de Tomàs

1. Aquesta ressenya ha estat elaborada en el marc del projecte de recerca *Escriptors catalans de la República (1931-1936)* (FFI2011-25051) del Ministerio de Economía y Competitividad.

Garcés, imprescindibles per a resseguir el debat sobre la poesia d'encuny popular). Cadascun dels apartats presenta els documents ordenats cronològicament a partir de la data de la primera versió i van encapçalats per unes pàgines introductòries que tenen la finalitat de contextualitzar els textos, exposar-ne les idees que els vertebren i remetre a la bibliografia que hi fa referència. No volen ser uns estudis aprofundits, i això ho remarca, creiem que amb un excés de modestia, l'antòleg.

Pel que fa referència al contingut, el gènere de la poesia és el que vertebrava el primer capítol de l'antologia, que Malé estructura en cinc blocs. El primer, «Poètiques», aplega textos en què els autors formulen la seva concepció de la literatura: des de la defensa d'una poesia d'arrel popular a una altra que s'aproxima al concepte de la poesia pura, tot passant pel postsimbolisme i pels diversos moviments d'avantguarda. Evidentment, la tria inclou materials tan coneguts com el prefaci que va escriure Josep Carner al seu recull *La inútil ofrena* però també d'altres que romanien inèdits com la conferència de Carles Salvador «El meu concepte de poesia». Els blocs següents, «Poesia per al poble», «Poesia pura» i «Poesia avantguardista», tracten sobre aquestes tres maneres d'entendre el fet poètic. Així, el debat sobre el neopopularisme s'articula, com ja hem assenyalat, al voltant de *Vint cançons*, de Tomàs Garcés; les reflexions sobre la poesia pura vénen de la mà, principalment, de Carles Riba, Armand Obiols i Manuel de Montoliu; altrament, quant a les poètiques d'avantguarda, es reproduïxen, a banda dels cèlebres manifestos de Joan Salvat-Papasseit i de Sebastià Sánchez-Juan, textos que havien passat gairebé desaparcebuts com «Documental-París-1929», de Salvador Dalí. Especial interès tenen les pàgines dedicades a rastrear la disputa avantguardista al País Valencià amb Carles Salvador, Miquel Duran i Tortajada i Ernest Martínez Ferrando com a principals representants. Igualment, paga la pena assenyalar que el darrer bloc, «Poesia femenina», se cenyeix, de manera preferent, a l'encara poc reconeguda obra poètica de Clementina Arderiu i es posa l'èmfasi en el trencament temàtic que representa en relació amb la literatura sentimental de l'època que s'associava, tradicionalment, a la feminitat.

El segon capítol ens apropa als gèneres de la prosa i la novel·la. D'estructura similar a l'anterior, hi trobem un bloc inicial dedicat a les poètiques, tot i que el nombre és menor si el comparem amb les que reflexionen sobre poesia: hi destaquen els textos d'Alexandre Plana, Josep Maria de Sagarra, Domènec Guansé i Josep Pla. El següent bloc gira al voltant del debat sobre la novel·la, que va sacsejar la vida cultural a partir de la segona meitat dels anys vint: s'hi ressegueixen els antecedents, en plena època noucentista, el debat en si mateix (i que, com s'evidencia, no se circumscriu a la disputa entre Sagarra i Riba) i els efectes que va provocar (el més evident és el ressorgir dels textos novel·lístics), i, per últim, un tema escassament tractat en els estudis literaris com és la nova discussió que va néixer sobre el gènere arran de la publicació el 1933 del llibre *Madrid. L'adveniment de la República*, de Josep Pla. La resta dels apartats Malé els focalitza

al voltant de qüestions relacionades amb el gènere novel·lístic: l'estil, a propòsit de la tasca de depuració i normativització endegada per Pompeu Fabra; la tècnica literària i, de manera singular, l'ús del monòleg interior a partir de la publicació de *Fanny*, de Carles Soldevila; les relacions entre literatura i moral, en què sobresurt la tasca d'un crític conservador i moralista com Manuel de Montoliu; l'intent de construcció d'una novel·la catòlica, un concepte entès de maneres diverses que van des de la reacció als corrents contemporanis —amb la recuperació de valors tradicionals com la família i la religió— fins a la recerca d'un objectiu específic: la creació d'una obra d'art, sense condicionats temàtics; i, finalment, les afinitats entre literatura i cinema, una qüestió que ha estudiat recentment i amb una gran precisió Teresa Iribaren a *Literatura catalana i cinema mut*, un assaig que Malé no ha pogut utilitzar ja que va ser publicat amb posterioritat a l'antologia.

El món del teatre és el fil conductor del tercer capítol. Els documents editats evidencien la problemàtica que en va afectar tots els àmbits —locals, companyies, autors i públic— i les solucions proposades per a superar-la: reivindicar el teatre popular, proposar peces que seguissin el patró de la comèdia urbana o burgesa, o girar els ulls cap al teatre europeu gràcies a les traduccions. Una crisi provocada, entre altres factors, per la competència amb el cinema, la manca de tradició o l'escassa capacitat d'innovar dels dramaturgs. Els altres apartats estan dedicats a il·lustrar els distints models teatrals existents a les terres de parla catalana durant el període d'entreguerres: el teatre poètic i el teatre en vers (especial interès tenen els documents que mostren les concepcions divergents que tenien sobre el tema Josep M. de Sagarra i Ventura Gassol); el teatre catòlic i els intents d'imbricar valors educatius i qualitat artística; el teatre d'art valencià, sorgit amb la voluntat de superar els encarcerats models tradicionals però sense perdre de vista la recerca d'un públic, i amb el problema afegit d'emprar una llengua excessivament dialectalitzada; o, per acabar, l'èxit del teatre catòlic a les Balears i els intents de recuperar i representar autors mallorquins en català.

Amb encert, Malé dedica el darrer capítol de l'antologia—força més breu respecte als anteriors— a la crítica literària del període. No en va, els escriptors catalans, tant els de les velles generacions com els més joves, van ressenyar puntualment les novetats que s'anaven publicant. En primer lloc, s'antologuen textos en què crítics com Manuel de Montoliu, Josep M. Capdevila, Marià Manent o Carles Riba exposen el seu ideari; segonament, s'apleguen documents en què la tasca crítica i els mateixos crítics van ser objecte d'enceses polèmiques, que no deixen de ser un punt i seguit als altres debats que travessen el període d'entreguerres i que recullen els capítols anteriors: els models de novel·la, els premis literaris o l'edició del llibres.

Per tot plegat, només ens resta felicitar Jordi Malé per la ingent tasca realitzada. No és gens fàcil elaborar un volum de les característiques del que ressenyem —la selecció ha d'assolir una justa representativitat pel que fa als temes, gèneres i autors— i, a més, d'una extensió més que remarcable —870 pàgines—. No en va,

com preveu Malé a la introducció, sempre hi pot haver qui consideri que hi manquen textos o bé que n'hi ha de sobrats. És veritat ja que, com afirmava Riba, «triar és opinar». Malgrat tot, el que no es pot dubtar és de la utilitat de *Les idees literàries al període d'entreguerres*. I, en aquest fet, resideix, potser, el seu major mèrit.

ESTELRICH, Joan: *Joan Estelrich. Dietaris*, Manuel Jorba (ed.), Barcelona: Quaderns Crema, 2012.

DAMIÀ PONS

Universitat de les Illes Balears

dppons50@hotmail.com

Els vint-i-cinc anys posteriors a la seva mort, Joan Estelrich i Artigues (Felanitx, 1896 - París, 1958) va merèixer una atenció bibliogràfica ben escassa. Tot i així, hi va haver dues excepcions importants, l'una i l'altra sorgides com a reconeixements pòstums: m'estic referint a l'homenot «Joan Estelrich i la dispersió» (1959) de Josep Pla, i a la conferència «Joan Estelrich en el record d'un contemporani» (1964) que Joan Pons i Marquès va pronunciar quan l'ajuntament de Felanitx va declarar-lo fill il·lustre de la ciutat. Amb posterioritat a aquestes aportacions, no és exagerat afirmar que Estelrich dins la cultura catalana tan sols hi va fer, durant més de dues dècades, el paper d'absent. El seu redescobriment com a escriptor, o la consideració de la seva vida i obra com un tema d'interès per als investigadors, va començar a produir-se a les acaballes de la dècada de 1980. Fou aleshores quan es començaren a reeditar algunes de les seves obres: l'antologia *Obres essencials (De Mallorca a Europa)* (1987), a cura i amb pròleg d'Andreu Manresa, i el *Fènix o l'esperit de la Renaixença* (1988) i *Entre la vida i els llibres* (1996), amb pròlegs, respectivament, de Josep Melià i d'Isabel Graña. Els anys noranta, l'historiador Josep Massot i Muntaner va fer nombroses contribucions molt documentades sobre Estelrich, sobretot centrades en la tasca que havia fet durant la Guerra Civil, en exercir de propagandista de la causa franquista. També va ser en la dècada dels noranta quan hi va haver una novetat important en relació als escrits inèdits d'Estelrich: el periodista A. Manresa va donar a conèixer l'existència dels dietaris —en va publicar fragments al *Quadern d'El País* (1996)— que havia anat redactant entre el gener del 1950 i el juny del 1958, els quals eren conservats per Carme Serrat, la seva col·laboradora i parella sentimental d'aquells anys. Així mateix, en ocasió del centenari del seu naixement, el Consell de Mallorca va promoure un cicle de conferències i l'edició de la *Miscel·lània Joan Estelrich* (1997). També va ser el Consell de Mallorca qui va organitzar unes jornades d'estudi sobre Estelrich en el cinquantenari de la seva mort, les *Actes* (2010) de les quals inclouen set ponències i sis comunicacions, a més d'un annex amb el

testimoniatge de Carme (Carme Serrat). En l'actualitat ja hi ha una sèrie d'estudiosos que han convertit Estelrich en objecte freqüent de les seves recerques: entre altres, Massot i Muntaner, Graña, Arnau González-Vilalta, Sílvia Coll-Vinent, Manresa, Borja de Riquer, Manuel Jorba...

A més, a hores d'ara es dona una circumstància nova: l'arxiu personal de l'escriptor ja es troba dipositat a la Biblioteca de Catalunya. Els bons oficis de Manuel Jorba han estat decisius per a fer-ho possible. L'existència del Fons Joan Estelrich (FJE) és ben segur que farà que es produeixi un salt cap endavant molt notable en el coneixement de l'intel·lectual i polític felanitxer. Des d'ara és previsible que s'incrementin les edicions dels seus textos i també els estudis sobre la seva vida i obra. La primera conseqüència de tot plegat ha estat la publicació d'aquest volum de més de sis-centes pàgines que inclou tots els dietaris que es conserven al FJE. L'ha fet possible la implicació i el treball esforçat de Jorba, el qual, a més de preparar l'edició, hi ha afegit un «Epíleg» —hi parla de les peripècies i del contingut dels dietaris, i també de les ambicions intel·lectuals de l'autor i del capgirament que va representar la Guerra Civil en la seva trajectòria vital i política—, una biocronologia prou detallada (14 p.), una «Bibliografia escollida recent», amb seixanta-cinc referències, i un exhaustiu índex de noms.

Els *Dietaris* editats per Jorba inclouen textos dels vuit anys següents: 1914, 1918, 1935, 1936, 1940, 1943, 1948 i 1949. Corresponen a moments vitals i històrico-polítics ben diferents. Més enllà d'aquests dietaris que estan dipositats a la Biblioteca de Catalunya, hi hauria els que conserva (o ja no?) Carme Serrat, del període 1950-1958, i els que varen ser destruïts per una o altra circumstància i persona després de la Guerra Civil. Estelrich va escriure el seu diari personal al llarg de tota la vida amb la intenció que li servís per a la redacció de les memòries. Malauradament els dietaris desapareguts són molts més que els conservats. Tot i així, aquest volum de Quaderns Crema ja representa una contribució molt important a la literatura del jo catalana. Hi trobem, a balquena, els dos elements que acostumen ser els més valuosos de les obres d'aquest gènere: d'una banda, les manifestacions d'una personalitat, en directe, al ritme de les pulsions quotidianes, en tota la seva diversitat de registres emocionals i d'interessos intel·lectuals, en estat canviant d'acord amb les circumstàncies que al llarg dels anys el condicionen, amb l'afegit de les reflexions que va fent a partir de les experiències viscudes; i de l'altra, un gavadal d'informacions sobre un gran nombre de personatges i fets, tant catalans com internacionals, de rellevància històrica.

Els textos del 1914 foren redactats a Mallorca i únicament són set pàgines en castellà que corresponen als mesos de novembre i desembre. Sobretot hi ha autoanàlisi i observacions sobre fets i gent del seu entorn. Es planteja de manera viencial el possible conflicte entre el coneixement filosòfic i el religiós. Oscil·la entre l'admiració per Kant i els filòsofs moderns i la voluntat de ser un catòlic plenament ortodox. És encara un Estelrich adolescent.

El dietari de 1918 és molt important. Ja s'hi reflecteix el personatge en tota la seva capacitat d'acció i inserit plenament dins el medi polític i cultural català i

mallorquí d'adscripció catalanista i noucentista. Els textos abasten del sis de maig a l'onze de novembre (un total de 119 p.). Resideix a Barcelona i a Mallorca —de març a juny, per a fer-hi el servei militar— i la seva principal activitat professional és amb l'editor Gustau Gili. Col·labora a les publicacions regionalistes i noucentistes i amb l'Editorial Catalana, i manté relacions amistoses o de treball amb els escriptors principatins de la seva generació i de l'anterior (Carner i Ors, Folguera i López-Picó, Riba i Foix, Calvet i Sagarra, Jordi Rubió i Farran i Mayoral...). Hi ha abundants anotacions sobre la situació i el funcionament del món cultural barceloní: els conflictes latents entre Ors i gran part dels noucentistes (p. 87), els efectes que l'epidèmia de la grip estava produint entre els escriptors, les intrigues i les tertúlies estèrils, el recurs dels poetes de concórrer als Jocs Florals com a manera de rendibilitzar l'activitat literària, el debat sobre el neocatolicisme de Junoy... Igualment també hi trobem molta informació sobre els companys mallorquins: Ramis Togores, els germans Forteza, Pons i Marquès, el geòleg Bartomeu Darder... Des de Barcelona, i sabent que li reconeixen un paper de lideratge, s'esforça a donar-los una mà, i té la voluntat de fer de pont cultural entre ambdós territoris, i d'intervenir directament en els afers illencs per contribuir a què pugui superar-se la feblesa estructural de les plataformes del nacionalisme cultural i polític, fins al punt d'arribar a fer gestions perquè les empreses culturals o comunicatives relacionades amb la Lliga estableixin vincles de cooperació amb els seus equivalents mallorquins, per exemple amb el diari *La Almudaina*. En ocasió de la confrontació que es produeix entre Antoni M. Alcover i l'Institut d'Estudis Catalans, Estelrich adopta una actitud molt crítica envers el filòleg manacorí. Respecte a Ors, amb el qual el 1918 va tenir l'oportunitat de tenir una relació laboral que al final no va reeixir, també té una posició ben clara: «L'Ors està molt greu; pateix una bronconeumonia. La seva mort seria una catàstrofe per Catalunya, per la nostra cultura, àdhuc per mi personalment» (p. 117). Un aspecte interessant del dietari de 1918 són les definicions i caracteritzacions que fa d'ell mateix. Algunes mostres: «La vida, la vida; ah, com menyspreo les doctrines negadores de la vida!» (p. 31); «Aquesta vida meva és una agitació, és una intranquil·litat contínua; quan encara no tinc resolta una qüestió, ja me'n surt una altra de més abatidora» (p. 113); i, finalment, diu que és «liberal, aliadòfil, antiburgès, llatí, catalanista i idealista». El vitalisme i la hiperactivitat fàctica són dos trets ben característics del personatge. En la relació de les seves lectures, que va inventariant una a una al dietari, a més d'un interès evident per les obres majors de la literatura i el pensament universals —llegides en català, francès, italià o castellà—, hi ha una atracció manifesta pels autors que personifiquen la filosofia de la individualitat, l'autoconfiança i el voluntarisme (Nietzsche, especialment, i Emerson, Ibsen, Alomar). L'Estelrich del 1918, que ja està integrat dins la dinàmica cultural noucentista, de manera prioritària s'alimenta dels mateixos llibres que havien contribuït a configurar intel·lectualment els autors modernistes. Tanmateix, encara es troba en una situació d'insatisfacció i d'incertesa professional i sentimental, oscil·lant entre la confiança que li donen els coneixements ja adquirits mitjançant les lectures abun-

doses i transcendents i la inseguretat que sent davant els seus companys barcelonins per no tenir una formació universitària. També té dubtes freqüents sobre la seva capacitat futura de dur a terme els seus ambiciosos projectes intel·lectuals. Al dietari de 1918 hi ha moltes altres classes de materials: judicis literaris, retalls d'història personal i familiar, referències als seus enamoraments i a les seves relacions íntimes, les temptatives inicials de promoure la difusió internacional de la literatura catalana, el procés d'elaboració dels primers assaigs literaris importants (Leopardi, Kierkegaard)...

Les pàgines dels *Dietaris* que corresponen a l'any 1935 són molt poques, únicament set. Les escriu des de Madrid, Barcelona i Felanitx. Parla de les seves gestions, en condició de parlamentari, amb diferents càrrecs de l'administració estatal per resoldre qüestions que afecten Catalunya. Sobretot tenen molt d'interès les reflexions que fa sobre la relació entre les dretes i les esquerres catalanes i les espanyoles i, a continuació, de les dretes i les esquerres catalanes en relació amb l'autogovern de Catalunya. La frase següent n'és, en bona mesura, la conclusió: «Tot comptat i debatut, no hi haurà eixida favorable per al catalanisme mentre estiguem dividits a mort esquerra i dreta» (p. 137).

El dietari de 1936 és el més extens (210 p.) i té un interès extraordinari. Abasta del primer d'abril al vuit de novembre. Es pot dividir en dues parts: abans (47 p.) i després (210 p.) del 18 de juliol. És un Estelrich en acció permanent. Abans de la Guerra Civil, va a Madrid amb freqüència: hi exerceix de diputat de la Lliga, sobretot es dedica als assumptes relacionats amb la instrucció pública i la cultura, realitza gestions polítiques per resoldre afers concrets, manté contactes amb personatges catalans i espanyols de rellevància. A Barcelona, té responsabilitats professionals a la Fundació Bernat Metge i a l'editorial Montaner i Simon. A més de fer el que li correspon com a home de partit, constantment promou iniciatives: la compra del setmanari *Mirador*, la creació d'una editorial universitària, l'establiment a Palma d'una delegació de la Universitat de Barcelona, nombroses conferències... Entre l'abril i el juliol, viatja a Mallorca quatre vegades. El seu principal objectiu és activar la capacitat d'iniciativa del seus companys regionalistes. El reforçament de les relacions catalano-balears és una de les tasques a què dedica els seus esforços. Hi ha un intercanvi de manifestos a favor de l'agermanament que signen intel·lectuals de dretes i d'esquerres dels dos costats. Estelrich és un col·laborador incondicional de Cambó, del qual tanmateix té la percepció que ha rebut un reconeixement insuficient, però alhora pretén fer el paper de «l·ligam de relació amb les esquerres» catalanes (p. 147), especialment en l'àmbit de la cultura. Aquests mesos —i aquest és un fet ben caracteritzador del personatge— manté una vida sexual molt intensa: una amant a Madrid i tres a Barcelona, sobretot, però, Paulina Pi de la Serra, amb qui ja havia tingut una filla (1934). L'activitat que li resulta més atractiva és la participació en trobades d'intel·lectuals i polítics europeus. Així, entre el 6 i el 12 de juny participa a l'Entretien de Budapest, una iniciativa que ha impulsat ell mateix a través de la Fundació Bernat Metge. L'objectiu és configurar un nou pensament humanista «l·ligat a la noció de

l'home modern» (p. 173). Alguns dels assistents, amb els quals es relaciona de tu a tu, varen ser Jules Romanins, Salvador de Madariaga, Jean Piaget, Paul Valéry, Thomas Mann, Johan Huizinga, Georges Duhamel, Karel Capek... Hi té un paper rellevant, amb diverses intervencions. Al dietari deixa constància de la satisfacció personal que li produeix estar implicat en aquest tipus d'actes: «Tinc una prova més que aquest és decididament l'ambient que m'estimula i em dóna ganes de pensar i escriure. En canvi, un ambient com el del Parlament espanyol em deprimeix, em mata» (p. 71). A la primera quinzena de juliol, novament torna a Budapest, aquesta vegada com a membre de la delegació de diputats espanyols al Congrés de la Unió Interparlamentària. També hi va tenir prou protagonisme, intervenint en la creació de la Comissió permanent de qüestions intel·lectuals.

De retorn de Budapest, l'esclat de la Guerra Civil el troba de viatge, amb Paulina Pi de la Serra, pel nord d'Itàlia. Als dos dies del cop d'estat, des de Roma (19-7/final de juliol), ja explicita el dilema en què es troba: «No podem desitjar ni el triomf dels sublevats ni menys el del Govern, que implicaria el triomf immediat dels marxistes. Jo, com a català, he de desitjar el triomf del govern i com a espanyol el dels sublevats» (p. 190). Durant els dies romans, alterna la satisfacció que li donen les visites culturals que va fent i el goig que li produeix la seva relació sentimental amb la preocupació per la situació de la família i per les notícies que va rebent sobre el que està succeint a Catalunya i a Espanya. Insisteix en la idea que ell pertany a aquells —els centristes— que acaben «sempre essent víctimes dels dos costats» (p. 207). Pren la decisió d'establir contacte amb Francesc Cambó i Joan Ventosa per comunicar-los que es posa a les seves ordres (p. 198).

Els deu primers dies d'agost s'estableix a Perpinyà: és aleshores quan s'assabenta detalladament del que està passant a Catalunya. Són molts els coneguts seus, de l'àmbit de la Lliga, que hi arriben com a refugiats polítics fugint de la repressió de la FAI. Davant els atropellaments que pateixen els seus coreligionaris polítics, escriurà: «cal esforçar-nos i adquirir sentiments de venjança» (p. 207). Tem per la família i pels papers del seu arxiu. Té la impressió que Catalunya s'ha ensorrat i «que en tornar-hi, si hi tornem, només trobarem ruïnes» (p. 210). Pensa que el conflicte d'Espanya es concreta en «la lluita entre feixisme i comunisme» (p. 218) i que «És clar que la victòria dels militars apar com el mal menor, en la forma que ha pres la lluita per la preponderància de la FAI» (p. 248). Està impacient perquè Cambó no acaba de dir als seus seguidors el que han de fer. S'adona que la seva vida ha patit una gran sotragada i que necessàriament s'haurà de reformular de cara al futur: «Em torno a posar els problemes essencials de la meua vida, de la seva organització i orientació. Veig com a possible que als 40 anys l'hagi de tornar a començar. Totes les posicions guanyades se m'ensorren (econòmica, literària, social, política). ¿Refaré la vida a Europa? ¿M'instal·laré a Suïssa, França o Itàlia? ¿Me n'aniré a Sudamèrica, on tindrè més possibilitats, per l'aspecte editorial? El cor se m'oprimeix bàrbarament de pensar que hagi d'abandonar la Catalunya dels meus ensomnis de glòria. És horrible» (p. 213).

Amb el consentiment de Cambó, s'embarca cap a l'Argentina el 20 d'agost de 1936. La motivació és triple: assistir al congrés del Pen Club argentí i a una nova edició de l'Entretien, que s'han de celebrar a Buenos Aires, i promocionar la Unió Interpalamentària, com a membre del seu comitè executiu, entre els diputats dels països que visiti. A més, també pretén aprofitar els contactes per a propiciar la «intervenció americana en la pacificació d'Espanya» (p. 229). Entre el 20 d'agost i el 9 de novembre, Estelrich serà fora d'Europa. A totes les ciutats, manté contactes amb polítics del més alt nivell, sobretot amb els màxims representants de les cambres legislatives. A Buenos Aires desenvolupa una activitat frenètica: assisteix al congrés del Pen, exerceix les funcions de director en l'Entretien, imparteix nombroses conferències, en les quals els temes més tractats són el del nou humanisme i el de la situació a Catalunya/Espanya, parla amb diplomàtics i polítics, visita els casals catalans de cada ciutat i hi fa alguna intervenció que és molt ben acollida, intercanvia opinions sobre el conflicte civil espanyol amb persones ben diverses manifestant en tots els casos una posició d'equidistància amb els dos bàndols en guerra (a Romans li diu que «lluiten dos extremismes igualment nefastos», p. 268), es relaciona amb freqüència amb els escriptors argentins i especialment amb el grup que s'aglutina al voltant de Victoria Ocampo i la revista *Sur*, participa a nombrosos actes mundans i festius, és convidat d'honor al domicili de famílies de considerable rellevància social... Estelrich ens transmet la idea que durant la seva estada a Buenos Aires va aconseguir un gran protagonisme i un reconeixement molt elevat en els cercles polítics i culturals del país. A més, tant al congrés del Pen com a les reunions de l'Entretien, va tenir l'oportunitat de relacionar-se de tu a tu amb alguns dels grans noms de la cultura europea i argentina dels anys trenta. Dels europeus, d'alguns dels quals Estelrich fa semblances magnífiques al dietari, destacaríem J. Romans, G. Duhamel, E. Ludwig, S. Sweig, J. Maritain, F. T. Marinetti i G. Ungaretti. Dels hispànics, V. Ocampo, O. Girondo, E. Mallea, N. Lange, P. Henríquez Ureña, A. Reyes, R. Gómez de la Serna, E. Diez-Canedo, J.L. Borges, A. Storni... L'estada a Buenos Aires a Estelrich li dóna grans satisfaccions personals, en constatar que és acceptat i reconegut com un col·lega valuós per una part de l'elit intel·lectual europea i per tota l'argentina. Imagina que té al seu abast un futur possible exercint de conferenciant, brillant i mundà, en l'escenari internacional: «Decididament tinc en aquest camp moltes possibilitats. Però he d'escriure d'aquí a llavors un parell de llibres de tema universal. Hauria de consagrar-me a eixamplar i profunditzar el tema del nou humanisme i predicar-lo arreu del món. Penso en el viatge d'un estudiós de la cultura a l'entorn de la terra» (p. 331). Tanmateix, però, el drama de Catalunya —«única pàtria meva» (p. 290)— i de la Guerra Civil espanyola el fan reflexionar constantment sobre quina ha de ser l'acció que hauria d'emprendre: «Tot el dia he pensat en la meva missió quan torni a Europa. He considerat totes les posicions: l'única que em plauria seria la reconquesta armada de Catalunya, sota el signe i bandera del catalanisme i contra la FAI» (p. 316). En assabentar-se que Cambó està ajudant el bàndol franquista, creu que la decisió és poc encertada perquè «la nostra adhesió a Franco pot produir milers d'assassinats de la

nostra gent a Catalunya» (p. 328). Finalment, com a resposta a la petició de Cambó que es «prepari a treballar per a la propaganda i la restauració cultural de Catalunya» (p. 344), decideix tornar a Europa. L'encàrrec posa punt i final a les seves decisions i li obri l'oportunitat d'acostar-se o de retrobar novament els fills, els pares o la seva estimada Pi de la Serra. En realitat, els dos anys següents es dedicarà des de París a la legitimació de la causa franquista a partir de la denúncia —amb articles, conferències i llibres— de la lamentable i forassenyada persecució religiosa que s'estava produint a la zona republicana. El balanç final que el mateix Estelrich fa de la seva aventura sud-americana és molt positiu a tots els nivells (p. 337-338).

El dietari de 1940 va del 23 de gener al 12 de febrer (21 p.). Estelrich és a Madrid. Bàsicament amb dos objectius: d'una banda, fer les gestions que facin falta per aconseguir que sigui condonada la pena de mort al seu germà Tomeu, un guàrdia civil que ha lluitat amb la República; de l'altra, trobar suports per a la revista *Occident*, que pretén editar des de París, i establir contactes amb els qui en seran els futurs col·laboradors. A Madrid es retroba amb antics coneguts (E. Giménez Caballero, P. Merry del Val, Azorín, J. Pabón, R. Menéndez Pidal, P. Sainz Rodríguez, R. Sánchez Mazas...) i, parlant amb els uns i amb els altres, s'assabenta de les fortes dissensions que hi ha entre els dirigents del nou règim: «D'un costat Serrano, demanant un govern de Falange sola; d'un altre costat els militars, demanant un govern de gent civil, sense Serrano; o l'*status quo* actual» (p. 358). El parer d'Estelrich és que la Falange ha acabat monopolitzant la victòria d'un Moviment Nacional [sic] que va ser impulsat per «gent de tots els estaments, ideologies i regions» (361). És molt interessant la informació que dona de la seva conversa amb Miquel Forteza, «a qui l'amistat amb Serrano l'ha portat a primer tinent d'alcalde a Palma» (p. 359), sobre la persecució a què foren sotmesos els primers mesos de la guerra els signants mallorquins del Manifest catalano-balear. Encara que és una evidència absoluta que l'any 1940 tant Estelrich com Forteza estaven del tot resignats (i també acomodats?) a la situació política vigent, el nostre personatge vol explicitar la continuïtat del seu ideari comú d'abans de la guerra: «El seu catalanisme, com el de tots els companys, és el mateix de sempre» (p. 360). També hi trobem, al dietari de 1940, un judici molt interessant sobre Ors (p. 372). I igualment els dilemes que en bona mesura l'acompanyaren tota la vida: «¿Com conciliar el repòs que reclama l'estudi, amb la necessitat intel·lectual de sortir i moure'm i amb la necessitat material de guanyar diners a bastament per a les atencions que pesen damunt meu?» (p. 363). I també l'explicitació de la seva arcàdia desitjada. Després d'haver visitat les biblioteques de Menéndez Pidal i de Sainz Rodríguez, escriu: «Així voldria instal·lar-me jo. Viure entre llibres i escriure és la meua vocació primera i més autèntica. Després vénen els viatges a llocs estimulants o per conèixer gent interessant. En tercer lloc, la política, però ja només per a realitzar projectes en matèria cultural» (p. 362-363).

El dietari de 1943 és molt breu: cinc pàgines. Van del 24 de novembre al 14 de desembre. Estelrich resideix al París ocupat pels nazis. Fa esment als contactes que manté, tant amb intel·lectuals francesos col·laboracionistes com amb polítics

i escriptors espanyols que estan de passada per la capital francesa, i a la seva intensa vida social. Professionalment, la promoció de l'humanisme universalista o la incorporació del món clàssic a la cultura catalana s'ha transformat en una tasca d'internacionalització de l'humanisme i del patrimoni literari hispànics. Tot això, sota l'aixopluc de Cambó i amb la complicitat de l'administració franquista.

El del 1948 és un dietari mínim, tan sols quatre pàgines. Del 2 de novembre al 31 de desembre. Els textos foren redactats a Brussel·les-Lovaina, París, Barcelona i Pollença. Darrere cada un dels diferents contactes que estableix hi trobem l'interès per un tema o per una persona: els estudis sobre Joan Lluís Vives, el lul·lisme, Gregorio Marañón, els companys de la Lliga...

El dietari de 1949 sobretot inclou les anotacions —del 4 d'octubre al 15 de desembre—, que Estelrich va anar fent mentre vivia a Tànger, exercint de director gerent d'Editora Marroquí, S.A. i de director de fet del diari *España* (93 p.). A continuació, i inserida també dins el dietari de 1949, hi trobem la peça *El seductor seduït* (69 p.), una mena de recopilació d'aquells fragments que tenen en comú que estan centrats en la remembrança i l'anàlisi de les seves relacions amb Elvira M. Balcells, en tot moment oscil·lants i incertes a causa de la volubilitat d'ella. Estelrich en parla amb una certa sobreactuació literària. És un home de cinquanta-tres anys que viu en una mena de desassossec permanent. Desvinculat laboralment de Cambó, mort dos anys abans, ha trobat en una empresa aixoplugada pel règim franquista la seva oportunitat de treball. Traslalsat pels mals d'amor, escriu un dietari molt més centrat en la seva vida afectiva que no en les accions externes. Són textos digressius, amb tendència a la reflexió, que inclouen el relat d'un bon nombre de somnis nocturns. Té consciència del seu estat de decaïment físic i emocional: «De l'únic que estic segur és del meu cap, servit per una bella fada: la intuïció. El cor, els nervis, l'estómac, el ventre, el sexe... em juguen males passades» (p. 457). Una vegada i una altra, insisteix a fer la dissecció de la seva vida, als diferents nivells, amb tendència a la insatisfacció i amb la recança de no haver pogut dur a terme l'obra intel·lectual que ell creia que podria haver estat en condicions de realitzar (p. 461, 463, 469, 476, 489). El paràgraf següent pot ser una bona síntesi del que Estelrich llavors pensava sobre la seva trajectòria vital: «Problema meu: la derrota de Catalunya ha deixat sense aplicació unes energies, una experiència, una informació, un saber, unes tècniques... acumulades en trenta anys d'activitats. Em cal ara aplicar tot això, més o menys parcialment, en empreses en què no hi intervé el meu interès més pregon, la meua persona íntegra. Però em sembla mortalment pitjor no utilitzar-les gens» (p. 492). Enfront de l'Estelrich fidel a ell mateix, a les seves idees profundament catalanistes i liberal-conservadors, ens trobem amb un intel·lectual desnaturalitzat, una mena de supervivent d'un món definitivament esvaït, que s'adapta per pragmatisme —necessitats materials pròpies i de la família, la impossibilitat de les posicions centristes en una època de polarització política absoluta o de les obertament catalanistes, una atracció irrefrenable per una vida activa i d'un bon nivell de confort— a la situació imposada pel franquisme. S'hi adapta sense entusiasme, amb distanciament afec-

tiu, sense les sobreactuacions ideològiques que acostumen a ser característiques dels conversos, però tampoc, sembla, sense gaire remordiments de consciència. Joan Estelrich fou un intel·lectual i polític que al llarg de dues dècades va posar la seva capacitat d'acció constructiva al servei de Catalunya i de la seva cultura nacional. Malauradament, però, el mal fat de la història l'acabà convertint en una mena de funcionari del règim polític que amb més crueltat i de manera més definitiva va voler anorrear-les, a Catalunya i a la seva cultura.

A partir de la lectura dels seus dietaris, podem pensar que Estelrich fou un personatge brillant, d'una gran potència vital i intel·lectual, a moments megalòman i sempre molt ambiciós a l'hora de marcar els objectius que com a escriptor pretenia dur a terme. Mitjançant la lectura i la relació directa amb medis culturals molt selectes, el noucentista i l'europeu d'entreguerres, va adquirir una formació prou sòlida. La condició de poliglota i de viatger, un caràcter mundà i empàtic, el seu hedonisme pagà i agnòstic, les seves curiositats i habilitats intel·lectuals múltiples, li varen permetre moure's amb naturalitat i eficàcia en ambients molt diversos. Tant en el pla català com en l'internacional, va ser un constructor d'estructures de suport a la cultura. Fou un catalanista de pedra picada que va aixecar la bandera d'un humanisme universalista prou indefinit entremig d'una Europa que es va polaritzar en les ideologies més extremes. Les nombroses servituds polítiques i econòmiques que sempre condicionaren la seva vida, el situaren al costat del totalitarisme franquista, acceptant-lo durant la Guerra Civil com a tallafoc de la FAI i del bolxevisme i, més endavant, com a baluard contra el comunisme soviètic en el marc geopolític de la guerra freda.

Són els *Dietaris* d'un autor que va fer una obra escrita que, probablement, té una rellevància que és inferior a la seva mateixa aventura vital i intel·lectual. La tasca de Manuel Jorba de posar-los a l'abast del públic és molt d'agrair. Per als estudiosos de la cultura i la política, aquests *Dietaris* són una mina inexhaurible d'informacions rellevants.

DOLÇ, Miquel: *Poesia completa*, edició a cura d'Oriol Ponsatí-Murlà, Girona: Edicions de la ela geminada, 2012.

MARIA DEL CARME BOSCH

Universitat de les Illes Balears, Departament de Filologia Espanyola, Moderna i Clàssica
mcbosch@uib.es

Cal confessar que la publicació de la *Poesia completa* de Miquel Dolç ens ha provocat una petita decepció, perquè consideram que s'ha perdut una magnífica ocasió de reunir una obra dispersa, notable i interessant que hauria fet efectiva la denominació de «completa» que ara l'editor li atribueix. No hi ha dubte que és la solució més fàcil, tenint en compte la poca col·laboració mostrada per la família

i sabent que escorcollar diaris i revistes és una tasca laboriosa i lenta que tanmateix hauria impedit, si va a dir ver, la publicació d'aquest llibre commemoratiu del centenari del naixement del personatge, de l'«homenot», en paraules de Josep Pla. Hem de celebrar, això sí, la decisió de l'editor de no aplicar cap criteri de selecció i oferir al lector la totalitat de l'obra existent en els vuit poemaris publicats per l'autor. Miquel Dolç, sempre tan minuciós, sens dubte hi hauria donat la seva aprovació.

El llibre té més aspectes positius: arreplega una obra que abraça sis dècades, publicada a Mallorca i poques vegades reeditada, és a dir, mala de trobar; va precedit d'una introducció on l'editor dóna quatre pinzellades relatives a l'activitat múltiple de l'autor, seguides de la notícia i el comentari de cadascuna de les vuit publicacions que conformen l'edició.

El fet de tenir l'obra poètica dolciana tan a l'abast ens permet entrellucar l'home i la circumstància de Miquel Dolç, a manera d'autobiografia. És fill i espòs. El volum titulat *El somni encetat*, que recull cinquanta-tres poesies, fidel als postulats de l'anomenada Escola Mallorquina, com s'ha dit i repetit mantes vegades, està dedicat «Als meus pares. Devotament», prova d'amor filial i veneració. Més tard, a *Flama*, amb la frase llatina *Tibi, Eugenia, usque dum vivam et ultra*, reflectirà l'amor a l'esposa en la vida i en la mort.

El somni encetat emmiralla la dècada dels trenta, les primeres passes poètiques d'un jove particularment sensible que canta els llocs viscuts en la infantesa: «Records de la infantesa», «Llar oblidada», «El torrent» i «El retorn». Mostra de vegades una poesia associada a les estacions i als mesos de l'any: «Març», «Què té aquest juny?», «Tardoral», «Vent d'octubre», «Camp de novembre», *Solvitur acris hiems*, tota ella impregnada d'una suau melangia, com acostuma la juvenesa en l'època que hauria d'ésser la més exultant de la seva vida. Com a contrapunt, ofereix una garba de cançons fresques, vives, on s'hi acomoden de tant en tant uns coneguts versos populars —o en són l'origen?—, així: «no beguis aigua parada», «ni mengis fruita passada» («Primícies»); «Vós sou la rosa florida, / collida en el roser blanc» («Rosa florida»); «Val més un bon no, garrida, / que un sí mastegant fesols» i «no em sies desagraïda: / diga'm si em vols o no em vols» («Sí o no»); «Sortiràs de dins el foc / i entraràs a dins les brases» i «Si te ressols i amb mi i cases, / l'hauràs avinguda poc» («Foc i brases»); «jo regaria el teu cos / amb sang de les meves venes» i «Jo sempre me les bec plenes, / però davant tu no gos» («Amor malalta»).

El poeta no pot defugir el moment en què viu. S'esdevé la penosa conjuntura de la guerra, i Dolç pren part de la contesa en el bàndol dretà. Aleshores reflecteix l'horror que veu i que viu en quinze poemes que perviuran més que aquell amor al qual al·ludíem per damunt de llocs i temps, gràcies a no prendre posició per ningú i mostrar només el seu esglai i la seva commiseració. Es tracta de les *Elegies de guerra*, testimonis de mort, ruïna, desolació i terror, en què desfilen el mutilat, el jovent de l'hospital de sang, el soldat mort en braços de sa mare, el caigut sense tomba, la soledat, el silenci...

Dolç lamenta la mort dels seus: la de l'àvia a «Llunyania blanca» i probable-

ment a «La mort al sol», la d'algú proper i estimat a «Absència», la de la germana a «A la germana morta», alhora que canta el fillet d'aquesta dins «Orfe», infant que fa tornar petit l'oncle per compartir la seva minyonia a «L'infant que torna» (*Ofrena de sonets*). Dins les *Petites elegies* s'encabeix el dol per la pèrdua de la mare tractant-la de «vós», la respectuosa i vella fórmula mallorquina, en «El darrer maig», i descrivint a «Tribut» tot allò que no veurà mai més el pare, ara tutejat pel fill poeta.

Miquel Dolç canta l'endret on es troba circumstancialment o de manera permanent. Deixant de banda el poble nadiu, present des del primer recull fins a la creació darrerena dels anys vuitanta, l'Aragó és present a «L'ermàs», «Transfiguració (Monestir de Piedra)», «Amor i mort», «Abril a Panticosa», «Record de Xia (Vall de Benasc)», «Ruta nova»; de Catalunya celebra la «Vetlla de sant Joan», la «Gran Via», l'«Elegia de Cerdanya» i evoca les «Falles de València» del Pirineu estant. Ell, el jove del pla mallorquí, no oblida mai les cales, platges i ones de la nostra mar, associades als seus estats anímics, valguin uns pocs exemples: «Tranquil·la mar» (*El somni encetat*); «A les amigues del mar» i «Salpant» (*Ofrena de sonets*); «Gàbia», «Cala Morta» i «Scherzo lunar» (*Petites elegies*); «La platja» i «Formentor» (*Flama*), etc.

És l'home que té amics per tot arreu i a ells dedica molts dels seus versos. Entre els illencs hi ha Miquel Ferrà —*Ferro* al volum, per un inoportú error d'impremta—, Guillem Colom, Maria Antònia Salvà, Margarida Pol de Torres, Andreu Bestard i Mas, Francesc de Borja Moll, Mercè Massot, Antoni Mulet, Mn. Joan Vich, Josep Picó, Ignasi Rotger, Bernat Vidal i Tomàs, Joan Mascaró, Josep Capó Juan, Miquel Marquès i Coll, Gabriel Janer Manila, Jaume Vidal Alcover, Benet Mas, Maties Ensenyat, Bàrbara Antolí d'Ensenyat, Josep Maria Llompard, Pere A. Serra, Remígia Caubet; entre els catalans, Manuel de Montoliu, Cèlia Vinyes, Lluís Millet, Josep Palau i Fabre, Joan Triadú, Joan Miró, Ramon Aramón i Serra, Maurici Serrahima, Charlie Rivel; entre els valencians, Miquel Adler i Xavier Casp. A més, les dedicatòries al sevillà Vicente Aleixandre, al gadità Rafael Alberti i als italians Gildo dal Pan, Nel·la Avanzini i Giusto Monaco, corroboren el seu demble amical.

És l'home que viatja. El fil de la seva poesia ens permet resseguir les seves passes. A «París» i a «Roses», canta la nació veïnada; Itàlia li ha inspirat «Impressió a Sanremo», «De Venècia», «Llac d'Avern», «Dalt del Palati», «Pèstum», «En passar per Gaeta» i «Enyorança de Sicília». Tota aquesta poesia s'inclou dins *Imago mundi*, volum que reflecteix així mateix el seu viatge a Nord-Amèrica en «Al Crist de Taos (New Mexico)», «Llum de Xicago», «Crist a Harlem», «El cementiri de Cambridge (Massachussets)», «Cançó de Greenwich Village (Nova-York)» i «Talaia a Nova-York».

És un home sensible al seu temps. Ho demostra especialment a «Ghandi el pacificador és occit a l'escala d'un temple» i «A un infant austríac» (*Petites elegies*). Més tard, dins *Imago Mundi*, l'obra poètica més reeixida, espill de la seva maduresa, ho palesaran *Et luna sub pedibus eius*, «Vida obstinada», «En passar

per Gaeta», «Mort de Pablo Neruda», «A Nelson Mandela» i, per damunt de tot, «En la mort de Marilyn Monroe». Aquesta poesia és la que més sorprèn a una bona part de lectors que l'han encasellat en altres coordenades, no tant als qui han resseguit la seva trajectòria i saben que a «Revers» (*El somni encetat*), ja havia abordat un tema similar. Per altra banda, hom el podria considerar poeta cívic quan llança una dura invectiva contra el dictador, a les acaballes, dins «El braç de Déu» (*Sàtires i Epigrames*), poema datat el 1974, si l'hagués publicat aleshores i no vint anys després, massa tard evidentment, o de manera consemblant, quan el 1979, increpa en «A Fabul·la» —el nom llatí amaga una persona ara impossible d'identificar— l'actuació d'una política que treu de polleguera el poeta, sempre tan mesurat.

Dolç és el coneixedor del món clàssic que, sempre fidel a la màxima «res en excés», ideada per filòsofs antics i respectada per poetes de tot temps, orla sobriament la seva obra amb citacions llatines, ja sigui encapçalant algun conjunt com és ara *Divini gloria ruris* (*El somni encetat*), *Irreparabile tempus* i *Ingens iterabimus aequor* (Horaci, *Odes*, 1, 7) (*Ofrena de sonets*), o denominant tot un volum, així *Imago mundi* i *L'ombra que s'allarga*, traducció d'un vers virgilià, el penúltim recull que publica. Unes vegades utilitza la llengua llatina per titular alguna poesia, com *Soluitur acris hiems* (*El somni encetat*) i *Alma pax* (*Èlegies de guerra*); d'altres, se serveix d'algun personatge mitològic, així «Sísif» (*Imago mundi*) i «Afrodita» (*Flama*). Aquesta és, per cert, la més «clàssica» de tota la seva creació pel que fa a la quantitat de personatges que hi desfilen: un cor de Ninfes, Selene, Pan, un estol d'Oréades salvatges, la rossa Aurora, la Dríada immatura i la Naturopa. A més, habitualment brufa la seva obra —sempre amb contenció, cal no oblidar-ho—, de substantius, adjectius i versos relatius a la mitologia, evocats amb naturalitat, com és de raó en un poeta que ha assimilat el món antic i l'ha incorporat al seu llenguatge quasi inconscientment: «Brilla com ahir l'ull apol·lini», «pels vinyets Lieus imberbe la verema ja saluda», «Vine, Amor!» («El retorn»); «I la rialla / d'Eros ens crema gairebé el perfil» («Amor i mort»); «fins a tes plantes Apol·ló et cenya / d'un flam encès», «Fugí al punt la dansa de les Hores», «de temple espoliat dins la llum pura / d'una Venus pentèlica», «amb la deliciosa resplendor / d'un nou Elisi» («A Raixa amb tu»); «mostra't, Pau blanca, com un vel» (*Alma Pax*); «A les belles / lluïssors del Leteu fuig la ment» («Perplex»); «Oh, del segle vint / Vampiresa i Venus!» («Revers»); «deixa en pau / a l'Estret les Sirenes i Venus a l'Èrix», «quan la flota d'Eneas, pel sud, et voltava», («Enyorança de Sicília»); «Per ell entrà el poeta a l'altre món, / acompanyat de la Sibil·la» («Llac d'Avern»); «com els mots de la Sibil·la / que es perdien en el vent» («Convalescent»); «com quan, vaixell de Zeus, / triomfalment al mar Egeu entraves / portant la filla d'Agènor al dors» («El brau»); «La torxa de Mars dement / pren de bell nou i s'arbora» («Advent»); «mentre a prop la Parca fila / cànem de l'eternitat...» («Records de la infantesa»); «Els gossos frisen ja per la cacera, / i dins la gruta làtmica t'espera, / com un príncep pagès, Endimió» («Lluna a Ciutat»); «Tu regules la fórmula i la idea / de les Hores que passen pel teu front, / com una

ofrena de la mare Gea», «ets la d'ahir, la de demà, l'Hebe eterna que vessa l'ambrosia» («Primavera»); «Frustrat Proteu, vull ésser roc, / ona, vaixell, ocell, pollancre, / núvol i vall» («Tot s'acaba»); «si Hera —*Rera* en el volum per error d'impremta— i Posidó deixaren / fa dos mil anys llurs temples sota el sol» («Pèstum»). Per acabar, podem mostrar una prova més de l'indiscutible coneixement dolcià dels clàssics, manifestat en una pregunta quasi anodina, èmula dels antics epítafis llatins: «Vianant, ¿on vas?» («L'ermàs»).

Miquel Dolç és l'erudit dominador de la literatura antiga, tan ben traduïda per cert i imitada a *Sàtires i Epigrames*; de la catalana —el «Cant a Ausiàs Marc» n'és un petit exemple—, i prou sabedor de la contemporània. Testifiquen la primera les citacions que encapçalen «Llac d'Avern» i «Pèstum»: *Auerna sonantia siluis* de Virgili i *Paestani gloria ruris* de Marcial. Mostra la cognició de la darrera a la poesia «Todo hacia dentro es vida» —un vers de Vicente Aleixandre— dedicada a aquest poeta. «El mismo muro de incomprensión / separándonos» de *La arboleda perdida* de Rafael Alberti precedeix «El mur». *Aime, et tu renâitras* d'Alfred de Musset antecedeix «Desvetllament». *O dell'arida vita unico fiore!* de Leopardi davanteja «Els records de la infantesa»; *Il mio sogno di te non è finito* d'Eugenio Montale anticipa «De Venècia» i amb el previ *I morti non si vendono* de Salvatore Quasimodo inicia una poesia duríssima contra l'actuació criminal d'uns jerarques nazis en terres italianes. Sota «Vida obstinada», un parèntesi ens precisa que l'ha escrita després de la lectura de *Babi Yar* d'Anatoly Kuznêtsov, la novel·la-document on el rus descriu la massacre jueva de 1941. Per fi, adorna «Llum de Xicago» amb *America is hard to see* i «Talaia a Nova-York» amb *The fact is the sweetest dream / that labor knows*, ambdues de Rober Frost, el poeta estatunidenc.

És un home religiós. En són prova des del primer moment els poemes «Advent» i «Mare de déu de la Pau» (*El somni encetat*), preludi aquest segon de les darrerrenques «Invocació a Santa Maria del Camí», «Per als dos-cents cinquanta anys del temple parroquial de santa Maria del Camí» i «Goigs a Santa Maria del camí» (*L'ombra que s'allarga*). Ho confirmen, entre altres, les poesies als Crists americans, abans esmentades, així com «Mort damunt la creu» i «Pregària» (*Imago mundi*).

Miquel Dolç per damunt de tot és un home fidel a la pàtria, començant per la seva petita pàtria, la nadiua, cantada a la menuda en *El somni encetat*, en «El carrer» (*Petites elegies*), en «Al meu carrer» i en «Un banc d'escola» (*L'ombra que s'allarga*). Deplora el seu sofriment a «Bombardeig», una de les *Elegies de guerra*; evoca uns personatges nascuts o entroncats amb ella, tant els insignes paborde Jaume i Tomàs Forteza, lloats a «Al paborde Jaume» i a «Tribut a Tomàs Forteza i a son Montserrat» (*L'ombra que s'allarga*), com el dissortat Joanot Bou dins la sàtira titulada «La bogeria d'en Joanot Bou», i no es cansa mai de celebrar el paisatge vilatà des del primer a l'últim recull. En una gradació ascendent, el poeta ama «L'illa» i lamenta que estigui ofegada de ciment, envaïda per la babel de sons i d'una gent mal vestida i inculta, que vol capgirar-la. A l'últim, manifesta la seva

estima pregona a l'altra pàtria, la gran, la de tots, en l'esperançadora poesia «No és tard» i en una altra, abrandada, de títol prou eloqüent: «Catalunya!» (*Imago mundi*).

El calidoscopi personal de Miquel Dolç s'inclou en la seva poesia on imita estils diversos amb resultats desiguals: llums i ombres, igual com ocorre en la vida. Amb tot, creiem que podria ocupar una mica més d'espai que les quatre ratlles atorgades, gasivament, en el tom desè de la *Història de la literatura catalana*. Tanmateix ningú li podrà negar la definició que el seu admirat Marcial aplica a l'obra pròpia: *Hominem pagina nostra sapit* (10, 4, 10).

GREGORI SOLDEVILA, Carme: *Anotacions al marge. Els aforismes de Joan Fuster*, València: PUV, 2011.

RAFAEL ROCA

Universitat de València, Departament de Filologia Catalana
 rafael.roca@uv.es

La commemoració del vinté aniversari de la mort de Joan Fuster i del cinquanté de la publicació de la seua obra més emblemàtica ha permés comprovar que els estudis fusterians travessen per un moment de gran vitalitat i dinamisme. La interessantíssima exposició «Joan Fuster. Nosaltres, els valencians. 1962-2012», la IX Jornada Joan Fuster —celebrada el 15 de novembre de 2012 a Sueca—, i la publicació de diversos estudis impulsats per la Càtedra Joan Fuster de la Universitat de València, que dirigeix el professor Ferran Carbó —permeteu-me d'assenyalar els volums *Joan Fuster i la música*, que recull les col·laboracions de la VIII Jornada Joan Fuster, i *Joan Fuster: el projecte de normalització del circuit literari*, del professor Vicent Simbor—, juntament amb d'altres iniciatives, com ara la gravació del DVD *Música a l'entorn de Joan Fuster* i la publicació —per part de l'editorial Afers— del magne estudi *Una singularitat amarga. Joan Fuster i el relat de la identitat valenciana*, del professor Ferran Archilés, estan aconseguint situar l'intel·lectual de Sueca en el lloc d'honor acadèmic i social que li pertoca.

Entre les darreres aportacions destinades a aprofundir en el coneixement i la divulgació de l'obra fusteriana destaca, tant per la seua qualitat com per la seua originalitat, l'estudi que, amb el suggestiu títol d'*Anotacions al marge*, ha portat a terme la professora Carme Gregori Soldevila, del Departament de Filologia Catalana de la Universitat de València, dedicat a analitzar els aforismes de Joan Fuster; un ric corpus literari que, sens dubte, conforma una de les facetes més fascinants i atractives de totes les que desenvolupà l'autor valencià més important i influent del segle xx, i un dels més determinants de la història del nostre poble. No debades, la professora Gregori —que situa l'origen del llibre

en el treball de molts anys «realitzat a partir de la necessitat acadèmica d'explicar-los [els aforismes] als meus estudiants»— assevera que «Fuster va associar sempre els seus aforismes a la diversió», ja que «els termes amb què qualifica la seua relació amb el gènere aforístic concorden i reforcen el caràcter d'un vincle basat, en gran mesura, en la llibertat i en el plaer». En aquest sentit, resulta certament memorable el fragment del pròleg de *Consells, proverbis i insolències* en què Fuster situava l'inici de la seua inclinació pels aforismes en la lectura del calendari d'*El Mensajero del Corazón de Jesús* que, quan era xiquet, cada any adquirien a casa seua: «Vaig acostumar-me a llegir, dia per dia, la lliçó abreujada de moral o de dogma que, en cada full, entre el santoral i la notícia de les fases de la lluna i l'horari de la sortida del sol, hi distribuïen els pares de la Companyia de Jesús».

D'aquesta manera, el treball de la professora Gregori, que es planteja com un dels seus objectius primordials que «serveixa per a facilitar la comprensió de l'univers literari de Joan Fuster i funcione com a estímul auxiliar de la seua lectura», s'estructura en tres parts clarament diferenciades. A la primera, titulada «La vella i acreditada fórmula de l'aforisme», s'explica que l'autor sempre remeté el gènere a l'àmbit de l'assaig; que els aforismes sotmeten la noció de veritat a controvèrsia; i que, ben conscient que allò que els atorga unitat és el «jo» de l'escriptor, «Fuster apostava per un concepte de veritat canviant, ajustada a una experiència vital en permanent evolució» —cosa que comportava, entre d'altres, la reivindicació d'«el dret a contradir-se». Respecte d'aquest punt, resulten ben eloqüents les línies que l'autora de l'estudi dedica a explicar que l'escriptor de Sueca concebia el gènere assagístic —«un gènere inconclús per necessitat»— com un inacabable treball de reelaboració i un exercici de constant revisió del pensament, que pot quedar exemplificat en l'aforisme següent, «que vincula significativament mode d'escriptura i honestetat intel·lectual: Un intel·lectual honest comença per escriure una frase. La resta de la seva obra no serà sinó un procés de rectificacions d'allò que va escriure el primer dia».

D'altra banda, no menys interessants resulten els paràgrafs en què s'explana el sentit profund de la ironia i el famós escepticisme fusterià, «una actitud intel·lectual que s'ha convertit en una espècie de marca de fàbrica de la figura de Joan Fuster». Així, resulta ben pertinent assenyalar que «l'esceptic no és un incrèdul: no nega l'existència de la veritat, sinó que, per contra, la necessita [...] Dubtar, doncs, és pensar, pensar el món despullant-lo de les certeses adquirides»; cosa que, en conseqüència, el porta a fer ús de la ironia com a «modalitat d'enunciació apta per a traduir aquesta contínua tasca de qüestionament de les veritats, irreductible a les temptacions dels sistemes de pensament totalitaris, allunyada de les trampes de les adhesions incondicionals [...], capaç de respondre a les exigències del dubte i de la paradoxa». Com a reducte, en definitiva, «de llibertat i de pensament personal, en el pol oposat al maniqueisme alienador». Per això els aforismes fusterians s'adrecen al lector buscant una comprensió intel·ligent, no un assentiment maquinal; per això posen l'èmfasi a compartir, no a imposar.

La segona part del volum, titulada «Un personatge tremendament interferit per les lectures», s'ocupa de les relacions intertextuals —la citació i la referència, d'una banda, i el plagi i l'al·lusió, d'una altra— i hipertextuals —transformacions i imitacions— que destil·len els aforismes, i que els posen en relació «amb les obres literàries que els han precedit, amb la tradició de la qual parteixen i que, al seu torn, contribueixen a perllongar». En aquest sentit, la professora Gregori afirma que l'eficàcia de molts aforismes radica en el fet que, sovint, Fuster «juxtaposa dues citacions, diferents i allunyades entre si, moltes vegades, i n'estableix punts de connexió inesperats». Quant a l'exactitud de les referències emprades, assevera que «l'autenticitat de l'atribució o la literalitat de la citació tenen una importància relativa», tractant-se com es tracta d'«un gènere les normes del qual prescriuen una llibertat gairebé il·limitada en el tractament dels materials»; i, pel que fa als aforismes conformats per citació més comentari, que «és on millor es pot apreciar que l'escriptura fusteriana es desenvolupa a partir de l'assimilació personal de les lectures, de molta literatura digerida com a procediment d'autoformació». La casuística d'aforismes que l'autora arriba a distingir i analitzar és, certament, immensa, i contribueix a revelar ben eficaçment les línies de funcionament de la literatura fusteriana «a partir de les maneres amb què s'estableix i fixa textualment la relació entre escriptura i lectures».

Finalment, la darrera part del llibre, titulada «La punta de l'iceberg», analitza les connexions que s'estableixen entre els aforismes i la resta de la producció fusteriana; és a dir, s'hi contempla l'aforisme com «la part visible d'una massa de pensament raonada i justificada que, en la major part, roman submergida i que el text exposat només permet intuir». És el cas, per exemple, de les relacions que determinats aforismes mantenen amb diverses entrades del *Diari (1952-1960)*, o amb articles del volum *Babels i babilònies*, en què els textos de referència no s'erigeixen en clau interpretativa de l'aforisme, sinó que representen «una versió desenvolupada, raonada, de vegades, fins i tot, exemplificada, i amb una finalitat pragmàtica molt més marcadament persuasiva, de les mateixes idees o d'idees molt semblants a les exposades pels aforismes amb els quals es connecten».

A través de l'anàlisi metòdica i sistemàtica d'aquestes «càpsules de doctrina», en divertida expressió del propi Fuster, el volum *Anotacions al marge. Els aforismes de Joan Fuster* es capbussa en una part ben significativa de l'obra d'un escriptor que, malgrat tractar-se ja d'una de les personalitats més preclares de la cultura catalana de tots els temps, a mesura que passen els anys no farà sinó créixer i guanyar en matisos i qualitats, com passa amb els clàssics. Així ho posa en relleu aquest excel·lent estudi en resseguir i analitzar una pràctica intel·lectual que, tal com afirma la professora Carme Gregori, Fuster devia percebre com «un parèntesi de llibertat». I que, de fet, transmet llibertat, hilaritat i genialitat a parts iguals —com bé acrediten aquests tres exemples: «Cal desconfiar dels qui prediquen la idea de sacrifici: és que necessiten que algú se sacrifiqui *per ells*»; «Definició (possible) de la filosofia: l'art d'agafar la vaca pels collons»; i «És la conclusió a què he arribat: només hi ha un "pecat mortal", i són les faltes d'ortografia».

VENY I CLAR, Joan: *De geolingüística i etimologia romàniques*, Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2012; «Lingüística».

JOSEP MORAN I OCERINJAUREGUI
 Institut d'Estudis Catalans
 jmoran@iec.cat

En la *Nota del editors*, José Enrique Gargallo Gil i Maria-Reina Bastardas, que encapçala aquest llibre se n'explica clarament els motius i el contingut: «El professor Veny és avui dia reconegut com a *catalanista* [...]. Però Joan Veny és, a més un romanista cabal. I és aquest perfil científic, prou menys conegut a casa nostra, el que volem reivindicar amb aquest llibre, que aplega una trentena de contribucions de diferents etapes d'un vida fecunda» (p. 13). Es tracta doncs d'un llibre que recull de fet 29 obres esparses i que alhora és un homenatge, com diu el títol de la col·lecció, que honora també la Universitat editora, on Joan Veny va exercir el seu mestratge fins a la seva jubilació.

La primera part, sota l'epígraf «La Vocació», conté el treball titulat «1. Pour-quoi devient-on linguiste», on Joan Veny fa una mena d'autobiografia professional, des dels seus orígens mallorquins fins a les feines recents de caràcter dialectològic, ben interessant per a conèixer la seva trajectòria professional.

Sota l'epígraf «II. Una eina d'intercomunicació romànica», es publica la ponència «2. *Estudis Romànics* y la Lingüística Romànica», on descriu el procés de creació i de desenvolupament d'aquesta prestigiosa revista, de la qual és el director actual (junt amb Antoni M. Badia i Margarit), i fa unes consideracions sobre el futur de la lingüística romànica ben interessants.

La tercera és dedicada al «Lèxic romànic» i conté dos treballs: «3. Los supervivientes románicos de TALENTUM 'deseo'», ampli treball on tracta «el caràcter genuïno de *talento* 'capacidad' —de aparició relativament tardia— frente al galorromànic *talento* 'deseo' —vocablo más antiguo—» (p. 47); i «4. Lèxic català i romànic: àmbit literari, lexicogràfic, extern, dialectològic, pseudomossàrab», que és una recensió del llibre de Germà Colón Domènech: *Estudis de filologia catalana i romànica* (València/Barcelona, 1997).

En la quarta part, sota l'epígraf «Circulacions lingüístiques», s'apleguen els treballs següents: «5. Circulacions lingüístiques en la Romània occidental: català, occità, aragonès, italià, castellà», on trobem, entre altres conclusions que «c) Un nou corrent historicista, del qual en part hem estat responsables, ha substituït els mossarabismes del valencià per aragonessimes» (p. 113); «6. De l'occità a l'andalús: "garneu" "Trigla lira", on afirma que aquest nom de peix «constitueix un exemple eloqüent —i no prou conegut— de la difusió d'un catalanisme de procedència occitana per les costes andaluses i nord-africanes» (p. 136); «7. Dels dialectes italomànics al català: sobre el mossarabisme d'*alaxxa* 'Sardinella aurita', on també rebutja la pretesa procedència mossàrab d'aquest ictiònim; i «8. Vocabulaire ichtyonimique et nautique catalan dans la Romania», on precisa la procedència de diversos ictiònims catalans.

La cinquena part, és dedicada a la «Geolingüística», on descriu i comenta diversos atles lingüístics: *Atlas Linguistique Roman* (AL i R), *Atlas Lingüístico Galego*, *Atlas léxico marinero de Asturias*, *Atlas Lingüístico-Etnográfico dos Açores*, l'atles de València i l'atles lingüístic i etnogràfic del Piemont occidental, en la qual es palesa la perícia de Joan Veny en aquest camp lingüístic.

La sisena part, dedicada al tema «Aragonès i català» tracta dels aragonismes palesos en el valencià, sobretot en els articles «16. Supervivientes aragoneses en valenciano (I): la *rodada*», i «17, (II): *ombria* 'obaga'».

La setena part, dedicada plenament a l'aragonès, inclou els treballs «18. La lengua de Teruel en la Edad Media»; i «19. Vocabulario etimológico chistavino-castellano», que són pròlegs de llibres redactats respectivament pels especialistes Javier Terrado Pablo i Brian J. Mott.

La vuitena part és dedicada al «Francès i català» i conté els treballs «20. Gallicismes del català», «21. Diccionari francès-català de Botet i Camps», que també són pròlegs d'obres de Montserrat Barri i Christian Camps / René Botet; més «22. Una nomenclatura catalano-francesa de 1798», recensió d'un treball de Germà Colón / M. Pilar Perea.

La novena part, sota l'epígraf «Sard i català», conté el pròleg a un llibre de Rafael Caria dedicat als noms populars dels ocells a l'Alguer. I a la desena, sota l'epígraf «Castellà i català en contacte», s'hi inclouen tres treballs: «24. El catalán en convivència con el castellano», text inèdit pronunciat el 2007 en el IV Congrés Internacional de la Lengua Española, «25. Espigoladures lingüístiques en processos inquisitorials en castellà», on estudia de manera molt documentada els catalanismes que contenen els processos inquisitorials de Mallorca; i «26. Interferència d'iccionims», també referent a Mallorca.

L'onzena part, sota l'epígraf «Italià», inclou el treball «27. Italianismes en el «Diccionari mallorquí-castellà» (1840) de Pere A. Figuera», estudi ben precís d'aquesta influència mediterrània.

La dotzena, dedicada a l'«Expansió meridional», conté el treball «28. *Guiñamón*, un catalanisme del murcià», de caràcter iccionímic; i la tretzena i darrera sota l'epígraf «Lingüística contrastiva» presenta «29. Paralelismos lingüísticos asturiano-catalanes», on es confirma la gran erudició del mestre Veny en el camp de la filologia romànica.

Acaba el llibre amb una «Semblança bibliogràfica de Joan Veny pels editors», més les «Referències bibliogràfiques», molt extenses, i un «Índex analític», ben útil per a la consulta en detall del gran nombre de vocables que conté aquesta obra. Serveixen aquestes línies per a palesar-ne l'interès i el gran mèrit científic (i humà, afegim) de l'autor, a qui felicitem ben cordialment, com també als editors per a la seva generositat.

ORIOI, Carme, Pere NAVARRO i Mònica SALES: *Literatura oral a Faió, Favara, Malella i Nonasp*, Calaceit: Associació cultural del Mataranya, 2010; «Lo trill», 13.

CATERINA VALRIU

Universitat de les Illes Balears, Departament de Filologia Catalana i Lingüística General

c.valriu@uib.cat

Sembla que en ple segle XXI ja no tingui cap sentit fer recerca de camp en temes com la literatura oral. Vist des de fora, hom pot creure que el patrimoni oral ja ha estat abastament recollit pels folkloristes del segle XIX i XX, que trescaren bona part del nostre territori lingüístic i feren una esforçada i meritòria tasca de recol·lecció. De fet, és habitual sentir de boca dels especialistes en aquests temes, que la cultura catalana excel·leix entre les del seu entorn per la riquesa de materials arplegats, pels arxius que contenen materials de fonts orals (com l'extensíssim de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya) i per la bibliografia publicada que fixa aquests textos. Tot i que aquestes asseveracions són ben certes, cal tenir present dos aspectes fonamentals: que la literatura oral mai no pot ser recollida en la seva totalitat —atès que és formada per materials en continu procés de canvi, reelaboració i recreació— i que encara hi ha parts del territori que podem considerar poc explorades. Tenint en compte aquestes dues premisses i a partir de la proposta de completar el treball «Inventario del Patrimonio Etnográfico», que havien dut a terme investigadors de la Universitat de Saragossa, amb un treball acurat sobre la literatura oral de les comarques de parla catalana, es va iniciar la recerca que ha donat lloc a la publicació del llibre objecte del nostre comentari.

Des de fa molts d'anys, la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona és capdavantera en estudis del folklore, especialment en temes de narrativa oral. Aquesta posició de lideratge es manifesta, entre moltes altres coses, en la formació de joves investigadors en aquest camp. El llibre és el resultat del treball conjunt de la Dra. Oriol, el Dr. Pere Navarro i la jove investigadora —avui ja també doctorada— Mònica Sales. El resultat d'aquest esforç conjunt és un treball interessantíssim, curosament editat i molt complet. L'obra s'articula en dues parts. A la primera hi trobem un pròleg signat per Artur Quintana, bon coneixedor dels territoris estudiats i també investigador en literatura oral. Seguidament, els tres autors signen una introducció en la qual expliciten la gestació del treball, el procés de recerca i els principals aspectes de la publicació resultant. A continuació, s'explica de manera més detallada la delimitació de l'objecte d'estudi, les fonts d'informació usades, la cronologia i la concreció del treball de camp i el perfil de les persones entrevistades, així com altres indicacions de caràcter específic sobre el procés de recollida de materials i unes pàgines on es descriu breument cada un dels gèneres de literatura oral, amb la intenció que el lector es faci una idea clara i concreta de les categories de materials que trobarà en les pàgines següents. Un clar i alhora

complet apartat sobre les característiques dels parlars de Faió, Favara, Malella i Nonasp en el qual es fa una descripció lingüística de llurs característiques (vocalismes, consonantisme, morfologia i lèxic) i l'acurada informació sobre els criteris de transcripció i edició usats clou aquesta primera part que explica i contextualitza tot allò que trobarem a la segona.

El gruix del llibre és la segona part, que és la transcripció i el comentari dels nombrosos materials recollits. Són 507 documents, una quantitat ben remarcable si tenim en compte l'àmbit geogràfic i el temps dedicat al treball de camp, que despleguen una àmplia i acolorida galeria de gèneres. Així, hi trobem rondalles (d'animals, meravelloses, d'enginy, formulístiques, antirondalles), contarelles, llegendes, tradicions explicatives, relats d'experiències reals, d'exageracions, acudits, fórmules (motius locals, amonestaments, evasives, parèmies, endevinalles, entrebancallengües, fórmules rimades), cançons i cantarelles de temes diversos (burla, bressol, capta, dansa, gresca, joc, màgia, ronda i religió). Finalment, el llibre es clou amb la bibliografia, l'índex de tipus rondallístics citats, un CD que conté una selecció de fragments de les entrevistes i una breu nota biogràfica de cada una de les persones entrevistades. També cal dir que il·lustren el llibre algunes fotografies: panoràmiques dels pobles objecte de recerca, d'alguns indrets d'especial interès, de béns patrimonials (imatges, figures populars, baix relleus) i de les persones entrevistades, que en són els veritables protagonistes. En conjunt, es tracta d'una edició acurada i completa que posa en valor la recerca feta i els resultats obtinguts.

Pel que fa als documents etnopoètics, el primer que cal destacar és la quantitat i varietat. Mònica Sales no va fer aquest treball de camp des de fora, com una observadora, sinó des de dins, des de la interrelació i la coneixença del territori i els qui l'habiten. La investigadora va viure durant dos mesos en un dels pobles estudiats i es va fer una més de la comunitat. Aquesta manera —pausada, vivencial i aprofundida— d'enfocar la recerca donà els seus fruits, atès que li va permetre trencar malfiances, poder elegir els millors informadors i els millors moments per a fer les entrevistes, copsar el context en tota la seva complexitat i afavorir així l'espontaneïtat i la intercomunicació. A més, Sales parlava la mateixa llengua dels seus entrevistats i aquest aspecte —que pot semblar poc important— és essencial. Un primer intent per part de la Universitat de Saragossa de recollir literatura oral en català en aquestes comarques per part d'entrevistadors que s'adreçaven als entrevistats en castellà havia donat uns resultats tan decebedors que resultaren un fracàs.

Els documents es presenten ordenats per gèneres, numerats i sempre amb els mateixos criteris de transcripció. Per la seva varietat i senzillesa, així com per la frescor de l'oralitat que traspuen, resulten una lectura plaent i entretinguda, no només per als interessats en el folklore sinó per a tota mena de públic. A cada document trobem la indicació de qui en va ser l'informador, en quin poble i a quina data. Entre claudàtors la recollidora ens aporta dades relatives al context o indica aspectes com ara dubtes, vacil·lacions, fragments intel·ligibles, etc. Les

rondalles, a més, es presenten amb un comentari que les contextualitza en el seu grup temàtic i les relaciona amb altres versions del mateix tipus recollides en llengua catalana.

En conjunt, podem dir que l'obra *Literatura oral a Faió, Favara, Malella i Nonasp* constitueix una aportació de qualitat al coneixement del nostre patrimoni oral, demostra que avui encara és factible recollir aquests tipus de materials, que la feina ben feta i en equip sempre dona els seus fruits, posa en valor la llengua i la cultura catalana d'uns territoris de frontera —en els qual sovint hi ha dificultats culturals i instrumentalitzacions polítiques de la realitat lingüística—, complementa la ja extensa bibliografia de materials recollits i mostra la riquesa, varietat i vitalitat de la literatura oral que és alhora profundament local i extraordinàriament universal.

FABRA, Pompeu: *Obres completes*, 9, Barcelona - València - Palma: ECSA - Edicions 62 - Edicions 3i4 - Moll, 2013.

ANDREU SENTÍ

Universitat d'Alacant, Departament de Filologia Catalana
andreu.senti@ua.es

La publicació de les *Obres Completes* de Pompeu Fabra ha arribat al volum novè. Amb aquesta novetat bibliogràfica es clou una obra magna, transcendent i necessària, dirigida per Jordi Mir i Joan Solà, la de posar a l'abast de tothom l'obra fabriana. Després d'haver publicat les gramàtiques, el diccionari, els cursos i manuals, les traduccions, les *Converses filològiques* i l'epistolari, calia un darrer esforç. Aquest volum *nou* aplega diversos materials esparsos que tanquen el cercle i facilitaran enormement la difusió de tot de textos fabrians: conferències, articles, intervencions, etc. Malgrat això, sembla que no s'ha pogut complir totalment aquest objectiu. Els mateixos autors es lamenten que hi ha algunes obres que han estat atribuïdes al mestre Fabra que no s'han pogut trobar, com ara la *Catalan Grammar*. En tot cas, el resultat és magnífic. El volum desè arribarà més avant i serà el darrer, però ja no contindrà més obres de Fabra, sinó que tindrà un caràcter instrumental.

El volum que presentem consta de quatre parts. En primer lloc, hi trobem un article sobre el pensament sociolingüístic de Pompeu Fabra emmarcat en el context lingüístic i sociocultural dels segles XIX i XX. A continuació, hi ha les pàgines dedicades a la publicació dels textos fabrians que ha editat, ordenat, justificat i presentat Josep Murgades. Tot seguit, Albert Jané i Jordi Mir presenten una detallada cronologia general de la vida i l'obra de Pompeu Fabra. Finalment, tanca el volum una completíssima bibliografia de les publicacions i estudis sobre l'obra i la figura de Pompeu Fabra, una recerca que ha portat a terme Anna Pineda.

L'estudi de Georg Kremnitz i Francesc Vallverdú titulat «Introducció general al pensament (socio)lingüístic de Pompeu Fabra» repassa l'orientació dels estudis filològics i lingüístics contemporanis de Pompeu Fabra per tal de copsar quina era la dimensió sociolingüística del codificador. Aquest treball té dues seccions, de les quals ens ocupem tot seguit.

La primera part és un bon resum de l'evolució de les ciències del llenguatge al llarg del segle XIX i fins a l'estructuralisme de Saussure; és a dir, pretén copsar l'ambient lingüístic i cultural en què Fabra es formà i treballà. Kremnitz i Vallverdú posen de manifest l'interès de les ciències del llenguatge per la lingüística històrica i comparativa, la qual s'emancipa dels estudis filològics a inicis del segle XIX. Tanmateix, fan notar que els principals lingüistes del segle XIX no mostren gaire interès per la llengua des d'un punt de vista sociolingüístic i comunicatiu. En la configuració d'aquesta perspectiva dels estudis lingüístics van tenir un pes important autors com Grimm, Diez, Schleicher i els neogramàtics com Brugmann, Osthoff, Paul, Gamillscheg, Rohlfs i Meyer-Lübke.

En aquest context, també hi va influir el naixement del nacionalisme i la idea que va expressar Herder que «cada llengua tradueix la visió del món del grup humà que la parla». Els autors destaquen que, en aquest ambient, la nova lingüística del segle XIX cerca una aplicació a diferents grups de llengües i llur nacionalitat. En altres paraules: les principals aportacions lingüístiques d'aquest període van potenciar estudis lingüístics *nacionals*. En aquest sentit, destaca la visió dels francesos Gaston Paris i Paul Meyer, que van arribar a negar la llengua occitana i la van diluir dins el conjunt de diverses varietats locals *franceses*. En canvi, a l'Estat espanyol no hi va haver una filologia *nacional* tan desenvolupada. Tal com destaquen Kremnitz i Vallverdú, això va provocar que el lingüista més destacat del moment, Milà i Fontanals, tingués tota una altra visió i fos un defensor de la *periferia*. I en aquest marc, s'entén molt bé la figura de Pompeu Fabra.

Fabra començà a interessar-se en els quefers lingüístics quan els neogramàtics tenien una gran influència. Tot i que aquests lingüistes no mostraren gaire interès sociolingüístic, sí que consideraven certes influències socials en el canvi lingüístic. A més, aviat van aparèixer altres aportacions com les d'Hugo Schuchardt —que indicà la importància del contacte de llengües en l'evolució lingüística— o la irrupció de l'estructuralisme —amb una vessant més social que els corrents anteriors.

Kremnitz i Vallverdú tanquen aquest primer apartat amb unes reflexions transcendentals de caire més sociopolític. Més enllà de la connexió inherent entre l'auge del nacionalisme i el prescriptivisme, els autors dibuixen unes transformacions socials que van tenir conseqüències importants en el pensament sociolingüístic europeu. En primer lloc, destaquen l'extensió dels espais comunicatius a Europa, al si de la Revolució Industrial i la mobilitat de la població, així com també l'escolaritat obligatòria i uniformitzadora. En segon lloc, hi ha el fenomen del nacionalisme naixent: diverses nacions o grups demanen no formar part de l'espai comunicatiu estatal i això implica cercar una llengua referencial pròpia. Els exemples que comenten són encertats perquè eren coneguts per Fabra, especialment el cas occità.

La segona secció d'aquest article se centra en el context històric de Fabra i exposa i valora la visió sociolingüística de l'obra fabriana. El lingüista havia assumit la necessitat de treballar per assolir dos objectius: la codificació i l'extensió de l'ús social de la llengua. En altres paraules: la normalització lingüística. Aquest apartat descriu succintament el context sociolingüístic de Catalunya i les transformacions importants que va viure el país, que va passar d'un entusiasme espanyolista el 1860 a la reivindicació d'una nacionalitat catalana en els manifestos federals del 1868. Tots aquests canvis sociològics i polítics van fer evident la necessitat d'unes normes ortogràfiques. Fabra, des de *L'Avenç*, va assumir aquest repte, i va contribuir a portar-lo a terme gràcies a la institucionalització de la seua tasca, amb la creació de la Mancomunitat i de l'Institut d'Estudis Catalans.

Comptat i debatut, l'article subratlla la modernitat del pensament de Fabra, que se situava en la línia d'una lingüística més social com la que havia popularitzat Saussure, i que va incorporar clars aspectes sociolingüístics a l'obra de normalització del català.

El capítol de Josep Murgades presenta i justifica els textos i materials originals de Fabra que apareixen editats i ordenats en aquest volum novè per ell mateix. Òbviament, la publicació dels treballs de Fabra ocupa la part central i fonamental d'aquest volum. Es tracta d'un aplec de textos molt variats, de diferents temes, especialment de caire lingüístic. L'editor els ha ordenat en tres grans blocs: textos d'interès lingüístic i professional, textos d'interès cívica i sociopolític i textos d'interès crític i biogràfic. A més de l'ordenació temàtica i del lloc de publicació, també s'ha tingut en compte el diferent grau d'implicació de l'autor. Ací trobarem textos idiògrafs (alguns amb el pseudònim d'Esteve Arnau), textos reportats de conferències, converses o intervencions de Fabra, textos que va subscriure i, fins i tot, textos anònims, però clarament atribuïbles a Fabra.

Els textos del primer bloc, d'interès lingüístic i professional, apareixen subclassificats temàticament en quatre apartats. En primer lloc, trobem els textos que formen part de l'etapa de contestació de Fabra, sobre la reforma lingüística que començava. Aquests textos van aparèixer publicats, principalment a *L'Avenç*. També destaquen les conferències pronunciades al Centre Excursionista de Catalunya. El lector hi trobarà comentaris a molts aspectes gramaticals com l'ús del pronom *hi*, la *-r* final dels infinitius, les conjugacions verbals, diverses normes ortogràfiques com les referides a l'ús de la *c* i *g* finals, la *m* i la *n*, la «*l* doble», etc.

El segon subgrup dels materials d'interès lingüístic i professional es titula «textos, en castellà, de presentació i descripció de la llengua catalana». Fabra va escriure aquests textos per divulgar la realitat catalana. No només s'hi descriu gramaticalment la llengua catalana, sinó que es reivindica, s'explica l'extensió i la unitat de la llengua, així com també es defensa el nom de *català*. A tall d'exemple, vegeu com comença el primer article publicat: «No existe actualmente ninguna gramática catalana para uso de los castellanos; y, en realidad, apenas hace falta, pues contados serán los españoles de lengua castellana que sientan deseos de conocer un idioma que es hablado por más de tres millones y medio de españoles y

cuenta con autores como Llull y Ausias March entre los antiguos, y como Maragall y Verdaguer entre los modernos».

La tercera agrupació de materials són «textos de divulgació gramatical», entre els quals hi ha una sèrie de vint-i-quatre mostres aplicades de correcció lingüística: els lectors de *La Publicitat* enviaven articles que es publicaven amb una correcció comentada pedagògicament per Fabra, sota el títol *Observacions*. És especialment rellevant la publicació de tres textos titulats *Consultori* que seguien aqueixes *Observacions*. Segons apunta el professor Murgades, els *Consultoris* són equiparables a qualsevol de les *Converses filològiques*. Vegem-ne un fragment interessant sobre l'ús del verb *apretar*, que ha penetrat amb força en català: «Quant a *apretar*, era condemnat perquè és un mot versemblantment castellà que, introduït en el català, ha anat reduint l'extensió dels nostres verbs *estrènyer*, *prèmer*, *pitjar*, *arrencar*, etc.».

Continua un apartat dedicat als «textos sobre cultura de la llengua». Amb aquesta denominació el curador aplega els textos i conferències reportades que tracten de la voluntat de desenvolupar una *llengua literària* en termes fabrians, és a dir, un *estàndard*. Tal com declara el professor Murgades, aquest recull de conferències de Fabra és la part menys coneguda de tots els materials publicats en aquest volum que ressenyem.

El segon gran bloc aplega els textos d'interès cívic i sociopolític, que mostren la dimensió pública i compromesa de Fabra en tres àmbits institucionals. Així, trobem textos produïts en el marc de les seues tasques a l'Institut d'Estudis Catalans, com ara el «Report de dels treballs fets per les Oficines Lexicogràfiques durant el bienni de 1913-1915», intervencions de Fabra en les actes de la Secció Filològica, reports de conferències, etc. També hi ha un grup de textos escrits en el marc de Palestra, entitat de la qual Fabra va ser president. Des d'aquesta tribuna, va redactar textos propis de l'activisme social (adhesions, crides, manifestacions) i textos més reflexius sobre la vinculació llengua-nació. Un subapartat dedicat als materials que relacionen Fabra amb la Universitat Autònoma tanca aquest segon bloc.

Per acabar, el tercer bloc dels materials fabrians que es publiquen està dedicat a textos d'interès crític i biogràfic. Aquest bloc és més heterogeni i hi trobem textos que poden ajudar a configurar la visió de Fabra sobre altres personatges com Alcover, Delbosc, Rusiñol... o sobre altres realitats o esdeveniments de l'època, o sobre si mateix. Així, hi trobem diverses entrevistes interessants, com la que li fa Miquel Duran, arran d'una estada a València, o manifestos que va subscriure Fabra com el titulat «Per l'aproximació catalano-mallorquina». La darrera agrupació de textos és la més dispersa. Com descriu el títol, el lector hi trobarà «Comentaris, opinions, records» que tenen un interès lingüístic. En aquest cas, són textos reportats, extractes de converses. Tot seguit, s'ofereix una bibliografia general de les fonts i un índex força útil de tots els materials editats en aquest volum, el qual permet un maneig fàcil de la documentació fabriana.

La localització, selecció i edició de tots els materials de Fabra que acabem de ressenyar és una tasca lloable que facilitarà enormement els estudis futurs sobre

l'aportació lingüística, social i cultural de Fabra, ja que aplega textos de tan diverses procedències, que d'altra manera hauria estat difícil consultar-los tots.

La tercera part d'aquest volum novè és la «Cronologia general de la vida i l'obra de Pompeu Fabra» que han elaborat Albert Jané i Jordi Mir. Aquest capítol està introduït per unes pàgines on apunten alguns aspectes remarcables de la vida del lingüista. Els autors esbossen el recorregut geogràfic i vital de Fabra, en comenten l'activitat excursionista, la implicació cultural, la breu i poc entusiasta adhesió política, així com també les vicissituds de l'exili a Prada.

La cronologia és, certament, molt completa i pedagògica —detalla amb precisió els fets més importants de la seua vida i activitat professional. Finalment, s'han reproduït més de cinquanta documents, principalment fotografies però també documents variats: des de la invitació a la sessió solemne del nomenament de Fabra com a doctor *honoris causa* de la Universitat de Tolosa o el seu testament (en català, elaborat a Andorra), fins a retalls d'articles del diari o l'acta de sessió en què Fabra va ser elegit president de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans.

El darrer capítol d'aquest volum és una compilació bibliogràfica que prova de reunir totes les referències dels treballs dedicats a l'obra i vida de Pompeu Fabra. Aquesta és una tasca ingent, ja que mai no serà total. De fet, com declara l'autora, Anna Pineda, «el treball que es presenta no vol ni pot ser de cap manera un recull absolut, tancat i definitiu». En les notes introductòries a la bibliografia, l'autora esmenta les característiques del procés d'arreglada i selecció bibliogràfica que ha dut a terme, per al qual ha considerat moltíssimes fonts. En primer lloc, s'han tingut en compte els treballs presentats en diversos congressos —especialment els Col·loquis Internacionals «La lingüística de Pompeu Fabra» organitzats per la Universitat Rovira i Virgili. S'hi han inclòs, també, les referències bibliogràfiques que apareixen en els llibres dedicats a Fabra, com *Teoria de la llengua literària segons Fabra*, de Xavier Lamuela i Josep Murgades, *Pompeu Fabra: vida i obra*, de Jordi Ginebra i Joan Solà o els llibres de Josep Miracle. També s'han consultat les referències de revistes com *Serra d'Or* o *Llengua Nacional* i els catàlegs de les institucions més importants (diverses universitats del Paísos Catalans, la Biblioteca Nacional de Catalunya i la Biblioteca Valenciana). El resultat d'aquesta recerca és un aplec bibliogràfic ordenat temàticament que serà una eina de consulta necessària per a futurs estudiosos de la vida i la figura de Pompeu Fabra.

El volum novè de les *Obres Completes* de Pompeu Fabra fa una enorme contribució als estudis lingüístics catalans ja que aplega en un sol volum una munió de materials d'interès lingüístic i cultural del mestre Fabra que provenen de fonts molt diverses i que altrament serien difícils de trobar. Però, a més, arrodoneix les *Obres Completes* amb tres altres aportacions: una visió sociolingüística del pensament de Fabra, una cronologia exhaustiva de la seua vida i obra i, finalment, una completa arreglada bibliogràfica de la recepció fabriana. Sens dubte, una gran obra que honora els seus directors, Jordi Mir i Joan Solà.

MASSANELL I MESSALLES, Mar: *Permeabilitat del català nord-occidental a l'estàndard mediàtic i educatiu: el cas de l'Alt Urgell*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2011; «Biblioteca de dialectologia i sociolingüística», 16.

IMMA CREUS

Universitat de Lleida, Laboratori de Fonètica Aplicada Pere Barnils, Departament de Filologia Catalana i Comunicació
icreus@filcat.udl.cat

De vegades hi ha recerques lingüístiques que, per motius diversos, romanen injustament en un calaix o en el disc dur d'un ordinador durant molts anys. Aquest és el cas de l'obra que ens ocupa, l'origen de la qual ens remunta a l'any 1995 i a un treball de recerca de l'autora, elaborat i presentat a la Universitat de Barcelona, titulat *Aproximació a la morfologia flexiva actual de la Seu d'Urgell i Coll de Nargó*. Amb el títol renovat de *Permeabilitat del català nord-occidental a l'estàndard mediàtic i educatiu: el cas de l'Alt Urgell* el treball es presenta com un estudi de dialectologia generativa, en la seva primera fase, amb l'objectiu de descriure les característiques generals de la cliticització i de la flexió nominal i verbal en un nombre representatiu de varietats del català nord-occidental actual.

La hipòtesi de partida, concretada ja al *pòrtic* i desenvolupada al primer capítol, és que els parlants nord-occidentals aproximen —i tendeixen a substituir— els seus trets morfològics a les formes estàndard del català (modalitat central). La morfologia és, segons l'autora, el nivell on es produeixen el nombre més significatiu de diferències dialectals alhora que és també el referent bàsic de l'estàndard a partir del català central. La pèrdua de trets morfològics pròpiament nord-occidentals en detriment dels adoptats com a característics del català central és presentada des del principi de l'obra com una «problemàtica» dels nord-occidentals, provocada bàsicament per tres factors: *a*) la divisió del català nord-occidental en diversos territoris administratius, *b*) les relacions del nord-occidental amb el català central, i *c*) l'impacte de la normalització lingüística. Aquest procés de substitució, però, es dibuixa com a no uniforme i dependent de variables com ara la localització de la població d'origen del parlant (situació administrativa i legal del català en la zona), les característiques de la població d'origen dels parlants (nuclis grans o petits) i l'edat del parlant.

En el capítol 1 se'ns proporciona també informació detallada sobre la metodologia emprada (principalment un qüestionari i complementàriament un text lliure); la tècnica aplicada (flexió nominal i cliticització: traducció de sintagmes o frases castellans; flexió verbal: compleció d'oracions amb el verb i temps corresponent o traducció del castellà (per a les formes d'imperatiu)); l'àrea geogràfica enquestada en la primera fase de l'estudi (Alt Urgell: la Seu d'Urgell i Coll de Nargó); el procediment seguit en el tractament de les dades (transcripció i constitució de la base de dades), així com l'anàlisi lingüística aplicada en el marc de la dialectologia generativa, de la qual s'introdueixen els principis generals, i les vari-

ables lingüístiques (regles d'assignació de segments morfològics i regles fonològiques generadores de formes fonètiques) i variants (edat dels informants: 15-19, 30-45 i 55-70 anys i nombre d'habitants de la població d'origen) que s'han tingut en compte. D'aquest apartat metodològic en voldríem destacar dos aspectes. D'una banda, el fet que es treballa amb una mostra de sis informants per població, és a dir dos per cada franja d'edat, la qual cosa fa que, certament, com reconeix l'autora «les conclusions s'hauran de prendre amb la precaució que cal» (p. 76). D'altra banda, l'opció de regularitzar fonèticament certs segments vocàlics. És cert que de vegades costa de precisar d'oïda la naturalesa d'un so («Quan la /e, ε/ inicial no canviava de timbre, no hi havia problemes d'identificació. [...] En canvi, quan aquest so inicial es mudava, costava de precisar si la realització era més propera a [a] o [ə].» (p. 59)); tanmateix, creiem que és especialment rellevant la precisió articulatòria si després s'estableixen regles fonològiques generadores de formes fonètiques i si, a més a més, s'associa la transcripció d'una vocal neutra —entre d'altres variables— a una major aproximació a l'estàndard (central), segons les dades productives obtingudes —i transcrites— dels parlants enquestats.

El capítol que segueix a aquesta completa introducció, és a dir el segon, es pot considerar en certa forma una transició cap als capítols posteriors, que és on es presenta l'anàlisi detallada de les formes recollides. De fet, se'ns hi amplia la informació relativa a la recollida de materials, als informants (en forma de fitxes) o a les poblacions seleccionades. Possiblement el més rellevant d'aquest capítol 2 és la reformulació de les hipòtesis de treball de manera que queden establertes en tres punts: 1) la població de la Seu mostrarà un distanciament respecte de la parla de les comarques nord-occidentals veïnes i s'atansarà cap a les formes més properes al català central; 2) els joves de Coll de Nargó es diferenciaran dels usos lingüístics de la resta del poble; 3) la població adulta i gran de Coll de Nargó serà possiblement la que mostrarà més conservadorisme lingüístic (p. 89). El gruix de les dades no es troba, però, com diem, fins al capítol 3 en què es presenta l'anàlisi relativa a la flexió nominal; al 4 es fa la corresponent a la cliticització i el 5 es dedica a la flexió verbal.

En aquests tres capítols que acabem d'esmentar se segueix un esquema similar. Primerament, s'estableix «el punt de partida» pel que fa al component que s'hi tracta, s'hi desenvolupa el cos teòric necessari per a l'anàlisi de les formes flexives des de l'òptica de la dialectologia generativa —en el capítol de la flexió nominal se'ns parla també de la contribució de la fonologia no lineal— i, tot seguit, s'analitzen les dades recollides a l'Alt Urgell. En aquesta anàlisi, a més de proposar les corresponents regles morfològiques i regles fonològiques generadores de formes fonètiques a partir de les respostes dels dotze informants, es fa una comparació d'aquestes amb el català central i, finalment, es proposa un altre estudi contrastiu que determina les diferències entre els enquestats alhora que estableix els sistemes flexius obtinguts. Es clou cadascun dels capítols amb unes conclusions que ajuden a clarificar la informació abundant de cada apartat. En l'últim capítol, de fet en format d'apèndix, es pot consultar la transcripció de les dades de cada informant.

No hi ha dubte que la manera com es presenten les dades de treball de camp acostuma a ser una de les decisions més difícils —i sovint també més arriscades— que ha de prendre l'investigador. Tal com hem esmentat, ens adonem que Massanell anteposa a l'anàlisi concreta del seu corpus una descripció força detallada, tant d'aspectes teòrics relacionats amb la morfologia flexiva (nominal i verbal) i a la cliticització com de propostes de segmentació morfològica, bàsicament a partir dels treballs de Mascaró i Viaplana —se sol decantar per les d'aquest últim, potser pel mestratge rebut— i, més puntualment, de Lloret & Viaplana o Wheeler. Aquesta opció, a parer nostre, pot tenir una doble repercussió en la lectura de l'obra. D'una banda, sobretot per al lector que no està introduït en el tipus d'anàlisi que es proposa, i potser també poc en la recerca en morfologia, la informació que presenta l'autora és molt valuosa i un exemple de claredat expositiva. D'altra banda, però, l'objecció per a un lector més instruït en el tema és que pot considerar sobrral bona part d'aquesta informació. En aquests casos, segurament la solució passa per obviar-la i anar directament a l'anàlisi de les dades. De totes maneres, sí que creiem que s'hauria pogut simplificar, si no eliminar, la comparativa de les dades nord-occidentals obtingudes amb les del català central, sobretot perquè no és la prioritat de l'anàlisi i perquè ja s'ha donat prou informació morfològica anteriorment sobre aquesta darrera varietat. Sigui com sigui, probablement la manera de presentar les dades és una mostra del trajecte que va haver de traçar l'autora en el seu treball de recerca (predoctoral) originari —treballs que sempre constitueixen un primer estadi d'aprenentatge en el camí de la recerca—, però circumstància que, en qualsevol cas, creiem que no és cap factor determinant a l'hora de valorar-ne els resultats obtinguts.

Si ens fixem justament en això, en els resultats, també la valoració que se'n pot fer és doble. Així, si per una banda s'obtenen dades interpretables formalment amb l'assignació de determinades regles morfològiques i fonològiques, per l'altra, s'arriba a unes conclusions generals amb l'objectiu de validar les hipòtesis que prèviament s'havien plantejat i a les quals ja ens hem referit. No és aquest el mitjà per detenir-nos en l'anàlisi de les primeres, però sí que és interessant destacar, per exemple, l'establiment de cinc sistemes implicats en la cliticització en les varietats de parla estudiades o la distribució de segments morfològics que afecten sobretot els morfs de mode-temps. Pel que fa a les conclusions generals, que es presenten en el capítol 6, es confirmarien les tres hipòtesis apuntades, de manera que, segons l'autora, es pot afirmar que a la Seu d'Urgell en totes les franges d'edat —especialment en els informants més joves, que usen exclusivament formes modernes— s'observa un predomini de les variants innovadores, que alhora coincideixen amb les del català central. En canvi, a Coll de Nargó la situació és diferent en el sentit que, mentre que la població adulta i gran es manté majoritàriament fidel a l'ús de formes tradicionals nord-occidentals, els joves usen formes més innovadores, que coincideixen amb les emprades pels parlants de la Seu d'Urgell. Per a Massanell, també hi ha l'evidència que «la diferència entre la parla actual i la parla d'inici de segle és molt més gran a la Seu d'Urgell que a Coll de

Nargó, de la mateixa manera que les transformacions d'un municipi i de l'altre han operat a una escala molt diferent.» (p. 372). De totes maneres, també s'ha de tenir en compte la impossibilitat de neutralitzar comportaments individuals en relació amb algunes variables, cosa que la mateixa autora admet, i que són un símptoma evident de la necessitat d'ampliar la mostra d'informants per assolir conclusions més sòlides.

En el colofó de la cloenda, sota l'epígraf de «perspectives», hi llegim: «creiem que queda justificada, doncs, l'oportunitat de tirar endavant el projecte global d'estudi del nord-occidental» (p. 374). Efectivament, la trajectòria investigadora de Mar Massanell ha confirmat aquestes expectatives i ha materialitzat el projecte del qual se'ns informa a les primeres pàgines de l'obra que ens ocupa en una nova publicació: «*Fewe temps que no diva tants verbs!*» *Manteniment i transformació de paradigmes verbals en el català nord-occidental del tombant de segle* (2012). Esperem, també, que en treballs futurs s'assoleixi la pretensió de l'autora en el sentit que

[...] aquest estudi pretén obrir camí per a una investigació posterior de caire sociolingüístic, que es plantegi el per què [sic] de la distribució no unitària de certs trets i que permeti d'afinar-ne la descripció gràcies a la recollida selectiva de dades sobre aquelles característiques que s'hagin revelat com a més importants en la diferenciació. (p. 21)

MASSANELL I MESSALLES, Mar: «*Fewe temps que no diva tants verbs!*» *Manteniment i transformació de paradigmes verbals en el català nord-occidental del tombant de segle*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2012; «Textos i Estudis de Cultura Catalana», 176.

IMMA CREUS

Universitat de Lleida, Laboratori de Fonètica Aplicada Pere Barnils, Departament de Filologia Catalana i Comunicació
 icreus@filcat.udl.cat

Aquesta obra és una de les tres parts —la tercera— en què l'autora va estructurar la seva tesi doctoral, titulada *La progressió d'isoglosses d'est a oest en el català del Principat: sis estudis de cas*, sota la direcció del Dr. Joan Veny i el tutoratge de la Dra. Mila Segarra, i presentada a la Universitat Autònoma de Barcelona l'any 2009. En concret, es tracta d'un estudi geolingüístic que pretén validar la hipòtesi principal que el català nord-occidental es veu sotmès a un procés d'orientalització en graus diferents, segons tot un seguit de circumstàncies i variables que s'analitzen de forma rigorosa.

En el primer capítol, precedit d'una presentació del volum i d'unes generoses pàgines dedicades als agraïments, el lector ja troba una mostra del que esde-

vé una recerca ben planificada i un treball de camp embrionari, que es va iniciar molt abans de la data de publicació de l'obra que ens ocupa (l'any 1994) la qual cosa, però, no lleva cap mèrit a l'anàlisi. De fet, en el mateix títol que encapçala el capítol l'autora ja ens adverteix que es tracta d'un estudi exploratori («Una prospecció preparatòria») de recollida de dades dialectals, a través de la tècnica de l'enquestació, a la comarca de l'Alt Urgell i específicament en dos entorns poblacionals prou diferents: la Seu d'Urgell (nucli urbà) i Coll de Nargó (nucli rural). La selecció del territori obeeix sobretot a raons geolingüístiques: «He triat la comarca de l'Alt Urgell per la seva situació entre dos subdialectes amb una valoració social prou diferent: el septentrional de transició (subdialecte del català central) i el pallarès (subdialecte del nord-occidental)» (p. 18). Les raons més aviat sociolingüístiques que s'esgrimeixen («[...] el fet que les varietats lingüístiques del Pallars i la Ribagorça sovint encara rebin la consideració de rudes o poc elegants, pot accentuar la tensió que es dona, a tot el territori nord-occidental, entre el manteniment dels trets tradicionals i l'adopció dels que són comuns al central i a l'estàndard» (p. 18-19)) es tracten superficialment al llarg de l'estudi.

L'objectiu d'aquest primer capítol és, en principi, descriure i comparar un conjunt de trets morfològics (flexió nominal, cliticització i flexió verbal) recollits en els dotze informants (6 per a cada població) de diferents franges d'edat (15-18, 32-39 i 63-70 anys) de les dues poblacions esmentades. Per fer-ho, l'autora aplica una anàlisi lingüística de segmentació morfològica de les formes fonètiques, establint fins a vint variables amb les corresponents variants que donen compte de determinades tendències, segons el grau de vitalitat d'unes o altres formes. Tanmateix, s'explicita ja la intenció de validar quins factors contribueixen a l'orientalització d'alguns trets nord-occidentals partint de la hipòtesi que el contacte més directe amb la varietat central del català i l'estàndard, així com la joventut dels parlants, propiciaran la substitució de les característiques flexives nord-occidentals. Les conclusions d'aquest primer capítol avalen aquests supòsits alhora que es destaca la influència de l'escola i els mitjans de comunicació com a difusors d'un model de llengua estàndard i, consegüentment, el paper determinant que exerceixen per a la promoció de formes estàndard no nord-occidentals. Segons Massanell, les dades analitzades permeten arribar a la conclusió que, mentre que a la Seu d'Urgell es pot dir que predominen les variants morfològiques comunes al català central, a Coll de Nargó només es pot parlar d'un procés de canvi no completat i més resistent en el grup d'adults i vells d'aquesta població. La tesi, però, que aquest procés es produeix en altres àmbits nord-occidentals és el que justifica la recerca que es presenta en el capítol següent.

Amb l'encapçalament «La constitució d'un corpus per a l'estudi del canvi morfològic en el català nord-occidental de finals de segle XX» s'inicia el contingut del capítol 2, l'objectiu del qual queda ben palès en el títol. Efectivament, amb la feina feta en l'estudi exploratori ara el treball de camp —realitzat el 1996— s'amplia a quaranta poblacions, repartides entre Andorra i les dinou comarques del

nord-occidental (l'Alta Ribagorça, la Baixa Ribagorça, el Pallars Sobirà, el Pallars Jussà, l'Alt Urgell, la Noguera, la Llitera, el Pla d'Urgell, l'Urgell, la Segarra, el Segrià, les Garrigues, el Baix Cinca, el Priorat, la Ribera d'Ebre, la Terra Alta, el Baix Ebre, el Matarranya i el Montsià); el nombre d'informants arriba als dos-cents quaranta. En qualsevol cas, el lector no troba concretes més dades d'aquesta investigació fins cap a la meitat del capítol, ja que l'autora dedica les primeres pàgines a descriure *in extenso* aspectes que tenen a veure amb la fragmentació del territori nord-occidental, és a dir l'adscripció d'algunes poblacions a diferents àmbits administratius, així com amb el procés d'estandardització lingüística i de codificació de la llengua catalana. Tot i que aquests són aspectes vinculats a agents o factors que reforcen les hipòtesis de Massanell, a parer nostre l'espai que s'hi dedica és excessiu. Per un costat, perquè es trenca el fil discursiu en relació amb l'objecte de la investigació i, per un altre, perquè en algun moment s'entra en un grau de detallisme que o bé és irrellevant per a la recerca que es presenta (per exemple l'apartat que es dedica a «El cas de *Lo Cartanyà*» (p. 96-99), una sèrie de TV3 que oferia una ridiculització del nord-occidental a través d'una selecció dels trets més dialectalment connotats) o fins i tot pot resultar equívoc, si hom no està familiaritzat amb les dades que s'hi descriuen (com ara algunes especificitats dialectals en les taules-resum en referir-se a la *Proposta* de l'IEC, que explícitament no figuren en aquesta). No és, doncs, fins a l'apartat 6 d'aquest segon capítol que se'ns comença a parlar de l'estudi lingüístic que s'hi analitza, novament tenint en compte aspectes de flexió nominal, cliticització i flexió verbal. De fet, aquesta circumstància pot portar a pensar al lector que potser el títol de l'obra queda curt en el seu abast descriptiu, ja que només es refereix als paradigmes verbals; cal esperar a llegir els capítols 3 i 4 per no errar-se en aquesta valoració.

La constitució d'un corpus del català nord-occidental de final del segle xx que, com hem dit és l'objectiu principal de la recerca que s'exposa al capítol a què ens referim, s'encara també ara amb la hipòtesi que l'autora ja ens havia formulat prèviament i que està relacionada amb la idea que el català nord-occidental té una tendència a perdre trets propis en favor de formes característiques de l'estàndard central. Aquesta primera hipòtesi s'amplia amb sis més que es relacionen amb els factors que reforcen aquest procés: adscripció administrativa territorial, l'existència d'uns trets subdialectals nord-occidentals en un àmbit territorial nord-occidental (àmbit tortosí i ribagorçanopallarès), veïnatge més o menys directe amb el català central, l'edat dels parlants o la pertinença a un nucli de població més gran o més petit. En aquest sentit, les franges d'edat dels informants es mantenen en tres (14-19, 36-49 i 66-79 anys), amb algun canvi respecte de l'estudi pilot, i s'opta per triar dos tipus de població (la capital i una població entre 300-600 habitants) per a cada comarca. La sorpresa per al lector, però, és que, després de les dades sobre el treball de camp i la constitució del corpus, es troba ja amb l'apartat de les conclusions parcials. En la lectura d'aquestes, ens assabentem que l'estudi d'algunes de les dades recollides, i introduïdes de forma íntegra en el CD que s'adjunta —del contingut se n'informa en el capítol 7. Annex—, es reserva per als capítols posteriors.

El contingut dels capítols 3 i 4, doncs, creiem que es pot considerar el nucli del treball per diferents motius. D'una banda, és on hom troba l'anàlisi més detallada de les dades recollides, tot i que centrada exclusivament en la morfologia verbal, raó per la qual dèiem que és en aquests capítols on hi ha la justificació del títol de l'obra. En el capítol 3, l'anàlisi se centra en tres variables relatives a la flexió verbal de l'àrea tortosina: el sincretisme entre les persones 4 i 5 del present i de l'imperfet de subjuntiu, la velarització de formes verbals i la vocal de l'increment dels verbs incoatius. Justament és aquesta darrera variable, comparant els resultats obtinguts en l'àrea tortosina amb els de la resta de territoris nord-occidentals, la que dóna cos al capítol 4. D'altra banda, és també en aquests dos capítols on s'introdueixen nous arguments analítics, més enllà dels apuntats en els capítols precedents (edat dels informants, escolarització en català, la pertinença a territoris administrativament aragonesos o catalans, dimensió de la població), alhora que es descriuen les tendències més rellevants per donar raó de les dades obtingudes. Ens referim, per exemple, a la constatació que el canvi lingüístic, descrit aquí com l'adopció de formes estàndard, de vegades es produeix de forma total (*séntigue* > *senti*) i d'altres parcialment (*séntigue* > *séntigui*) o bé al fet —més obvi— que les variants pròpies de l'estàndard s'adaptin als hàbits articularis propis del català nord-occidental. Tanmateix, segons el nostre parer, a més de demostrar empíricament que el tortosí és una varietat que encara conserva força fidelment trets propis nord-occidentals, tot i indicis d'orientalització entre informants joves de l'àrea administrativa catalana, l'aportació més rellevant és sens dubte l'establiment de sis àrees dins el territori nord-occidental —partint en certa mesura d'una idea exposada per Sistac— en relació amb el grau de permeabilitat davant les formes estàndard de la modalitat central. Així, segons Massanell, es pot establir una gradació de menys a més permeabilitat en aquests termes: l'Aragó catalanòfon (Baixa Ribagorça, la Llitera, el Baix Cinca i el Matarranya), àrea tortosina (Terra Alta, la Ribera d'Ebre, el Montsià i Baix Ebre), àrea ribagorçanopallaresa (Alta Ribagorça i Pallars Sobirà), àrea central interior (Segrià, la Noguera), àrea centreoriental (l'Urgell, les Garrigues, la Segarra, i el Pla d'Urgell) i l'àrea nord-oriental (Alt Urgell, el Pallars Jussà, i Andorra). A aquesta gradació l'autora n'afegeix una altra pel que fa als diferents estadis en el procés de canvi lingüístic en què es troben algunes zones nord-occidentals: estadi inicial (zona meridional i interior del català nord-occidental), moment més avançat (comarques centreorientals) i canvi molt avançat (àrea nord-oriental).

Aquestes consideracions prenen un pes important en el capítol de les conclusions finals en el qual també s'insisteix en la influència d'altres factors que s'han anat analitzant al llarg de l'obra i que fan que aquest darrer capítol resulti a voltes una mica repetitiu. En qualsevol cas, l'autora hi afegeix un parell d'observacions interessants. La primera, des de l'òptica de la dialectologia:

Cal dir que el procés d'orientalització de les característiques morfològiques que viu avui el català nord-occidental i que he exemplificat al llarg del llibre, en cas que es consolidi, no fa sinó atansar-nos a una situació més propie-

ra a l'original pel que fa a la relació entre els dos grans dialectes del Principat de Catalunya. [...] La diferència és que en aquell moment històric pretèrit, les formes comunes eren les que avui perviuen, encara que en retrocés en el català nord-occidental [...], mentre que la situació a la qual ens encaminem comportarà que les formes comunes siguin, finalment, les variants modernes que s'han desenvolupat i expandit a partir del català central. (p. 212)

La segona, des de la perspectiva sociolingüística:

Sense considerar, doncs, que aquests canvis en el català nord-occidental siguin intrínsecament dolents —ni bons—, sí que crec que cal estar-hi amatents per les conseqüències que puguin tenir en la consciència lingüística de la nostra comunitat de parla. En concret, cal estar vigilants a les repercussions psicològiques que puguin produir-se a l'Aragó catalanòfon i al País Valencià. (p. 213)

En conjunt, doncs, l'obra de Mar Massanell és un excel·lent treball dialectològic minuciosament dissenyat i rigorosament articulad, que trenca amb la línia de la dialectologia clàssica i que, certament, escau de catalogar-lo com un treball de «geolingüística moderna» (p. 123). A més de les aportacions que ja hem destacat, subratllaríem la ingent tasca de recerca empírica que hi ha al darrere, sobretot per l'extensió territorial de la procedència de les dades. En aquest sentit la recollida de dades de Massanell possiblement es podria considerar la més ambiciosa en l'àmbit de la morfologia verbal nord-occidental d'ençà la desenvolupada per Alcover i Moll durant el primer terç del segle xx.

Des del punt de vista metodològic, el projecte topa amb les dificultats de qualsevol investigador que afronta una recerca en l'àmbit de la morfologia verbal quan l'objectiu és obtenir paradigmes flexius complets de diferents temps verbals. La mateixa autora ja al·ludeix a aquesta qüestió i d'alguna manera la bandeja afirmant que «com que m'interessa la tria que fan els parlants entre els elements d'una varietat i de l'altra, el fet d'obtenir les dades en una situació controlada no és un inconvenient, perquè pot ajudar a revelar posicionaments pel que fa a la llengua» (p. 109). Des de l'experiència, ens costa assumir aquesta idea, ja que en qualsevol persona sotmesa a una entrevista d'entre tres quarts d'hora i un hora i mitja en què ha d'anar conjugant un nombre considerable de formes verbals —d'aquí l'expressió del títol «*Fete temps que no diva tants verbs!*», veg. nota 13, (p. 168)— al final s'acaba afeblint la consciència a l'hora de seleccionar formes flexives. Més aviat creiem en el contrast de les dades que, com també admet Massanell, aporta el text lliure o la conversa semidirigida. En aquest cas, tanmateix, l'autora n'utilitza algunes respostes, però més per destacar actituds lingüístiques dels informants que no pas per comparar els resultats productius de les formes verbals, conscients que aquestes dades no són sempre completament comparables amb les obtingudes en qüestionaris. Precisament en relació amb el tema de les actituds lingüístiques, que al final remet a la percepció que els parlants tenim

d'una llengua o d'un dialecte, considerem que potser caldria evitar algunes afirmacions que es repeteixen més d'un cop a l'obra, i que ens sembla que no es justifiquen per les opinions dels informants, però que fan que el lector vagi interioritzant algunes percepcions lingüístiques potser de vegades erràtiques. Pensem, per exemple, en el fet que s'associï la idea que els informants que empren formes més properes a l'estàndard central mostren més seguretat lingüística en detriment dels que empren formes pròpiament nord-occidentals, o bé que els parlants que empren formes nord-occidentals ho fan per militància, per càrrega afectiva o per solidaritat amb el grup d'origen. Òbviament, no és agosarat imaginar que, arran d'afirmacions com aquestes, el lector —proper o no al territori de què es tracta—, es demani si es pot parlar de formes verbals estàndards nord-occidentals.

Sorgeixen, doncs, alguns interrogants que, en definitiva, ens suggereix la lectura d'un bon treball com aquest i que obre la porta, com reconeix la mateixa autora, a una explotació, tot just encetada, de les dades recollides. Se'ns acut que, a banda d'ampliar la representativitat poblacional de cada àmbit, potser seria bo comparar les dades aportades aquí amb les aplegades per altres investigadors que també han fet recerca en morfologia verbal nord-occidental, però els treballs dels quals han estat obviats, totalment o parcialment, en l'obra de Massanell.

RIBERA CONDOMINA, Josep: *La cohesió lèxica en seqüències narratives*, Alacant - Barcelona: Institut Universitari de Filologia Valenciana - Publicacions de l'Abadia de Montserrat - Institut d'Estudis Catalans, 2012; «Biblioteca Sanchis Guarner», 77.

ARES LLOP NAYA

Universitat Autònoma de Barcelona, Centre de Lingüística Teòrica
ares.llop@uab.cat

L'obra *La cohesió lèxica en seqüències narratives* de Josep Ribera i Condomina té com a objectiu fonamental dur a terme una anàlisi àmplia i aprofundida de les operacions cognitivodiscursives d'establiment de referents i de represa lèxica de la referència en les produccions escrites dels aprenents —cohesió lèxica d'identitat referencial: repetició i reiteració, en termes de Halliday i Hasan (1976)—, ja que considera que es tracta de dues operacions fonamentals de la coherència textual i, en definitiva, de la comunicació.

Com s'indica al primer capítol de l'obra —introdutori del tema, del corpus i dels informants, dels objectius i les hipòtesis de la recerca i del marc teòric de l'estudi—, la relació i la vivència en primera persona de l'ensenyament de la llengua en l'educació secundària motiven l'interès de l'autor per millorar la competència comunicativa escrita dels aprenents.

Per això, un dels objectius específics de l'obra és dur a terme una anàlisi de

l'ús i de les relacions dels mecanismes gramaticals per explicar els condicionaments cognitivodiscursius que indueixen la represa dels referents textuais mitjançant la cohesió lèxica. Aquest fet es deu a la relació estreta entre l'anàfora lèxica i els diversos tipus d'anàfora gramatical que permeten garantir la referència en les produccions escrites.

En aquest sentit, Ribera es proposa, també, determinar els problemes que afecten les produccions escrites dels aprenents, analitzar-los, esbrinar-ne les causes i fer propostes de resolució d'aquestes problemàtiques per millorar la destresa comunicativa dels estudiants.

La metodologia emprada per detectar i caracteritzar els problemes principals dels alumnes de secundària pel que fa a l'establiment i la represa lèxica de la referència es basa en la comparació dels resultats de les anàlisis qualitatives i estadístiques entre les produccions escrites —síntesis argumentals de la pel·lícula *L'imperi del sol* (1987)— realitzades per alumnes de quart d'ESO (corpus d'aprenents) i les fetes per periodistes cinematogràfics (corpus d'experts).

Pel que fa al marc teòric, segons l'autor s'adopta un «punt de vista eclèctic» (p. 38) sobre els conceptes de referència i d'anàfora. En termes generals, es tenen en compte les aportacions clàssiques de la filosofia del llenguatge i de la lògica positivista. Des d'una perspectiva lingüística i textual, es tenen en compte els estudis de la cohesió de Halliday i Hasan (1976) —i les revisions posteriors de Castellà (1992) i Cuenca (1998, 2000); l'estudi del text de la *Gramàtica del discurs* de Rigau (1981) i la revisió de les màximes de Grice (1975) de Levinson (1987, 1991). Sobretot, però, són fonamentals en el marc teòric de l'estudi la teoria de l'accessibilitat d'Ariel (1998, 1990, 1996) i el model de discontinuïtat de tòpics de Givón (1983, 1990).

A partir d'aquests referents teòrics, en el segon capítol de l'obra es duu a terme una aproximació al concepte de la cohesió lèxica com a mecanisme de referència. Es parteix del concepte de referència com a fenomen cohesiu que constitueix una microestructura lingüística del conjunt de l'edifici textual. Es repassa, en el marc de la construcció de les xarxes referencials, la complementarietat dels processos d'establiment i de manteniment de la referència. Se subratlla, també, des d'una perspectiva interpretativa i de comunicació reeixida, la importància dels estats epistèmics de l'emissor i del receptor i dels coneixements implícits en el marc i el gènere textual per entendre i explicar les alternances entre els diferents mecanismes fòrics. En aquest sentit, el model de continuïtat dels tòpics de Givon (1983) i l'escala de la teoria de l'accessibilitat d'Ariel (1988, 1990, 1996) permeten determinar uns paràmetres objectius per analitzar la viabilitat dels recursos emprats en els textos i ajuden a proposar alternatives als usos de diferents marcats de referència en el discurs, en funció de la interdependència discursiva de l'anàfora gramatical i de la cohesió lèxica.

Entrant en detall, Ribera analitza el concepte i els tipus de cohesió lèxica (reiteració, repetició i associació) i presenta les diferències discursives i cognitives entre els tres tipus de cohesió lèxica.

Destaca, de cara a l'anàlisi de les produccions del corpus d'aprenents, el fet de relacionar el concepte de repetició amb la identificació directa dels referents, l'oralitat i l'espontaneïtat i la constatació que, en el marc de la cohesió referencial, el recurs a la repetició està determinat per: factors estructurals (els límits oracionals), discursius (la continuïtat dels tòpics) i cognitius (l'accessibilitat dels antecedents).

Pel que fa a la reiteració, tenint en compte que es tracta d'un procés de reclassificació cognitiva de les entitats referides, es presenten els tipus de reiteració i les relacions semàntiques establertes: equatives (sinonímia, amb la distinció fonamental en l'estudi discursiu de la *sinonímia lèxica* —ex. *enemic/adversari*— i la *sinonímia discursiva*, que s'explica en un context determinat) i inclusives (la hiperonímia i la hiponímia —ex. *flor/lliri*—, i el mot general —ex. *fets*).

El tercer capítol de l'obra recull, de manera molt estructurada, l'anàlisi comparativa de les operacions d'establiment i de manteniment de la referència a través de la cohesió lèxica en el corpus de treball. En el tercer i en el quart apartats del bloc, s'analitzen les estructures lingüístiques d'establiment de les entitats que participen de la cohesió referencial. Primer, s'analitzen les estructures nominals, paranominals i les predicatives. Sobre les estructures nominals i paranominals és interessant destacar les diferències entre la jerarquia dels condicionaments dels usos dels escriptors experts i els dels aprenents: en els aprenents, l'animacitat actua per defecte i es prioritza la indefinitud/rematicitat a la informativitat; els escriptors experts, privilegien l'animacitat, i la informativitat té prioritat sobre la indefinitud/rematicitat en l'establiment dels referents.

A continuació, s'analitza l'anàfora de sentit, que participa alhora de l'establiment i del manteniment de la referència. L'anàfora associativa constitueix el prototipus d'anàfora de sentit i, segons el cas, es presenta com un mecanisme d'establiment de la referència (caracteritzat per la indefinitud; per la presència d'especificadors o complements excloents, sintagmes expansionats; pel caràcter genèric o inespecífic d'alguna de les dues unitats) o com un mecanisme de manteniment de la referència (caracteritzat per la definitud; per la presència d'especificadors possessius fòrics o demostratius díctics textuais). L'anàfora associativa és un mecanisme molt usat pels aprenents, a causa de la tendència habitual a introduir referents inespecífics, genèrics o semànticament poc delimitats.

En el cinquè apartat, es tracta el manteniment de la referència (el procés que acumula més problemes) i la interdependència amb la cohesió lèxica. L'alternança entre els mecanismes gramaticals i els lèxics en els textos dels estudiants no sempre es realitza d'acord amb els condicionaments cognitivodiscursius de continuïtat/discontinuitat, prominència dels referents, competència entre entitats discursives, distància textual i grau de cohesió. Sovint, l'ús de l'anàfora gramatical és abusiu en els aprenents, en detriment de la cohesió lèxica, que és deficient i que es concreta, bàsicament, en la repetició d'un repertori limitat de noms comuns, en la repetició total de noms propis i en la reiteració a través de sinònims.

Els resultats exposats anteriorment evidencien un seguit de problemes en les produccions escrites dels aprenents —proporcionals a la freqüència dels tipus de marcats emprats—, relacionats amb l'establiment i la cohesió lèxica o amb ambdós processos: errors en la tria del mecanisme, ambigüitat referencial, problemes relacionats amb l'antecedent, disfuncions sintàctiques, problemes de forma del marcant, concordances *ad sensum*, indefinició de la referència, usos incorrectes dels pronoms, etc. En particular, es detecta un ús *pseudotextual* dels marcats dítctics que evidencia la translació de la llengua oral col·loquial en el discurs escrit.

Els apartats vuitè i novè inclouen una síntesi de les qüestions presentades anteriorment i dels problemes d'establiment i de represa lèxica de la referència en els textos dels aprenents.

Una de les conclusions clau de Ribera és la necessitat dels aprenents de fer un major esforç quantitatiu —respecte dels experts— en l'ús d'unitats d'establiment i de manteniment de la referència, a causa del caràcter problemàtic de la cohesió referencial. De fet, comenta que «quan se'n fa un ús apropiat, la cohesió lèxica dels textos dels estudiants segueix els mateixos condicionaments cognitivodiscursius que hem observat en les produccions dels experts» (p. 237). Ara bé, «el recurs deficient a la cohesió lèxica (i, en contraposició, l'abús de mecanismes gramaticals) i l'escassa competència lèxica i discursiva dels estudiants provoca una sèrie de processos de cohesió referencial problemàtics que dificulten enormement la coherència i, de vegades, la malmeten completament» (p. 237).

En aquest sentit, Ribera proposa algunes línies generals de treball de futur per redreçar les problemàtiques detectades pel que fa a la competència discursiva dels aprenents: En síntesi, la clau de volta d'aquestes propostes és fer evident als aprenents que «la tria d'una determinada unitat referencial en un moment del discurs, tant si es tracta d'introduir un referent com per tal d'efectuar la represa fòrica d'una entitat ja establerta, constitueix una evidència de l'estat epistèmic de l'emissor i, a la vegada, una hipòtesi sobre l'estat de coneixement dels potencials receptors» (p. 263).

En síntesi, aquesta publicació, que és la versió reduïda de la tesi doctoral de títol homònim de Josep Ribera i Condomina —dirigida per la doctora Maria Josep Cuenca i guardonada amb el Premi Pompeu Fabra de Gramàtica de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) (2009)— és d'un rigor, d'una utilitat i d'una vàlua innegables, tant per als estudiosos de la llengua, com per als docents. Ens trobem davant d'una recerca innovadora que combina una aportació doble teòrico-descriptiva i aplicada; una mostra clara de la viabilitat de la confluència dels diferents àmbits de la disciplina lingüística, en pro de la millora i de l'actualització constant de les estratègies d'ensenyament de la llengua.

BIBLIOGRAFIA

- ARIEL (1988): Mira Ariel, «Referring and accessibility», *Journal of Pragmatics*, 24, 65-87.
- (1990): Mira Ariel, *Assessing Noun-Phrase Antecedents*, Londres: Routledge.
- (1991): Mira Ariel, «Referring expressions and the +/- coreference distinction», dins Thorstein Fretheim, Jeanette K. Gundel, *Reference and Referent Accessibility*, Amsterdam: John Benjamins, ps. 65-87.
- CASTELLÀ (1992): Josep Maria Castellà, *De la frase al text: Teories de l'ús lingüístic*, Barcelona: Empúries.
- CUENCA (1998): Maria Josep Cuenca, «Els mecanismes de referència», dins: Adela Costa, Maria Josep Cuenca, Gemma Lluch, *Text i gramàtica: Teoria i pràctica de la competència discursiva*, Barcelona: Teide.
- (2000): Maria Josep Cuenca, *Comentario de textos: los mecanismos referenciales*, Madrid: Arco Libros.
- GIVÓN (1983): Talmy Givón, «Definiteness and referentiality», dins Joseph Greenberg (ed.), *Universals of Human Language: Syntax*, Stanford: Stanford University Press.
- (1990): Talmy Givón, *Syntax: A Functional-Typological Introduction*, Amsterdam: John Benjamins.
- GRICE (1975): Herbert P. Grice, «Logic and conversation», dins Peter Cole, Jerry L. Morgan, *Syntax and semantics 3: Speech Acts*, Londres: Academic Press, ps. 41-58.
- HALLIDAY, HASAN (1976): Michael A. K. Halliday, Ruqaiya Hasan, *Cohesion in English*, Londres - Nova York: Longman.
- LEVINSON (1987): Stephen C. Levinson, «Pragmatics and the grammar of anaphora: a partial pragmatic reduction of binding and control phenomena», *Journal of Pragmatics*, 23, 379-434.
- (1991): Stephen C. Levinson, «Pragmatic reduction of the binding conditions revisited», *Journal of Pragmatics*, 27, 107-161.
- RIGAU (1981): Gemma Rigau, *Gramàtica del discurs*, Bellaterra: Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona.

BOECKX, Cedric i Txuss MARTÍN: *El clític datiu és més que un clític*, Lleida: Pagès, 2013.

CARLOS RUBIO ALCALÁ

Universitat Autònoma de Barcelona, Centre de Lingüística Teòrica
 carlos.rubioalcala@gmail.com

En aquestes línies farem una breu ressenya del treball *El clític datiu és més que un clític* de Txuss Martín i Cedric Boeckx, al qual es va atorgar el Premi Internacional de Recerca en Filologia Catalana Joan Solà l'any 2012. Es tracta d'un estudi sobre les propietats particulars que presenten els pronoms febles

que reben cas datiu i que els separen d'altres com ara els acusatius o els locatius, els quals tenen aparentment un comportament morfosintàctic molt diferent. Aquestes diferències semblen demanar una explicació que permeti donar compte del comportament dels clítics datius en la mesura en què no es comporten com la resta.

L'obra comença amb l'observació que el català barceloní té una forma de clític datiu plural pronunciada [əlzi] (a diferència del català estàndard, en què aquest clític és *els*) que es podria analitzar com a *els hi*, és a dir, com la unió d'un clític acusatiu i un altre locatiu. A partir d'aquesta observació inicial, la presentació de dades lingüístiques i l'anàlisi s'estenen a la resta de clítics del català i d'altres llengües romàniques.

Ja des del pròleg de Gemma Rigau s'ofereix una visió d'alguns dels aspectes essencials del llibre: com ara el tractament d'un fenomen que pot semblar circumscrit (l'estudi d'un tipus particular de pronom feble) i que afecta un nombre relativament petit de parlants (els del dialecte barceloní del català) pot obrir finestres cap a la comprensió i l'estudi de parts molt amples i centrals de les gramàtiques humanes. En el cas d'aquesta obra, es poden establir connexions no només amb els clítics d'altres varietats del català i d'altres varietats romàniques, sinó també amb aspectes universals del llenguatge com serien les mateixes nocions de *datiu*, *pronom* o *cas gramatical*.

El llibre es divideix en tres capítols centrals, anomenats «Fenomenologia bàsica», «Anàlisi» i «Extensió de l'anàlisi» i un apèndix on s'exploren possibles conseqüències teòriques de la proposta.

El primer d'aquests capítols, «Fenomenologia bàsica» resumeix les raons per les quals els autors proposen una anàlisi nova dels clítics datius. Hi ha fonamentalment tres conjunts de propietats que caracteritzen els clítics datius envers altres pronoms febles. En primer lloc, tenim les anomenades *formes opaques*, és a dir, formes del clític datiu que no es corresponen amb aquelles que esperaríem, i que es donen en casos de combinació de clítics de tipus diferents. Exemples d'aquestes formes opaques els podem veure en castellà i català:

- (1) a. A Pedro, el premio **se lo** dieron ayer (*i no pas *le lo*).
- b. El llibre, a en Quim, l'**hi** donaré demà (*i no pas *li el*).

El que resulta més interessant és que aquestes formes opaques apareixen només quan un dels clítics del conjunt és datiu.

En segon lloc, trobem els casos d'ordre flexible. En general sabem que, almenys dins les llengües romàniques, els clítics datius normalment precedeixen els acusatius. La hipòtesi, dins d'una determinada perspectiva sobre el llenguatge, és que elements que compleixen la mateixa funció sintàctica i, en principi, semàntica haurien d'ocupar la mateixa posició dins l'estructura oracional. Tot i així, apareixen diversos casos en varietats romàniques en què l'ordre no és el que hem descrit o fins i tot és variable. A més a més, aquesta variabilitat no és constant: pot apa-

rèixer, per exemple, quan els clítics van abans del verb però no pas quan el segueixen (en el cas dels imperatius i altres formes verbals semblants).

En tercer lloc, trobem restriccions que operen sobre les combinacions entre clítics que estan molt lluny de ser trivials. Per exemple, les restriccions de persona i cas impedeixen que un pronom clític es combini amb qualsevol pronom acusatiu que no sigui de tercera persona. Així, podem dir (2a) però no pas (2b):

- (2) a. El director, me l'ha recomanat la Mireia.
 b. *Al director, me li ha recomanat la Mireia.

És important assenyalar que no hi ha cap raó semàntica o pragmàtica per la qual (2b) hagi d'ésser mal formada: el context és perfectament normal i comprensible des d'un punt de vista no lingüístic, però malgrat això, aquesta combinació de pronoms no sembla que existeixi a cap llengua romànica. De nou, d'acord amb els autors, en són responsables les propietats particulars dels clítics datius.

Aquestes tres raons duen Boeckx i Martín a la conclusió que la noció de clíctic datiu no ha de ser un primitiu del llenguatge humà, sinó que més aviat ha d'ésser una noció derivada d'altres de més senzilles o, seguint la metàfora química que els autors fan servir, més atòmiques. El capítol 3 «Anàlisi» conclou/proposa que el clíctic datiu és el resultat de la unió d'un clíctic acusatiu i un locatiu.

L'anàlisi pròpiament dita del capítol 3 s'estableix sobre la hipòtesi que tots els clítics (i de fet, tots els sintagmes nominals) són realment SNs que poden tenir, o no, una capa modificadora de caràcter determinant o demostratiu. Això s'oposa a l'anomenada hipòtesi del Sintagma Determinant que proposa que els Sintagmes Nominals estan tots dominats per una capa D.

La part crucial d'aquesta anàlisi és que permet diferenciar els clítics datius dels acusatius i locatius. A aquest segon grup li mancaria la capa D modificadora, mentre que els datius sí que en posseirien. Un altre avantatge de la proposta de Boeckx i Martín és que permet continuar considerant els clítics com una classe natural d'elements sintàctics, la qual cosa explicaria, almenys parcialment, per què els casos d'opacitat que fan que certs clítics pateixin canvis morfològics sempre resulten en un altre clíctic i no pas en una forma nova.

El resultat de l'anàlisi és la concreció formal de la intuïció que el clíctic datiu és la suma d'un acusatiu i un locatiu. L'estructura interna del clíctic datiu, aleshores, seria:

$$(3) \begin{array}{l} [{}_{\text{SN}} N^0 [{}_{\text{SD}} D^0 [t_{\text{SN}}]] \\ [{}_{\text{SN}} el(s) [{}_{\text{SD}} hi [t_{\text{SN}}]]] \end{array}$$

En aquest esquema hi ha dos elements importants. El primer és que el nucli nominal N^0 , que rep el contingut morfològic *els*, s'ha desplaçat des d'una posició més incrustada dins del sintagma per damunt de la capa D. Aquest moviment, com veurem, no és obligatori en tots els casos. El segon és que tot i que el clíctic

resultant *els hi* aparegui només a certes varietats del català, l'estructura subjacent és la mateixa per a tots els clítics datius, segons els autors.

Les primeres dues particularitats dels clítics datius esmentades abans (les formes opaques i l'ordre flexible de mots) quedarien doncs explicades de la següent manera: la part nominal del clíctic pot pujar dins el sintagma o romandre a la part baixa, la qual cosa explicaria l'ordre de mots canviant que podem trobar a diferents llengües romàniques. A més a més, els casos d'opacitat respondrien a un efecte superficial pel qual el clíctic datiu *incorporaria* l'acusatiu com a resultat de ser més complex des del punt de vista morfològic.

El capítol 4, «Extensió de l'anàlisi», s'ocupa de l'últim dels trets diferenciadors dels clítics datius, és a dir, les restriccions de Persona i Cas descrites a Bonet (1991). El capítol comença amb la pregunta, potser més profunda que les plantejades fins ara, de què significa ser un clíctic. La resposta dels autors, seguint propostes anteriors com ara la de Roberts (2010), és que hi ha poques diferències entre els clítics i els morfemes de concordança d'objecte que es donen a diferents llengües del món, entre el verb i els seus complements, raó per la qual els clítics sempre han d'aparèixer al costat del verb flexionat i manifesten propietats morfofonològiques que els separen d'altres tipus d'elements pronominals. El fet que la cliticització sigui realment un aspecte de la concordança té una conseqüència molt important per les combinacions pronominals possibles: com que el verb ja ha realitzat la seva concordança de persona amb un dels clítics del conjunt, aquest tret està ja satisfet i no es pot tornar a satisfer amb un altre clíctic. Això tindria l'efecte que quan tenim més d'un clíctic, només un d'ells pot tenir el tret de persona actiu. Un clíctic sense tret de persona rebria un contingut morfològic per defecte de tercera persona, i això és exactament allò que trobem als casos de Restricció de Persona i Cas.

L'obra conclou amb un apèndix en el qual s'examinen les propietats del procés d'herència de trets gramaticals en relació amb els processos de concordança que els autors atribueixen als clítics. Tot i que podria ser interessant per a lectors amb voluntat d'aprofundir en aquestes qüestions, la seva extrema brevetat (dues pàgines i mitja) el fa difícil de seguir, en la nostra opinió.

Si volguéssim recomanar aquest llibre a un tipus de lector, hauríem de diferenciar clarament dues parts dins l'obra. La primera part, que es correspon amb el capítol 2, pot tenir interès per un grup gran de lectors: presenta un gran nombre de dades interessants sobre els clítics i les seves possibilitats combinatòries que il·lustren un espectre de fenòmens més enllà d'allò que s'estudia des de perspectives més estàndards i normatives i que estén el seu abast a tot l'àmbit de les llengües romàniques.

Tanmateix, la segona meitat de l'obra centrada en l'anàlisi tècnica del clíctic datiu requereix un lector especialitzat i al qual li resultin familiars els desenvolupaments recents de la teoria sintàctica generativista. Tot i que el treball intenta acostar-se a una visió divulgativa de certs aspectes de la sintaxi, s'hi assumeixen conceptes i processos (desplaçament sintàctic, validació de trets) que requereixen coneixements més profunds de les parts tècniques de la teoria.

Els objectius del llibre són dobles: d'una banda, «posar en clar el sistema de clítics catalans» i, d'una altra, estendre l'anàlisi proposada a la resta de llengües romàniques. El segon objectiu s'assoleix amb més èxit que el primer, de nou en bona mesura per la brevetat del treball. Els autors aconsegueixen proposar una anàlisi sintàctica pels clítics i demostren com es pot fer servir per a tots els clítics datius romànics. Ara bé, tot i reconèixer la gran varietat morfofonològica que presenten els clítics en diferents varietats dialectals del català, l'anàlisi no les té en compte, més enllà de les formes barcelonines que s'examinen. Per això, dir que es posa en clar el sistema de clítics català sembla un objectiu massa ambiciós. Probablement seria més encertat dir que aquesta obra suposa un pas endavant en aquesta direcció.

Hi ha un parell d'aspectes que es troben a faltar al llibre. Un seria fer més explícit quins avantatges tenen les propostes que s'hi desenvolupen sobre les que s'havien fet abans. Algunes de les propostes més rellevants sobre els clítics romànics (Bonet 1991, Rigau 1982, Picallo 2007) s'esmenten i s'expliquen amb brevetat, però de vegades no és gaire clar quina mena d'avançament suposa l'anàlisi de Boeckx i Martín respecte d'aquests. Hi ha també algunes qüestions menors que es podrien tractar en edicions futures del llibre, com ara la inclusió de glosses per llengües amb les quals els lectors no han d'estar necessàriament familiaritzats, com l'italià, el baló o l'occità. Aquestes glosses, a més a més, incrementarien el valor didàctic del llibre.

Malgrat aquestes objeccions, l'obra fa aportacions valuoses, especialment en l'ordenació intel·ligent de les propietats especials dels clítics i en l'anàlisi, original i elegant, de les restriccions de persona i cas.

BIBLIOGRAFIA

- BONET (1991): E. Bonet, *Morphology after syntax: Pronominal Clitics in Catalan*, Tesi doctoral, MIT.
- PICALLO (2007): C. Picallo, «On gender and number. Report de Recerca GGT-07-08», Universitat Autònoma de Barcelona [Publicat en part a C. Picallo, «On Gender and Number in Romance», *Lingue e Linguaggio*, 2008, 1, 44-66].
- RIGAU (1982): G. Rigau, «Inanimate Indirect Object in Catalan», *Linguistic Inquiry* 13, 146-150.
- ROBERTS (2010): I. Roberts, *Agreement and Head Movement: Clitics, Incorporation and Defective Goals*, Cambridge MA: MIT Press.